

MIRILA

U KONTEKSTU

"Mirila" - počivalište od neobrađenog kamena, Kruševo, Jelka Radauš Ribarić, 1974

Nakladnici

Sveučilište u Zadru
Zavičajni muzej Benkovac
Pučko otvoreno učilište Obrovac

Za Nakladnike

Josip Faričić, rektor
Marin Čurković, ravnatelj
Marina Brkić, ravnateljica

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Zadru

Lena Mirošević, predsjednica

Urednici

Mario Katić
Marin Čurković

Recenzenti

Mirela Hrovatin
Luka Šešo

Lektura

Valentina Haić

Grafička priprema

MILD Art, www.mild-art.hr

Tisak

INFO TURIST d.o.o., Zadar

Naklada

200 primjeraka

Sveučilište u Zadru

ISBN 978-953-331-575-1 (tiskano izdanje), 978-953-331-612-3 (online izdanje)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001282151.

Publikacija je realizirana uz financijsku podršku Ministarstva kulture i medija RH i grada Benkovca

Djelo je objavljeno pod Creative Commons Autorstvo 4.0 međunarodnom licencom (CC BY), koja korisnicima omogućuje čitanje, preuzimanje, kopiranje, dijeljenje, ispis, pretraživanje i povezivanje na sadržaj, kao i njegovo mijenjanje, prilagodbu i daljnju obradu te korištenje u druge zakonite svrhe, uz uvjet da se izvor propisno navede u skladu s CC BY licencom.

The work is published under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY), which allows users to read, download, copy, share, print, search, and link to the material, as well as to modify, adapt, and build upon it, or use it for other lawful purposes, provided that the original source is properly credited in accordance with the CC BY license.

Sveučilište u Zadru
Zavičajni muzej Benkovac
Pučko otvoreno učilište Obrovac

MIRILA U KONTEKSTU

Mario Katić
Marin Ćurković

Zadar, 2026.

Sveučilište u Zadru
University of Zadar
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Zavičajni
Muzej
Benkovac

Pučko
otvoreno
učilište
Obrovac

mp morepress
www.morepress.hr

Sadržaj

<i>Mario Katić</i> UVOD U MIRILA U KONTEKSTU	7
<i>Mate Ćurković</i> MIGRACIJE STANOVNIŠTVA NA PROSTORU BUKOVICE I RAVNIH KOTARA U RAZDOBLJU OD 14. DO 18. STOLJEĆA	25
<i>Marina Jurjević</i> TRANSHUMANTNO STOČARSTVO NA PODRUČJU DANAŠNJEG NASELJA KRUŠEVA U PROŠLOSTI	59
<i>Danijela Birt Katić</i> ETNOGRAFSKE CRTICE IZ OBITELJSKE SVAKODNEVICE: PROSTOR BUKOVICE I RAVNIH KOTARA U ZAPISIMA ANTUNA RADIĆA, VLADIMIRA ARDALIĆA I MATE ZORIĆA	89
<i>Matija Dronjić</i> PRILOG ISTRAŽIVANJU TRADICIJSKIH VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA BUKOVICE ...	115
<i>Šime Vrkić</i> SVETA MJESTA U OBROVAČKOM KRAJOLIKU	143
<i>Ante Blaće I Lena Mirošević</i> MIRILA U KONTEKSTU GEOGRAFSKIH OBILJEŽLJA RAVNIH KOTARA I BUKOVICE	187
<i>Ana Škarica I Lena Mirošević</i> UTJECAJ GEOGRAFSKIH OBILJEŽJA PROSTORA NA KULTURNE PRAKSE STANOVNIŠTVA – PRIMJER MIRILA NA PODRUČJU JUŽNOG VELEBITA	209

UVOD U MIRILA U KONTEKSTU

Mario Katić

Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju i antropologiju
makatic@unizd.hr

Osnovna je namjera ove knjige nastaviti kontekstualizirati praksu gradnje *mirila*, odnosno obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. U najširem smislu *mirila* promatramo kao prakse obilježavanja odmaranja s pokojnikom na mjestu koje je zajednica odredila i prije rabila u tu svrhu, a ono se nalazi na putu od pokojnikove kuće do groblja (Katić, 2017: 15). Ova publikacija zamišljena je kao svojevrsan nastavak povijesnih, arheoloških, geografskih i etnoloških istraživanja koja su se provodila na području južnog Velebita i rezultirala zbornikom *Mirila: kulturni fenomen* (2010). Kako bismo na približno sličan interdisciplinarni način proširili razmatranja *mirila* na prostor Bukovice i Ravnih kotara, ali uzimajući u obzir i prostor južnog Velebita, bilo je potrebno provesti istraživanja i publicirati zbornik koji bi na tragu navedenog zbornika ponudio društveni, kulturni, demografski, povijesni i geografski kontekst *mirila*. Iako su suvremeni konteksti podjednako relevantni za razmatranja fenomena *mirila* (Katić, 2017), a u planu su i neke nove interpretacije (Katić, 2023; 2024), smatrao sam da je podjednako važno posvetiti se i kontekstu u kojem *mirila* Bukovice i Ravnih kotara imaju religijsko i simboličko značenje. Stoga, petnaest godina nakon objave *Mirila: kulturni fenomen* (2010), pred vama je još jedan zbornik o *mirilima*. Cilj mu je promotriti *mirila* Bukovice i Ravnih kotara, ali i južnog Velebita, u najširem mogućem kontekstu uzimajući u obzir raznovrsne ali konstituirajuće procese (društvena, demografska i migracijska kretanja), geografske i kulturne odrednice (krajolik i geomorfološke osobitosti), obiteljski život i svakodnevicu, predaje i vjerovanja, kao okvir unutar kojega bismo trebali bolje razumjeti značenja, korištenja i transformacije kroz koja su *mirila* prolazila.

Prethodna istraživanja *mirila* bila su usmjerena isključivo na prostor Velebita (Krajač 1934; Glavičić 1980; Pleterski i Šantek 2010; Trošelj 1991, 1992, 1995), a u kontekstu toga prostora na njihova simbolička i religijska značenja, te interpretaciju ornamentike (Trošelj, 1981/1982, 2010, 2013). Proširivanjem fokusa istraživanja te pokušajem kontekstualizacije prakse *mirila* u različitim kontekstima u kojima se očituje (Katić i Kale 2013; Katić i Milanović Radić 2017; Katić 2017) donekle su se produbila saznanja i razumijevanja *mirila* šireg područja dalmatinskog zaobalja, a posebno Bukovice i Ravnih kotara, koja su nedavno najviše i bila u fokusu istraživanja, ali o kojima se najmanje pisalo. U tom smislu, ova monografija svakako ima svoje mjesto u procesu razumijevanja fenomena *mirila*, ponajprije njegove prošlosti, kulturnog i društvenog konteksta tijekom vremena u kojem su *mirila* široko rasprostranjena praksa i još uvijek u upotrebi.

Monografija *Mirila u kontekstu* rezultat je višegodišnjih rekognosciranja terena i istraživanja provedenih u sklopu nekoliko programa Ministarstva kulture i medija. Tijekom prve faze istraživanja koja su se provodila od 2011. do 2013., izvršen je pregled terena i dokumentacija lokaliteta s *mirilima* na administrativnom području današnjih gradova Obrovac i Benkovac. Nositelj programa pod nazivom *Mirila – svjedok tradicije* bio je Zavičajni muzej Pučkog otvorenog učilišta Obrovac. Od 2014. do 2017. istraživanja, kojima je obuhvaćen i dio Ravnih kotara, provedena su unutar programa pod nazivom *Mirila Zadarske županije: nematerijalna kulturna baština*, čiji je nositelj bio Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru.

Jedan od motiva za realizaciju ove monografije bilo je to što su se *mirila* do etnografskih istraživanja provedenih u sklopu izrade doktorskog rada pod naslovom *Mirila od rituala do teatra: prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske* (Katić 2015) istraživala isključivo kao izdvojeni fenomeni. Međutim, *mirila* nisu postojala niti postoje izdvojena iz konteksta svakodnevice, drugih običaja kao što su posmrtna prakse ili pak društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih procesa i mijena. U publikaciji *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra* (Katić, 2017) pokazano je kako različiti konteksti utječu na značenja koja *mirila* mogu imati i koja se pridaju *mirilima* kao materijalnim objektima, ali i praksama i znanjima koja su 2007. proglašena nematerijalnom baštinom Republike Hrvatske. U toj publikaciji *mirila* su promatrana u širem kontekstu praksi obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u Europi, s pomoću procesa stvaranja baštine, turistifikacije, kao mjesta društvenog sjećanja, ali i umjetničku izvedbu inspiriranu praksom gradnje *mirila*. Unatoč nizu aspekata i rakursa promatranja koji su pokriveni dosadašnjim istraživanjima, smatrao sam da još uvijek nismo bili na kvalitetan način sagledali i prikazali kontekst u kojem *mirila* imaju religijsko i simboličko značenje povezano uz vjervanja u duše pokojnika koje ostaju (po)vezane uz svoje *mirilo*. Promatrajući *mirila* u tom kontekstu, ona su samo jedan dio posmrtnih običaja, odnosno dio su šireg kompleksa običaja, praksi i vjervanja povezanih uz smrt (Katić, 2017: 27). Ako promatramo konkretnu izvedbu izgradnje

mirila, čak i na lokalitetima na kojima to podrazumijeva obilježavanje mjesta gradnjom kamenog spomenika postavljanjem kamena iznad glave i ispod nogu te popločavanjem prostora između njih, govorimo o samo nekoliko minuta radnje u nizu ritualnih praksi povezanih uz ispraćaj pokojnika iz svijeta živih u svijet mrtvih. U publikaciji iz 2017. pokušao sam obraditi i religijsko-simbolički kontekst *mirila*, ali nedostaju svi drugi relevantni konteksti koju su izravno utjecali na to da *mirila* imaju takva značenja. *Mirila u kontekstu* nastoje nadopuniti taj nedostatak. Namjera je ponuditi obrise geografskih, povijesnih, kulturnih, društvenih i religijskih djelića mozaika koji su činili okvir u kojem *mirila* imaju religijsko značenje, u kojem su vernakularne prakse i vjerovanja povezani uz još uvijek živi običaj. Kakav je to prostor i koje je to vrijeme dalo *mirila* kao materijalizaciju vjerovanja? Početkom istraživanja *mirila* pretpostavka je bila da su oni ujedno i odraz povijesnih migracija stanovništva. S dolaskom stočarskog, katkad i transhumantnog, stanovništva na prostor dalmatinskog zaobalja, stanovništvo (do)nosi vjerovanja u opasnost i liminalnost mjesta koje mrtvo tijelo dotakne. Temeljna je argumentacija za takvo povijesno kontekstualiziranje *mirila* činjenica koja još uvijek stoji, a to je da stanovništvo dalmatinskih otoka ne poznaje praksu obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Upravo zato dva poglavlja prikazuju i bave se pitanjem povijesnih migracija te transhumantnim načinom života. U poglavlju o povijesnim migracijama saznajemo o dramatičnim odseljavanjima i doseljavanjima stanovništva te formativnom razdoblju Bukovice i Ravnih kotara. Stanovništvo koje danas živi na tom prostoru vjerojatno su potomci stanovnika koji su se doselili u tom razdoblju. Život tog stanovništva obilježen je stočarskim privređivanjem koje je uvjetovalo i način života. Stoga na primjeru Kruševa, sela koje je prakticiralo izgradnju *mirila*, te je živjelo na transhumantni način života, pokušavamo prikazati kakav je to način života, i kako je utjecao na obiteljsku svakodnevicu. Temeljni nositelj svih običaja je obitelj. Unutar obitelji oblikujemo se kao pojedinci i dio smo zajednice kojoj pripadamo. Identitetski smo i svjetonazorski, barem u počecima života, uvjetovani obiteljskim podrijetlom. Ujedno, obitelj i neposredna zajednica organiziraju i provode posmrtnu praksu i običaje, te održavaju znanje i sjećanje na pokojnika. Stoga je obitelj jedan od ključnih faktora za razumijevanje značenja koja *mirila* imaju za obiteljski život, ali i obiteljski utjecaj na *mirila*. Kao što je već navedeno, *mirila* su samo jedna od posmrtnih praksi i jedno od vjerovanja koja je predindustrijski način života oblikovao. Životna svakodnevica, ali i blagdani i svetkovine, bili su obilježeni različitim vjerovanjima kojima su ljudi bili formirani, uvjetovani, plašeni, ali i zbog kojih su osjećali sigurnost. Kako bismo pokazali da *mirila* nisu bila nešto egzotično u to vrijeme niti su izlazila izvan konteksta u kojem su bila prakticirana, donosimo poglavlje o vjerovanjima u Bukovici. Vrlo često vjerovanja su bila umještena i povezivana uz određene lokalitete za koje se vjerovalo da su liminalni, opasni, neobični prostori u kojima su mogući susreti s nadnaravnim ili transcendentnim. Takva mjesta često su bila označena ili su rezultirala materijalnim manifestacijama tih vjerovanja u obliku križeva, kapelica, toponima, crkve pa i *mirilima* koja označuju

mjesta ubojstva. Stoga smo željeli pokazati mrežu materijalnih manifestacija sakralizacije krajolika kojeg su *mirila* samo dio, ali nikako jedini, pa čak ni najvažniji. U poglavlju o sakralnom krajoliku Bukovice i Ravnih kotara dobivamo pregled svih tih elemenata sakralnog krajolika kako bismo na pravi način promotrili *mirila* u geografskom i religijskom kontekstu. *Mirila* su u isto vrijeme uvjetovana geografskim odrednicama. Fizička manifestacija *mirila*, odnosno način kako će izgledati samo obilježje, specifično je ovisno o materijalu dostupnom u prirodi i neposrednom okružju. Stoga *mirila* mogu biti osamljena ili dio *mirilišta* na kojem se mogu nalaziti deseci ili stotine *mirila*. Kako bismo pokazali na koji način geografske odrednice utječu na izgled i rasprostranjenost pojedinog oblika *mirila*, donosimo geografsku kontekstualizaciju *mirila* u dvama poglavljima publikacije. U prvom geografskom poglavlju *mirila* su objašnjena u odnosu na geografsku lokaciju te koja je razlika i sličnost u pojedinim selima i zaselcima. Drugo geografsko poglavlje donosi nam na primjeru južnoga Velebita međudnos i prožimanje *mirila* i jednog mikrogeografskog konteksta.

Istraživanja o smrti u hrvatskoj etnologiji

Bez obzira na neosporivu važnost i neodvojivost *mirila* od niza relevantnih konteksta, važna je i činjenica da su *mirila* samo jedan dio posmrtnih običaja. Istraživanja odnosa prema smrti, ali i posmrtnih običaja, u kontekstu Hrvatske, vrlo su ograničenog dosega. Samo nekoliko hrvatskih etnologa bavilo se tematikom smrti i posmrtnih običaja. Sva njihova istraživanja i radovi odnose se uvijek na samo jedan dio posmrtnih običaja, što je i razumljivo s obzirom na složenost samih običaja te raznovrsnost u praksama koju je vrlo teško obuhvatiti u jednom radu. Istraživanje smrti i posmrtnih običaja vrlo je zahtjevan posao, ponajprije psihološki i emotivno. To je jedan od mogućih razloga zašto su se hrvatski etnolozi ovom tematikom bavili vrlo kratko, a neki tek usput. Važno je naglasiti kako se ovdje isključivo referiram na etnologe s kraja 20. st. stavljajući njihova istraživanja u širi kontekst antropologije smrti toga razdoblja. Starija pisanja o posmrtnim običajima događaju se isključivo kao dio širih istraživanja ili u sklopu *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, Antuna Radića, kroz Zbornik za narodni život i običaje, ili kroz *Upitnicu etnološkog atlasa Jugoslavije*. Riječ je o istraživačkom kontekstu u kojem je smrt manja tema unutar ambicioznog plana holističkog pristupa kulturi ruralnog prostora. Tek potkraj sedamdesetih godina 20. st. smrt postaje legitimna tema koja može biti u istraživačkom fokusu.

Prve dvije autorice koje se u nas „ozbiljnije“ bave smrću te osim opisa i prikaza donose i interpretaciju te problematiziranje su Dunja Rihtman Augustin i Zorica Rajković. Dunja Rihtman Augustin analizira novinske osmrtnice (1978) dok se Zorica Rajković u svojem doktorskom radu koji

je poslije objavila pod naslovom *Znamenje smrti* pozabavila obilježjima uz cestu (vijencima, križevima, spomen-pločama i spomenicima) (1988). Tih godina pojavljuju se još dvojica autora, Damir Zorić piše magistarski rad *Tradicijski oblici seoskih grobova i nadgrobnih spomenika na području Jugoslavije*, čije je dijelove objavio 1991. godine, te Branko Đaković koji 1983. godine piše magistarski rad *Prilozi u grob na području Jugoslavije* iz kojeg nastaje nekoliko radova (1985; 1987; 1989; 1991). Mnogo godina poslije Đaković piše još jedan rad, ovaj put o drugom fenomenu, tzv. dvostrukom ili ponovnom pokapanju koji se odnosi na običaj da se poslije određenog vremena (40 dana, 5 godina, 10 godina) otkopava grob i iz njega vade lubanja i kosti koje se nakon određenog, kako on piše, rituala ponovno zakopaju (1999). U posljednjem desetljeću objavljena su samo dva rada koja izravno problematiziraju smrt ili neki dio posmrtnih običaja. Grozdana Marošević piše članak o naričanju (2005), dok Jasna Čapo Žmegač piše rad o vlastitu iskustvu proživljavanja umiranja roditelja (2010).

Promatrajući općenito dosadašnja istraživanja i pisanja o smrti i posmrtnim običajima u hrvatskoj etnologiji, može se pomisliti da je ovaj tako važan, zapravo neizbježan, dio života premalo obrađen. Iako je doista smrt u našoj etnologiji znatnije obrađivana tek, i samo, u 1980-ima, ako promatramo kvalitativno a ne kvantitativno te u širem europskom kontekstu, mislim da smo u teorijskom i tematskom smislu u nekom trenutku bili ispred stranih autora, a katkad i njihovi suvremenici. Ne treba zaboraviti dvije činjenice: 1. Upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije ipak su kakvo-takvo sustavno istraživanje te i danas sadržavaju većinom neobrađenu i neobjavljenu građu, pa tako i posmrtni običaje, 2. Tijekom devedesetih godina kada imamo određenu stanku u istraživanjima smrti treba imati na umu da je riječ o razdoblju rata kada je smrt bila svakodnevna pojava te iako se čini kao idealno razdoblje za istraživanje i pisanje o smrti, vjerujem da su takve teme bile nezahvalne. Treba, doduše, spomenuti zbornik *Fear, Death and Resistance* koji na svojevrsan način piše i o smrti, ali je ponajprije riječ o etnografiji rata, a ne antropologiji smrti (1993). Rajković i Rihtman-Auguštin svakako su bile ispred svojeg vremena jer je istraživanje osmrtnica, a posebno spomen-obilježja uz cestu vrlo aktualna tematika u suvremenim istraživanjima (primjerice, MacConville 2010; Klaassens, Groote i Vanclay 2013; Dickinson i Hoffmann 2010; Nešporova i Stahl 2014; Reid i Reid 2001; Halliday 2010; Clark i Franzmann 2006; Collins i Opie 2010; Kennerly 2002). Rad Čapo Žmegač s druge strane prati suvremena kretanja u antropologiji smrti koja se sve više okreće od „klasičnog“ promatranja pogrebnih i posmrtnih običaja prema procesu umiranja i suvremenih problema smrti (Palgi i Abramovitch, 1984).

Razvitak znanstvenog istraživanja fenomena mirila

Fenomen *mirila* posljednjih je stotinu i više godina izrastao iz marginalizirane etnografske zabilješke u složen predmet interdisciplinarnog znanstvenog interesa. Razvoj istraživanja *mirila* otkriva povijest pogrebnih praksi, simbolike, migracija i kolektivnog pamćenja.

Prve sustavne zabilješke o *mirilima* potječu iz pera arheologa i etnografa Luke Jelića, koji je između 1895. i 1898. u svojim rukopisima opisivao pogrebne običaje u Ražancu. Njegovo svjedočanstvo o „mrtvačkim mjerilima“ (kako ih tada naziva) preciznije je od bilješki drugih autora i zapisano je znatno prije. Jelić bilježi fizički izgled *mirila*, način gradnje, simboliku uklesanih motiva, rasprostranjenost običaja te liminalni karakter samog mjesta, gdje se pokojnikovo tijelo polaže i mjeri, a duša ostaje. Uspoređuje ih s kenotafima, stećcima i mašetama, pokazujući pritom razvijenu arheološku intuiciju. Njegovi zapisi upućuju na to da su *mirila* bila prisutna i u Ravnim kotarima, što širi prostor primjene tog običaja izvan podvelebitskog područja (Dronjić i Katić, 2024).

Godine 1934. Ivan Krajač objavljuje članak u *Zborniku za narodni život i običaje* u kojem znanstveno analizira *mirila*. Njegov rad prvi je koji uz etnografski opis nudi i kulturološku interpretaciju. Krajač prepoznaje *mirilo* kao simboličko mjesto prijelaza, gdje se tijelo privremeno polaže, a duša ostavlja svoj trag. Naglašava orijentaciju pokojnika prema istoku, simboličku mjeru duše i svetost prostora. Komparativnim pristupom povezuje *mirila* s tibetanskim megalitima i alpskim *Totenbretterima*, što ih uklapa u širi europski kontekst. Važna komponenta Krajačeva rada jest i detaljna topografska dokumentacija lokaliteta (Krajač, 1934).

Milovan Gavazzi u djelu *Vrela i sudbine narodnih tradicija* (1978) proučava *mirila* kao oblik ritualnog mjesta sjećanja, smještajući ih u europski kulturni krajolik. Njegov doprinos leži u promišljanju *mirila* ne samo kao arhitektonske pojave nego i kao dijela megalitske, pretkršćanske pogrebne tradicije. Gavazzi analizira vjerovanja vezana uz dušu pokojnika, sakralnost prostora i upozorava na nužnost sustavne dokumentacije prije nego što znanje o toj praksi zauvijek nestane. Njegova analiza uključuje i pregled regionalne terminologije, usporedbu s europskim analogijama te identifikaciju *mirila* kao mjesta trajne memorije (Gavazzi, 1978).

Poseban doprinos daje Ante Glavičić u radu objavljenom 1980. u *Senjskom zborniku*, gdje sustavno opisuje *mirila* i *počivala* Bunjevaca na Velebitu. Njegov je rad najdetaljnija studija o toj temi u to vrijeme. Glavičić interpretira *mirila* kao kenotafe, opservira razlike u orijentaciji pokojnika, arhitektonske razlike sjevernog i južnog Velebita te upozorava na nestajanje ovog običaja. Osim empirijskog materijala, njegov rad uključuje i interpretaciju simboličke funkcije *mirila* u kontekstu smrti (Glavičić, 1980).

Mira Trošelj, najplodnija autorica u ovom polju, desetljećima istražuje *mirila* kroz terenski rad, ikonografsku analizu i tipološku sistematizaciju. U svojim radovima (1981. – 2017.) proučava astralne i solarne simbole, povezuje *mirila* s pretkršćanskim vjerovanjima te naglašava kontinuitet simbola u kršćanskom kontekstu. Trošelj klasificira regijske razlike, dokumentira simboličku ornamentiku i poziva na hitnu zaštitu *mirila* kao baštinskog fenomena. U radu nastalom u razdoblju 1981. – 1982. detaljno analizira uzglavnice *mirila* s južnog Velebita te ikonografiju motiva poput svastike, spirale, trozuba i križa u krugu, tumačeći ih kao odraz kozmičkog poretka i vjere u cikličnost života (Trošelj, 1981–1982; 2013).

Novi val istraživanja dolazi s interdisciplinarnim zbornikom *Mirila: kulturni fenomen* (2010), koji su uredili Andrej Pleterski i Goran Pavel Šantek. Knjiga okuplja autore iz niza znanstvenih područja (etnologija, arheologija, antropologija, povijest umjetnosti) i analizira *mirila* kroz prizmu pogrebnih rituala, migracija, topografije svetih mjesta i kolektivne memorije. Posebno važan doprinos daje Mario Šlaus, koji pokazuje da dimenzije *mirila* ne odgovaraju tjelesnoj visini pokojnika, čime se dekonstruira ranije shvaćanje njihove „mjere“ (Šlaus, 2010). Mira Trošelj tumači trozub i druge simbole kao tragove pretkršćanske ikonografije, a Mario Katić upućuje na srodnost *mirila* i *biliga* te prati njihove poveznice kroz povijesne migracije i etnogenezu Bunjevaca i Vlaha (Katić, 2010).

Katićeva monografija *Smrt u dalmatinskom zaleđu* (2017) i radovi s koautorima (Mirošević, Faričić 2016) stavljaju *mirila* u kontekst kulturnog krajolika i izvedbene baštine. *Mirila* se promatraju kao mjesta kolektivnog pamćenja, ali i kao suvremeni objekti turistifikacije i umjetničke reinterpretacije. Kontekstualnim i multilokalnim pristupom Katić pokazuje da *mirila* nisu fiksirani relikti prošlosti, nego žive prakse koje se preoblikuju kroz vrijeme i prostor (Katić, 2012; 2017; Mirošević, Katić i Faričić, 2016).

Demografska, migracijska i vjerska kretanja na prostoru južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara – u relaciji s fenomenom mirila

Prostor južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara kroz povijest je bio dinamična granica i kontaktna zona između različitih kulturnih, religijskih i političkih sustava. Od ranonovovjekovnog razdoblja pa sve do danas, taj je prostor oblikovan nizom demografskih kretanja, migracija, vjerskih napetosti, ali i ekoloških transformacija. Upravo u toj slojevitosti valja sagledati i fenomene poput *mirila* – pogrebnih spomenika vezanih uz transhumantne zajednice – kao antropološki simbol prostora prožetog migracijom i identitetskom nestabilnošću.

Nakon Morejskog rata (1684. – 1699.), Mletačka Republika preuzima kontrolu nad Dalmacijom, uključujući Bukovicu i Ravne kotare, gdje zatječe snažno izraženu depopulaciju. U svrhu re-vitalizacije prostora pokreće se ciljano naseljavanje Morlaka, transhumantnih stočara najčešće pravoslavne vjeroispovijesti s područja pod osmanskom kontrolom. Ove migracije nisu bile isključivo spontani pokreti, nego dio šire mletačke strategije naseljavanja, obrane i gospodarskog oporavka regije (Mlinarić i Kljajić, 2020: 36). Morlaci su često zadržavali polunomadski način života, iako ih se poticalo na sedentarizaciju dodjelom zemlje, oslobađanjem od poreza te uključivanjem u vojne poslove (Mlinarić i Župarić-Iljić, 2017: 44).

Njihov kontakt s katoličkom institucionalnom strukturom dovodi do novih oblika interakcije između konfesija. Međutim, ove su interakcije znale biti i konfliktne – mletačke vlasti nisu uspjele uskladiti pravoslavnu i katoličku jurisdikciju, što je izazivalo nesporazume i produbljivalo identitetske razlike (Markovina, 2011: 100–101).

Istodobno, ekološke intervencije na prostoru Vranskog jezera (npr. kanal Prosika) svjedoče pokušajima da se močvarna, nezdrava zemlja pretvori u produktivan agrarni prostor. Iako su ovi zahvati privremeno povećali atraktivnost prostora za nove doseljenike, problemi poput bolesti (malaria) i nespremnosti Morlaka da prijeđu na intenzivnu poljoprivredu ograničili su učinke melioracija (Mlinarić, 2020: 48–55). Rezultat su bile kulturne napetosti između stočarskog i ratarskog modela života, ali i transformacija krajolika u smjeru mješovitog agrarno-pastoralnog prostora.

U 20. stoljeću ovo područje ponovno ulazi u fazu depopulacije. Industrijalizacija i urbanizacija odvlače stanovništvo iz sela prema gradovima. Područja poput Karlobaga i drugih naselja u Podgorju doživljavaju izražen negativni prirast (Turk, Šimunić i Pokos, 2017: 86). U Ravnim kotarima i Bukovici proces je sličan – sela se prazne, a starija populacija ostaje bez mlađih naraštaja, često bez prijenosa znanja o običajima i lokalnoj povijesti. Starigrad, zbog turističkog razvoja i blizine NP Paklenica, jedini pokazuje nešto otpornije demografske obrasce (Turk i dr., 2017: 74).

Krajolik južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara oblikovan je stoljećima suživota čovjeka i planine, gdje je priroda diktirala ritam života. U tom prostoru, transhumantno i alpsko stočarstvo nisu bili samo gospodarske prakse, nego duboko ukorijenjeni obrasci kulturne i duhovne svakodnevice. Oni su utemeljili specifične oblike naseljavanja, organizacije rada, rituala i simboličkog izraza – među kojima posebno mjesto zauzimaju i *mirila*. Transhumancija, oblik sezonskog stočarstva koji podrazumijeva selidbu stoke između zimskih i ljetnih ispaša, bila je temeljni oblik života lokalnog stanovništva Velebita. Kako navode Lisac i Ivanuš (2010: 426–430), sustav „poda“, „nadgorskih“ i „vrhgorskih“ staništa predstavljao je logičnu podjelu prostora u skladu s godišnjim dobima i mikroklimatskim uvjetima. Ljeti bi pastiri s obiteljima odlazili u planinske katune dok su zime provodili u nižim područjima, često tik uz obalu. Upravo ta mobilnost nije bila samo ekonomska nužnost, nego i nositelj kulturne prakse. Gradnja pastirskih objekata – suhozidnih staja,

kućeraka, torova – izražavala je duboko znanje o prostoru. Knifić Schaps (2017: 254–260) ističe kako su takvi objekti kodirani izrazi prilagodbe okolišu, građeni bez vezivnog materijala, skladno uklopljeni u reljef, često uz izvore ili prijevoje. Prostorna logika gradnje pratila je slojnice – krovovi su se naginjali s padinom, a kuće su često bile orijentirane južno ili jugoistočno radi optimalnog grijanja i osvjetljenja (Ivanuš & Lisac, 2010: 431–435). Tradicionalna gradnja na Velebitu nije bila samo pitanje skloništa, nego i izraz kolektivnog znanja, okolišnog iskustva i kulturne simbolike. Knifić Schaps (2017: 254–260) opisuje lokacije pogodne za zasnivanje naselja te ističe kako je važna blizina stalne vode; raskrižje putova, podnožje brda (zaštita od vjetrova); rub polja, obradivih površina ili pašnjaka. Naselja se zasnivaju na udaljenosti od 1 do 6 km, prilagođeno pješačkoj komunikaciji. Za građenje se upotrebljavao materijal iz neposredne okolice (kamen, drvo), temeljenje na kamenu živcu (nema dubokog temeljenja), štale su bile pod stambenim dijelom. U stanu je otvoreno ognjište, odimljavanje poklopcima u krovu (videlice/vidalice). Krov je nagiba oko 35°, bez snjegobrana. Voda za ljudsku upotrebu skuplja se s čistog krova (štala). Šterne, torovi, gumna i klijeti nisu imali samo funkcionalnu nego i simboličku vrijednost. U prostoru guma održavali su se društveni događaji, dogovori i prenošenje kolektivne memorije. Tradicijska arhitektura tako nije bila rezultat individualne estetike, nego zajedničkog razumijevanja prostora, resursa i socijalne kohezije.

Kroz 19. i veliku većinu 20. stoljeća, kako navodi Šime Peričić (2006: 572–575), gospodarstvo Velebita i Bukovice bilo je oblikovano skromnim stočarstvom, sitnom poljoprivredom i sezonskim radom. Ovce, koze i goveda bili su osnovna sredstva preživljavanja. Iako su poslije postojale neke naznake početaka industrijskog pristupa stočarstvu, kao što je mliječna industrija – mljekara u Jasenicama koja je proizvodila sir za tržište Zadra (Peričić, 2006: 587), ali je bila kratka vijeka i nikada nije snažno zaživjela. Ekonomija koja se temeljila na stočarstvu podrazumijevala je visoku mobilnost, ali i oslonac na zajednicu i mreže razmijene. Stočarski život bio je ispunjen ritualima. Kretanje na planinu i povratak obilježavali su blagdani poput Jurjeva ili Velike Gospe, uz paljenje vatre, blagoslove stoke i simboličke obrede prijelaza. Transhumantno i alpsko stočarstvo ostavilo je snažan trag i u usmenoj predaji. Vjerovanja o vilama, vukodlacima i duhovima bila su najprisutnija upravo među pastirima – onima koji su vrijeme provodili na granicama poznatog svijeta. Priče su prenošene uz ognjišta ili u stajama, stvarajući moralne orijentire i alat kulturne socijalizacije. Gospodarski obrasci na Velebitu bili su određeni neizvjesnim klimatskim uvjetima, slabo plodnim tlima i nužnosti samodostatnosti. Obitelji su držale ovce, koze, krave i volove, a obrađivale su žitarice poput raži i ječma (Peričić, 2006: 572–575).

U 20. stoljeću dolazi do snažnog procesa deruralizacije. Tradicijski stanovi napušteni su, suhozidi urušeni, a katuni postaju dio turističkih staza. Prostor južnog Velebita tijekom 20. stoljeća svjedočio je dubokim transformacijama – od demografske stagnacije i iseljavanja do pokušaja revitalizacije putem prometne, turističke i kulturne infrastrukture. Ključnu ulogu u tim procesima

odigrali su pojedinci poput don Ante Adžije i dr. Ivana Krajača, čije su vizije i djelovanje ostavili dubok trag u kolektivnoj memoriji podvelebitskih zajednica.

Don Ante Adžija, svećenik iz Starigrada, pokazao je iznimnu društvenu proaktivnost u razdoblju između dva svjetska rata. Njegova uloga nije bila samo duhovna – djelovao je kao inicijator razvojnih projekata kojima je bio cilj prekinuti izolaciju podvelebitskih sela i revitalizirati gospodarski život. Najvažniji doprinos don Ante Adžije bio je na polju prometne infrastrukture. Godine 1930. pokreće izgradnju ceste Obrovac – Tribanj – Mandalina, povežući primorske dijelove Velebita s njegovim zaleđem (Trošelj, 2017: 355). U suradnji s tadašnjim banom Tartagliom i Direkcijom šuma Sušak, omogućio je prometno povezivanje Dalmacije i Sušaka, čime se otvorio prostor za jaču trgovinsku razmjenu i dostupnost obalnih sajmišta. Ova cesta nije samo infrastrukturni objekt, nego simbol modernizacije i težnje k uključivanju lokalnog stanovništva u šire ekonomske tokove. Adžija je prepoznao potencijal turizma kao izvora prihoda. Stoga se zauzimao i za izgradnju turističkih cesta i infrastrukture, uključujući gusternu na Velikom Rujnu i uređenje starih planinskih putova (Trošelj, 2017: 355). Njegovo zauzimanje za promjenu naziva sela iz „Starigrad“ u „Starigrad-Paklenica“ 1936. godine bilo je dio šire strategije kulturnog brendiranja i približavanja lokalnog prostora nacionalnoj turističkoj karti (Trošelj, 2017: 359).

Ivan Krajač, pravnik, političar i strastveni planinar i osoba koja je napisala prvi znanstveni rad o *mirilima*, promatrao je Velebit kao resurs za kulturni, turistički i gospodarski razvoj šireg područja. Njegova koncepcija podjele Velebita na sjeverno i južno glavno turističko područje svjedoči o njegovu razumijevanju geografske i kulturne raznolikosti planinskog masiva (Rukavina, 1993: 179). Krajač je zagovarao gradnju planinarskih kuća, skloništa i koliba, ne samo radi sigurnosti i udobnosti planinara nego i radi dugoročnog planiranja gospodarskog razvoja (Rukavina, 1993: 186). Godine 1911. sagradio je prvu planinarsku kuću u Senjskoj dulibi, a tijekom djelovanja u Hrvatskom planinarskom društvu zaslužan je za povećanje broja planinarskih objekata s 2 (1920.) na 30 (1932.) (Rukavina 1993: 186). U njegovoj viziji, te su kuće trebale služiti i za obrazovne, zdravstvene i kulturne svrhe. Krajač se kao ministar trgovine i industrije zauzimao za izdvajanje sredstava za turizam i znanstvena istraživanja. Osobito je zanimljiva njegova uloga u snimanju dokumentarnog filma o Velebitu 1932., u kojem se kombiniraju turistički, etnografski i higijensko-prosvjetni motivi (Rukavina, 1993: 187).

I Krajač i Adžija svojim su radom izravno utjecali na transformaciju svakodnevice lokalnog stanovništva. Infrastrukturni projekti omogućili su bolji pristup obrazovanju, zdravstvu i tržištima, dok su planinarski i turistički razvoj stvorili temelje i za novi, suvremeni identitet prostora – od isključivo agrarnog prema kulturno-turističkom. No unatoč naporima, demografski gubitci bili su snažni. Deruralizacija nije zaustavljena, nego samo usporena. Unatoč projektima poput Premužičeve staze ili doma na Velikom Rujnu, Velebit ostaje prostor koji se i danas (re)prezentira kao „divljina“ i mjesto avanture (Đurin 2025).

Mirila između svetog i tržišnog: turistička i umjetnička valorizacija duhovnog krajolika Velebita

Iako su u određenom razdoblju u fokusu ovoga zbornika mirila izraz kolektivne duhovnosti i stočarske svakodnevice, od kraja 20. stoljeća *mirila* se sve češće nalaze u fokusu kulturne, turističke i umjetničke reinterpretacije. Danas, dok planinarske staze vode znatiželjne posjetitelje do tih „kamenih svjedoka prošlosti“, otvara se pitanje: gdje prestaje svetost, a počinje tržišna estetika? Potkraj 20. stoljeća, napuštanjem tradicijskog načina života i procesom deruralizacije, *mirila* su izgubila svoje primarno značenje – no nisu nestala. Upravo suprotno: postala su predmet sve većeg interesa – najprije znanstvenog, zatim umjetničkog, a zatim i turističkog.

Umjetničke reinterpretacije bile su jedan od ključnih mehanizama kojima su *mirila* prenesena iz domene intimne duhovnosti u širi javni diskurs (Katić, 2025). U razdoblju od 2001. do 2008., umjetnici Josip Zanki i Bojan Gagić osmislili su performans koji reinterpretira ritual *mirila*, povezujući ga s idejama suvremene umjetnosti, tijela i sjećanja. Slijedili su i drugi oblici prezentacije: animirani film (*Mirila*, 2012), dokumentarni film (*Mirila*, 2017), izložba *Mirila – nematerijalna kulturna baština* u Klovićevim dvorima (2013), kao i virtualni muzej (www.mirila.org). Koreografkinja i plesna umjetnica Matea Bilosnić, te dramaturginja i spisateljica Nikolina Rafaj, 2024. i 2025. realizirale su projekt „Plesna kartografija – reimaginacija okoliša“. Cilj tog umjetničko-istraživačkog projekta bio je odgovoriti na pitanja: kako okoliš utječe na pokret? Kakva koreografija nastaje u tom okolišu? Kako se pokretom i koreografskim odlukama mapira prostor? Što je to za umjetnike plesna kartografija? Namjera je projekta bila mapirati okoliš koreografijom. Koreografijom se tražila poveznica nematerijalne tradicije i današnjice, te se pokušalo reimaginirati nastanak običaja kroz tijelo i pokret. Jedan od običaja u fokusu bila su upravo *mirila* prostora Bukovice i južnog Velebita. Takvi projekti nisu bili samo medijska produkcija, nego i čin mapiranja krajolika duhovnog značenja, u kojem se religijska praksa spaja s estetikom i memorijom.

S uključenjem *mirila* u popise nematerijalne kulturne baštine Hrvatske (2007), otvorila su se vrata institucionalne zaštite, ali i turističke valorizacije. Nacionalni park Paklenica (osnovan 1949.) i Park prirode Velebit (1981.) već su pružali okvir za upravljanje ovim prostorima, no tek potkraj 1990-ih počinje jasniji razvoj kulturno-pješačkog turizma koji uključuje mirila kao postaje na tematskim stazama.

Mirila postaju privlačno odredište za planinare, fotografe, ljubitelje mistike, pa čak i duhovne tražitelje. No njihova komodifikacija – uključivanje u brošure, vodiče, rute – neminovno otvara pitanja: gube li time svoju „izvornu“ svetost? Ili pak, kako tvrdi Marian Burchardt (2020), ovakva reinterpretacija nije kraj religije, nego njezin premještaj – iz institucije u kolektivnu memoriju, iz crkve u umjetnost, iz rituala u baštinu?

Pitanja koja se otvaraju u promatranju suvremenih konteksta *mirila* mogu ići u smjeru je li *mirilo* ritual ili umjetnost? Je li turistički obilazak duhovna praksa ili performativni čin? Samo pitanja pokazuju nam složenost razumijevanja suvremenog konteksta u kojem se *mirila* danas nalaze. U procesima estetizacije religijskih rituala dolazi do preoblikovanja pogrebne prakse u kulturni proizvod, s fizičkom infrastrukturom, označenim rutama, QR kodovima i pratećim narativima. Ova transformacija ne mora nužno značiti gubitak autentičnosti. Upravo suprotno – reinterpretacije mogu produljiti „život“ *mirila*, osigurati njihovu zaštitu, ali i otvoriti nova značenja povezujući ih sa starijim značenjima, kao što i ovaj zbornik ilustrira.

Turistička valorizacija *mirila* primjer je složenog odnosa „svetog“ i tržišnog, zaštite i eksploatacije, sjećanja i interpretacije. Ona pokazuje kako tradicija nije statična, nego se neprestano pregovara – uz umjetnost, institucije, turizam i osobna iskustva. U vremenu u kojem se kolektivne prakse sve više prepleću s estetikom, a religijska iskustva prepoznaju u hodanju, gledanju i dijeljenju na društvenim mrežama, *mirila* postaju poveznica – ne samo između svijeta živih i mrtvih nego i između prošlosti i suvremenosti kulturne baštine.

Zaključak i objašnjenje radova zbornika

U dalmatinskom zaobalju sve do kraja 20. st. bliski srodnici prate čovjeka tijekom procesa umiranja, brinu se za tijelo pokojnika, preuzimaju društveni status ožalošćenog i prikazuju svoju tugu u javnosti. Posmrtni rituali odvajaju žive od mrtvih. Tijelo pokojnika odneseno je s mjesta smrti i prolazi neki oblik transformacije tijekom pogreba. Ožalošćeni su zabrinuti opasnostima koje dolaze od tijela pokojnika i kontaminacijom od smrti, ali istodobno vlada i osjećaj duhovnosti, nade, svetosti i nade u zagrobni život (Robben, 2004: 2). Čim bi netko pao u postelju zbog bolesti, njegovu sobu ispunila bi rodbina, djeca, prijatelji i susjedi. Zatvarali su se prozori i prozorski kapci. Palile su se svijeće. Približavanje smrti pretvaralo je sobu umirućeg u neku vrstu javnog mjesta. Danas se umire „tajno“. Ta „tajnost“, prema Vincentu Thomasu, rezultat je neprihvatanja smrti onih koje volimo (Vincent Thomas, 1975: 266). U suvremenom svijetu nepovratno se prešlo s javne smrti na privatnu, od smrti koja se tiče sela na onu koja se odnosi samo na najbliže (Vincent Thomas, 1975: 138). Moderni pogrebi „siromašni“ su u usporedbi sa starijima. Pojednostavnjuju se. Sve se zbiva kao da treba što prije završiti, kako bi se živi što manje uznemirivali, zbog smrti se ne smije gubiti vrijeme, ističe Vincent Thomas (Vincent Thomas, 1975: 284). U suvremenosti *mirila* se vrlo često upotrebljavaju i izvan konteksta posmrtnih običaja, osim pri obilježavanju mjesta odmaranja s pokojnikom u Bukovici, ali ondje imaju druga značenja. No upravo ta promjena u prakticiranju i značenju

gradnje *mirila* jasan je pokazatelj i temeljite promjene uopće u posmrtnim običajima. Promjena životne svakodnevice utjecala je na sve kulturne i religijske vidove života, pa tako neizbježno i na posmrtno običaje. Probijanje i asfaltiranje novih cesta prouzročili su to da se pokojnika više ne nosi na groblje, što ubrzava i olakšava put do groblja pa odmaranje s pokojnikom postaje na većini lokaliteta suvišno. Gradnja mrtvačnica u gotovo svim selima i negodovanje svećenika jer pogreb počinje u pokojnikovoj kući dovode do toga da niz vjerovanja i praksi povezanih s boravkom pokojnika u kući postaju suvišni. Sve češće umiranje ljudi u bolnicama i staračkim domovima dovelo je do „nestanka“ smrti iz svakodnevnog života. Posljedica je toga pak nestanak niza vjerovanja i praksi povezanih s boravkom umirućeg u kući, njegovom smrću u vlastitom krevetu. Iako su se neki elementi zadržali, kao škropljenje pokojnika posvećenom vodom, paljenje svijeća, zadani procesijski odlazak od kapelice/mrtvačnice do groblja, većina praksi, vjerovanja i osobitosti posmrtnih običaja prestala je, promjenom životne svakodnevice, imati značenje, a zatim se i prestala prakticirati. Elementi koji su se ipak zadržali danas su usko vezani uz instituciju Crkve, a ne uz neka lokalna vjerovanja i predaje. Današnja smrt i posmrtni običaji gotovo su potpuno institucionalizirani, od umiranja do preuzimanja pokojnikova tijela od pogrebnog poduzeća te samoga pokapanja. Prijatelji, rodbina, ukućani i suseljeni više gotovo nemaju nikakvu ulogu ni odnos sa smrću. Podušje, karmine ili kako ih gdje već nazivali možda je i jedini element koji je izvan bilo kakve institucije i povezuje rodbinu i prijatelje s pokojnikom, ali i to se sve češće događa izvan obiteljskog doma pokojnika, najčešće u restoranima i kafićima.

Mirila, kameni spomenici uz pogrebne putove koji su označavali mjesta posljednjeg odmora pokojnika prije ukopa zanimljiv su kulturni fenomen, u ovom obliku izvedbe specifičan za prostor dalmatinskog zaobalja, pa tako i Bukovice, Ravnih kotara i južnoga Velebita. Ovaj zbornik okuplja niz interdisciplinarnih istraživanja koja zajedno nude višedimenzionalno razumijevanje *mirila* – ne samo kao materijalnih ostataka prošlosti, nego kao svjedočanstva o prostornoj organizaciji života, vjerovanjima, mobilnosti i identitetima lokalnog stanovništva.

Rad Ante Blaće i Lene Mirošević (*Mirila u kontekstu geografskih obilježja Ravnih kotara i Bukovice*) pokazuje kako su prirodnogeografske razlike između Bukovice i Kotara (reljef, klima, vjerski sastav) izravno utjecale na raširenost i oblikovanje prakse *mirila*. Na prostoru Bukovice, gdje je konfiguracija terena i gospodarski model pogodovao transhumantnom i alpskom stočarstvu, *mirila* su prisutnija i uočljivija nego u plodnijim i naseljenijim Ravnim kotarima. Povijesni okvir migracija i promjena naseljenosti – koji je oblikovao društvenu strukturu – razrađen je u radu Mate Ćurkovića (*Migracije stanovništva na prostoru Bukovice i Ravnih kotara od 14. do 18. stoljeća*). On podsjeća da je ovo područje stoljećima bilo izloženo osmanskim i mletačkim pritiscima, preseljavanjima morlačkog stanovništva i demografskim promjenama koje su dovele do specifičnih oblika kolektivnog života i kulturnih praksi. U tom kontekstu *mirila* se mogu promatrati i kao kulturni

odgovor na iskustvo nestabilnosti i gubitka. Etnografski uvidi u svakodnevni život, kako ih donosi rad o obiteljskoj svakodnevici Danijele Birt, u zapisima Ardalića i Zorića, dodatno naglašavaju kako su *mirila* bila ukorijenjena u šire obrasce obiteljskog, ekonomskog i duhovnog života. Praksa je bila povezana s načinom privređivanja, rasporedom naselja i specifičnim oblicima zadružnog života. Izmjene u strukturi obitelji, migracije i depopulacija, osobito tijekom i nakon 20. stoljeća, dovele su do postupnog nestajanja ove prakse. Geografsko-kulturni kontekst dodatno razrađuje rad Ane Škarice i Lene Mirošević koji analizira *mirila* na području južnog Velebita. Konceptom vertikalne migracije pastirskih zajednica objašnjava se kako su *mirila* nastajala u nepristupačnim kraškim krajolicima gdje je prijenos tijela do groblja zahtijevao višesatna kretanja kroz planinske staze, a mjesta odmora s pokojnikom pretvarana su u simboličke točke sjećanja. Poseban doprinos razumijevanju duhovne dimenzije krajolika daje Šime Vrkić u tekstu o svetim mjestima u obrovačkom kraju. Uz sakralne objekte i groblja *mirila* se ovdje uvrštavaju u širi registar mjesta koja zadobivaju svetost kroz praksu, memoriju i kolektivnu percepciju prostora. Duhovni svjetonazor lokalnog stanovništva dodatno je dokumentiran u radu Matije Dronjića koji istražuje tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića. Ove predodžbe o onostranom usko su povezane s *mirilima* kao simboličkim granicama između svijeta živih i mrtvih, stvarnog i mitskog. Konačno, rad Marine Jurjević o transhumantnom stočarstvu na primjeru Kruševa, naselja kod Obrovca, pokazuje kako su ekološki i gospodarski uvjeti (raširenost pašnjaka, dislocirana naselja) odredili mobilni način života koji je važan za razumijevanje načina života stanovništva nositelja gradnje *mirila*.

Zajedno, ovi radovi svjedoče o tome da *mirila* nisu samo „spomenici pokraj puta“, nego kulturni dokumenti jednog načina života. Povezuju geografiju i usmenu predaju, religiju i gospodarstvo, prošlost i sadašnjost. Njihova prisutnost u krajoliku podsjeća nas na prostorno i duhovno iskustvo zajednica koje su na tom prostoru živjele – i na našu odgovornost da ih razumijemo, kontekstualiziramo, ali i zaštitimo od uništavanja. *Mirila* nisu samo posmrtni običaj, nego materijalizirani izraz načina života koji se temeljio na kretanju, prilagodbi i simboličkoj orijentaciji u prostoru. Kao takva, ona su točke zgušnjavanja značenja – spajaju migracijske rute, sezonsku ekonomiju, narativnu tradiciju i religijsku imaginaciju. U njima se ogleda cijeli svjetonazor zajednica koje su živjele u vrlo specifičnom krajoliku. *Mirila*, kako su ih dokumentirali Krajač (1934), Glavičić (1980), Trošelj (1991, 1995, 2013), Pleterski i Šantek, te Katić (2010, 2017), nisu samo materijalni ostaci pogrebnog rituala – ona su simbolički odrazi svih u ovom uvodu navedenih procesa. Čin postavljanja kamenih ploča na mjestu gdje pokojnik privremeno počiva označuje prijelaz, liminalni trenutak između života i smrti, ali i između nomadskog puta i stalnog groba. Kao takva, *mirila* su i metafora zajednica koje su kroz stoljeća boravile, migrirale, nestajale i vraćale se, ostavljajući tragove u krajoliku – tragove koje danas možemo čitati kao povijesnu, demografsku i duhovnu kartografiju prostora.

Literatura:

Burchardt, M., 2020: *Regulating difference: religious diversity and nationhood in the secular West*. New Brunswick, US: Rutgers University Press.

Clark, J., Franzmann, M., 2006: Authority from Grief, Presence and Place in the Making of Roadside Memorials, *Death Studies*, 30(6), 579 – 599.

Collins, C. A., Opie, A., 2010: When places have agency: Roadside shrines as traumascapes, *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 24(1), 107 – 118.

Čapo Žmegač, J., 2010: Death Primarily Belongs to the Dying: A Contribution to the Anthropology of Death and Dying, *Narodna umjetnost*, 47(1), 49 – 67.

Dickinson, G., Hoffmann, H., 2010: Roadside memorial policies in the United States, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 15(2), 154 – 167.

Dronjić, M., Katić, M., 2024: Folkloristički pabirci: etnografski rad Luke Jelića, u: Oršolić, T., Markulin, N. (ur.), *Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa*, HAZU, Arheološki muzej u Splitu, Arheološki muzej u Zadru, Zagreb i Zadar.

Đaković, B., 1985: Hrana i piće u posmrtnim obredima, a posebno kao viaticum, *Etnološka tribina*, 8, 77 – 84.

Đaković, B., 1987: Novac – popudbina u posmrtnom ritualu, *Etnološka tribina*, 10, 51 – 59.

Đaković, B., 1989: Prilozi u grob, *Studia Ethnologica*, 1, 135 – 163.

Đaković, B., 1991: Prilozi u grob kao simboli identiteta, u: Rihtman Augustin, D. (ur.), *Simboli identiteta: studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.

Đaković, B., 1999: About the Custom of Repeated (Double) Burial, *Etnolog*, 9(1), 137 – 144.

Đurin, S., 2025: From Pasture-Lands to Wilderness: How Velebit Became the Ultimate Place of Wilderness and Adventure, *Svetovi / Worlds*, 3(1), 57 – 74.

Gavazzi, M., 1978: Vrela i sudbine narodnih tradicija, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

Glavičić, A., 1980: Mirila i počivala na Velebitu, *Senjski zbornik*, VIII, 197 – 209.

Halliday, R., 2010: The Roadside Burial of Suicides: An East Anglian Study, *Folklore*, 121(1), 81 – 93.

Katić, M., 2010: Mirila – porijeklo i značenje, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, 15 – 35.

Katić, M., 2012: Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, *Studia Mythologica Slavica*, 15, 117 – 133.

Katić, M., Kale, J., 2013: Praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u okolici Unešića, u: Kapitanović, V. (ur.), *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split.

Katić, M., 2015: Mirila od rituala do teatra – prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.

Katić, M., Milanović Radić, V., 2017: Smrt u ogorskom kraju: običaji, vjerovanja i predaje, u: Kapitanović, V. (ur.), *Župa Ogorje: putovima života i vjere između Svilaje i Moseća*, Kulturni sabor Zagore, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Župa sv. Jure mučenika Ogorje, Župa sv. Franje Asiškog Crivac, Filozofski fakultet Split, Split.

Katić, M., 2017: Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra, Naklada Ljevak, Zagreb.

Katić, M., 2023: Performance of Mirila as an Expression of the Power of Art. PowerPoint prezentacija s međunarodnog znanstvenog skupa: Religious Art and Power: Contestations and Affirmations. Budimpešta, 17. – 19. listopada 2024.

Katić, M., 2025: Aesthetic Re-interpretation of Religious Practice in Fragile Environment – Mirila of Velebit Mountain in Croatia. PowerPoint prezentacija s međunarodnog znanstvenog skupa: Fragile Environments in a Digital Age: Technologies, Aesthetics, Socialities. Bohinj, 26. – 27. lipnja 2025.

Klaassens, M., Groote, P. D., Vanclay, F. M., 2013: Expressions of Private Mourning in Public Space: The Evolving Structure of Spontaneous and Permanent Roadside Memorials in the Netherlands, *Death Studies*, 37(2), 145 – 171.

Kennerly, R., 2002: Getting Messy: In the Field and at the Crossroads with Roadside Shrines, *Text and Performance Quarterly*, 22(4), 229 – 260.

Knific Schaps, H., 2017: Pučka gradnja kao evolucijska sinteza idejne, emotivne i materijalne kompozicijske komponente, *Senjski zbornik*, 44, 253 – 274.

Krajač, I., 1934: Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 29(2), JAZU, 161 – 168.

Lisac, R., Ivanuš, M., 2010: Krajobrazni uzorci planinskih naselja Sjevernoga Velebita, *Prostor*, 2(40), 424. – 437.

MacConville, U., 2010: Roadside memorials, *Bereavement Care*, 29(3), 34 – 36.

Markovina, D., 2011: Bukovica u mletačkoj demografskoj i vjerskoj politici 18. stoljeća, *God. Tittius*, 4(4), 99. – 109.

Marošević, G., 2005: Naricanje u Hrvatskoj u povijesnom kontekstu, *Narodna umjetnost*, 42(2), 39. – 48.

Milanović, V., 2013: Duše na kamenu: Pogrebna počivala Ogorja Gornjeg i mirila Starigrad-Paklenice, u: Kapitanović, V. (ur.), *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split.

Mirošević, L., Katić, M., Faričić, J., 2016: Sacred Records in the Landscape: The Mirila of the Dalmatian Hinterland, *Landscape Research*, 41(8), 869 – 879.

Mlinarić, D., Kljajić, I., 2020: Ranonovovjekovne okolišne i demografske promjene na dalmatinskom višestrukome pograničju: usporedba kartografskih i statističkih podataka, *Hrvatski geografski glasnik*, 82(1), 35 – 58.

Mlinarić, D., Župarić-Ilić, D., 2017: Ranonovovjekovna melioracija, protomoderne migracije i ekonomski razvoj vranskog posjeda, *Migracijske i etničke teme*, 33(1), 37 – 63.

Nešporová, O., Stahl, I., 2014: Roadside memorials in the Czech Republic and Romania: memory versus religion in two European post-communist countries, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 19(1), 22 – 40.

Palgi, P., Abramovitch, H., 1984: Death: A Cross-Cultural Perspective, *Annual Review of Anthropology*, 13, 385 – 417.

Peričić, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48, 569 – 596.

Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), 2010: *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana.

Prica, I., Senjković, R., Čale Feldman, L. (ur.), 1993: Fear, Death and Resistance: an ethnography of war: Croatia 1991–1992. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

Rajković, Z., 1988: Znamenja smrti, Izdavački centar Rijeka, Zavod za istraživanje folklor, Rijeka, Zagreb.

Rihtman Auguštin, D., 1978: Novinske osmrtnice, *Narodna umjetnost*, 15, 115 – 173.

Reid, J., Reid, C., 2001: A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma, *Death Studies*, 25(4), 341 – 356.

Rukavina, A., 1993: Planinarsko djelovanje dr. Ivana Krajača, *Senjski zbornik*, 20, 173 – 194.

Robben, A. (ur.), 2004: *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, Blackwell Publishing.

Šlaus, M., 2010: Measuring Bodies or Souls and the Mirila Conundrum – A Physical Anthropology Assessment Based on Stature Analysis, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana.

Thomas Vincent, L., 1975: Antropologija smrti I, Prosveta, Beograd.

Trošelj, M., 1981/1982: Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice, *Senjski zbornik*, IX, 115 – 148.

Trošelj, M., 1991: Istraživanje mirila u južnom Velebitu (Malo Rujno), *Zadarska revija*, 6, 200 – 222.

Trošelj, M., 1992: Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik*, XIX, 69 – 72.

Trošelj, M., 1992a: Osvrt na neke osobitosti mirila na Velebitu, *Senjski zbornik*, XIX, 73 – 80.

Trošelj, M., 1995: Prilog proučavanju i zaštiti mirila na Velebitu, *Paklenički zbornik*, 1, 261 – 265.

Trošelj, M., 2010: Natpisi i likovni prikazi na velebitskim mirilima, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, 63 – 76.

Trošelj, M., 2013: *Mirila*, Turistička zajednica općine Starigrad, Starigrad.

Trošelj, M., 2017: Don Ante Adžija – zaboravljeni starigradskopaklenički velikan, *Senjski zbornik*, 44, 345 – 372.

Turk, I., Šimunić, N., Pokos, N., 2017: Suvremena demografska obilježja Podgorja, *Senjski zbornik*, 44, 73 – 96.

Zorić, D., 1991: Nadgrobni spomenici i simbolizam identiteta, u: Rihtman Auguštin, D. (ur.), *Simboli identiteta: studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.

MIGRACIJE STANOVNIŠTVA NA PROSTORU BUKOVICE I RAVNIH KOTARA U RAZDOBLJU OD 14. DO 18. STOLJEĆA

Mate Ćurković

Zavičajni muzej Benkovac
matecurkovic2@gmail.com

Prostor Bukovice i Ravnih kotara u razdoblju od 14. do 18. stoljeća bio je obilježen snažnim političkim nemirima, ratnim sukobima i demografskim transformacijama. Ovaj povijesni pregled usredotočuje se na demografske promjene, posebno na migracije domaćeg stanovništva kasnog srednjeg vijeka i migracije većih skupina morlačkog (vlaškog) stanovništva tijekom tog razdoblja. U uvodnom dijelu pokušat ćemo dati geografski okvir prostora, te kratak pregled povijesno-političkih zbivanja u razdoblju od 14. do 18. stoljeća. Prvi dio rada analizira zatečeno stanovništvo u 14. i 15. st., te migracije s privremenim ili trajnim naseljavanjima morlačkih katuna iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka na šire područje Bukovice i Ravnih kotara tijekom 14. i 15. stoljeća. Drugi dio istražuje migracijske procese koji su proizašli iz osmanskih osvajanja, uspostave osmanske vlasti i dugotrajnih mletačko-osmanskih ratova od 16. do 18. stoljeća. Fenomen mirila nije fokus ovog rada jer bi povezivanje migracija, koje su istražene u sklopu povijesno-demografskog okvira, s kulturološkim aspektima poput mirila zahtijevalo opsežniju analizu, čija je realizacija upitna zbog zasad dostupnih povijesnih izvora i istraženosti arheoloških lokaliteta. Iako u ovom radu migracije i fenomen mirila nisu izravno povezani, moguće je pretpostaviti da su migracijski procesi i kulturne prakse poput mirila na neki način povezani, posebice u kontekstu društvenih promjena i identitetskih prilagodbi zajednica na ovom prostoru.¹

¹ O povezivanju migracija i mirila pisali su Lena Mirošević, Mario Katić, Josip Faričić, u *Sacred Records in the Landscape: The Mirila of the Dalmatian Hinterland // Landscape research*, 41 (2016).

UVOD

U fokusu ovog istraživačkog rada je analiza i interpretacija demografskih promjena koje su obilježile zaleđe sjeverne Dalmacije od 14. do 18. stoljeća. Posebna pozornost usmjerena je na migracijske procese koji su uvelike utjecali na sastav stanovništva, s posebnim naglaskom na kretanja morlačkog (vlaškog) stanovništva, koje je bilo ključni faktor demografskih promjena u tom povijesnom razdoblju na ovom području. Temeljitom analizom relevantnih historiografskih radova te prikupljanjem demografskih podataka i utvrđivanjem migracijskih obrazaca iz njih, ovaj rad teži pružiti sveobuhvatan uvid u složenost demografske povijesti zaleđa sjeverne Dalmacije. Osim istraživanja uzroka i posljedica migracija, poseban naglasak bit će stavljen na tumačenje tih procesa kako bi se pružio interpretativni okvir za dublje razumijevanje šireg konteksta demografskih promjena u regiji.

U istraživačkom polju povijesti Bukovice i Ravnih kotara tijekom navedenog povijesnog razdoblja mnogi povjesničari pridonijeli su obogaćivanju našeg razumijevanja temeljitim istraživanjima i analizom dostupnih izvora. Iako je opsežan broj radova napisan o ovoj temi, poseban fokus potreban je za razumijevanje migracija i demografskih kretanja, osobito u vezi s morlačkim (vlaškim) stanovništvom. Autori poput Boška Desnice², Bogumila Hrabaka³, Marka

² *Historija kotarskih uskoka (1646. – 1684.)* Boška Desnice zasigurno je jedan od ključnih izvora za razumijevanje povijesnog razdoblja druge polovine 17. stoljeća na ovom području. Iz njegovih radova, temeljenih na korištenju podataka iz arhivskog fonda Generalnih providura (HR-DAZD-1), i drugih raznih arhiva poput zadarskog i šibenskog, privatnog arhiva Antona-Benje Posedarskog te crkvenih arhiva u Šibeniku, Zadru i Novigradu dobivamo dragocjen uvid u demografske i migracijske promjene tijekom navedenog razdoblja. Unatoč važnom doprinosu historiografskom polju, važno je naglasiti da Desnićini radovi, iako iznimno historiografski korisni, mogu sadržavati pogrešne ili upitne interpretacije pojedinih izvora i njihovih prijevoda. To ističe važnost revizije njegovih radova u budućnosti kako bi se osigurala točnost i preciznost interpretacije povijesnih izvora.

³ Bogumil Hrabak u svojim je radovima pružio važne podatke za razumijevanje demografskih promjena na području zaleđa sjeverne Dalmacije u 14., 15. i 16. stoljeću. Njegova istraživanja pružaju dubok uvid u posljedice osmanskih osvajanja za lokalno stanovništvo, naglašavajući razmjere migracija, gubitak teritorija i promjene u društvenoj strukturi. U svojim radovima Hrabak pridonosi teoriji o potpunom nestanku lokalnog srednjovjekovnog stanovništva nakon osmanskih osvajanja, što je predmet rasprava u akademskoj zajednici. Pojedini povjesničari osporavaju teoriju o potpunom nestanku lokalnog stanovništva nakon osmanskih osvajanja, ističući da su neka naselja ponovno bila naseljena nakon određenog vremena.

Jačova⁴, Ivne Anzulović⁵, Kornelije Jurin Starčević, Kristijana Jurana⁶ i drugih, svojim temeljitim istraživanjima i analizama izvora pružili su važan doprinos u razumijevanju ovih migracijskih i demografskih procesa. Njihovi radovi čine ključnu osnovu za ovaj povijesni pregled i omogućuju nam da produbimo znanje o ovom specifičnom području i razdoblju. Naravno, uzimanje u obzir radova ovih autora pomaže nam da dobijemo cjelovitu sliku demografskih i migracijskih promjena te omogućuje bolje razumijevanje demografskog aspekta u povijesnom razvoju Bukovice i Ravnih kotara. Zbog toga je važno istaknuti njihovu ulogu i doprinos u analizi i interpretaciji ovih složenih povijesnih procesa.

⁴ Podaci iz radova Marka Jačova zaista pružaju važan uvid u točne geografske lokacije određenih migracija na području zaleđa sjeverne Dalmacije u drugoj polovini 17. stoljeća, koristeći se građom koja nije bila objavljena ili je teško dostupna. Međutim, važno je istaknuti da se ti podaci često nesustavno potkrepljuju arhivskim izvorima. Jedan od ključnih izazova u radovima Marka Jačova leži u nedostatku sustavne potpore podataka iz arhivskih izvora. To može dovesti do nedostatka pouzdanosti i preciznosti u interpretaciji migracijskih procesa i demografskih promjena. Osim toga, primijećena je i prisutnost neobjektivnosti i neznanstvene argumentacije u njegovim radovima, poput identificiranja i zamjene etnonima Morlak za Srbin. Ovi nedostaci ozbiljno narušavaju znanstvenu vrijednost radova Marka Jačova te ističu potrebu za kritičkim pristupom i dodatnom provjerom i verifikacijom njegovih tvrdnji.

⁵ Radovi Ivne Anzulović važan su doprinos razumijevanju migracijskih procesa na području ovog prostora u 14. i 15. stoljeću. Koristeći se raznovrsnom arhivskom građom i provodeći kritičku analizu izvora, njezina istraživanja izazivaju dosadašnje historiografske teze, posebno one koje tvrde o potpunom nestanku domicilnog lokalnog stanovništva nakon osmanskih osvajanja u 15. stoljeću.

⁶ Kristijan Juran svojim istraživačkim radom pruža važne uvide u demografske procese na području zaleđa sjeverne Dalmacije, posebno naglašavajući kretanja stanovništva prema šibenskom teritoriju tijekom 17. i 18. stoljeća. Temeljeći se na raznovrsnoj arhivskoj građi, Juran donosi važne podatke koji osvjetljavaju migracijske tokove u tom razdoblju. Njegova istraživanja o demografskim promjenama u Vranskom distriktu, s fokusom na pojavu *Vlaha Istrije*, također pružaju dragocjen uvid u migracije na južnom dijelu Ravnih kotara u 14. i 15. stoljeću.

Geografski okvir

U ovom radu najprije želimo prikazati geografski jasnu sliku o prostoru Bukovice i Ravnih kotara u razdoblju od 14. do 18. stoljeća. Također je važno naglasiti da nije potpuno poznato kada su se današnja imena za ove dvije mikroregije prvi put počela upotrebljavati. Međutim, sigurno je da su se ta imena ustalila nakon uspostave mletačke uprave i katastra početkom 18. stoljeća. Bukovica i Ravni kotari, nerazdvojne mikroregije koje dominiraju većinom sjeverne Dalmacije, ističu se svojom složenom poviješću i geografskim raznolikostima. Bukovica se proteže od južnih obronaka Velebita preko rijeke Krke sve do obala Novigradskog i Karinskog mora. Južno od Bukovice, smješteni su Ravni kotari koji se prostiru od Ljubačke i Ninske drage pa sve do Prokljanskog jezera i Skradina, u smjeru zadarsko-biogradskog primorja (Hrvatska enciklopedija, 2024). Treba naglasiti da su se Bukovica i Ravni kotari u povijesti često preklapali geografski, što znači da su neka naselja i područja pripadala objema mikroregijama. Ovaj fenomen proizlazi iz višestoljetne podjele ovog prostora, koja je počela s razdvajanjem prostora između Mlečana i Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, a nastavila se s podjelom između Mlečana i Osmanskog Carstva. Nakon toga, nove državne uprave poput Austrije i Francuske u 19. stoljeću dodatno su mijenjale granice i administrativnu podjelu ovih područja (Kos, 1998:72). Kao posljedica dinamike političkih promjena do danas precizne granice između Bukovice i Ravnih kotara nikada nisu bile potpuno utvrđene, što njihovo definiranje čini izazovnim zadatkom.

Povijesni pregled od 14. do 18. stoljeća

Znatan dio teritorija Bukovice i Ravnih kotara početkom 14. stoljeća posjedovala je plemićka obitelj Šubića Bribirskih. Uspon počinje s Pavlom Šubićem koji je iskoristio slabosti središnje vlasti i potkraj 13. stoljeća podvrgnuo sebi sve hrvatske velikaše i dalmatinske gradove. U dinastijskom sukobu obitelji Anjou i posljednjeg Arpada zbog ugarske krune, Pavao je uspješnim balansiranjem izašao kao gotovo nezavisan vladar najvećeg djela Hrvatske i neosporan gospodar Bosne (Karbić, 2004:11-19).

Nakon njegove smrti, nasljeđuje ga najstariji sin Mladen II. protiv kojeg ustaje koalicija nezadovoljnih velikaša predvođena Kotromanovićima i Babonićima. Neizbježan sukob rezultirao je bitkom kod Blizne 1322. godine u kojoj je Mladen poražen i zarobljen, a moć i utjecaj obitelji na državnoj razini slomljeni (Karbić, 2004:24). Unatoč porazu, i kasnijoj predaji utvrde Ostrovice i Skradina kralju Ludoviku I., Šubići su na ovom području zadržali velik broj posjeda do sredine 15. stoljeća

(Antoljak, 1992:148-149). Osim Šubića, valja spomenuti i plemićki rod Lapčana koji je monopolizirao svoju vlast na prostoru Karina u drugoj polovini 14. stoljeća. Nakon Ludovikove potvrde na iste posjede 1360. godine nose naziv Karinjani (Majranić, 2007), a zatim stječu ugled, moć i brojna imanja u selima diljem Bukovice i Ravnih kotara te čine važan politički faktor do početka 16. stoljeća (Majranić, 2007). U razdoblju anžuvinske vlasti, hrvatsko plemstvo na području Bukovice i Ravnih kotara bilo je potpuno potčinjeno kraljevskoj vlasti i upleteno u političke intrige i ratne sukobe koji su proistekli iz državnih i dinastičkih borbi tijekom druge polovine 14. stoljeća (Majranić, 2018:30-32). Kada je postalo jasno da neće uspjeti zadržati ugarsku krunu, Ladislav Napuljski 1409. godine prodao je svoja prava na Dalmaciju Mletačkoj Republici (Klaić, 1972:398). Prema tom ugovoru, Mlečani su preuzeli kontrolu nad zadarskim, vranskim i novigradskim distriktom, što je nakon povlačenja novih državnih granica obuhvaćalo velik dio Ravnih kotara (Šunić, 1967:79-80). U administrativnom i upravnom smislu, tijekom tog razdoblja, oba područja bila su u nadležnosti Lučke županije, koja je bila ključna upravna jedinica u sjevernoj Dalmaciji.⁷ Ovaj teritorij bio je podijeljen između utvrda Novigrad, Vrana i Ostrovice, čije su jurisdikcije obuhvaćale određene dijelove Bukovice i Ravnih kotara, odnosno njihove distrikte (Antoljak, 1992:154). Nakon 1409. godine, *Vranski i Novigradski distrikti* pali su pod mletačku vlast, dok je *Ostrovički distrikt* ostao pod krunom hrvatsko-ugarskog vladara sve do dolaska Osmanlija. Važno je istaknuti da je mletačka uprava nakon zauzimanja *zadarskog, vranskog i novigradskog distrikta* zadržala postojeći pravni poredak u tim područjima, čime je hrvatsko običajno pravo i dalje bilo važeće tijekom 15. stoljeća (Jakšić, 2001:155). Kmetovi koji su živjeli na posjedima hrvatskih plemićkih obitelji bili su dužni poštovati obveze prema hrvatskom običajnom pravu, uključujući isplatu *crkvene desetine, maturine* i *vojščine* kaštelanima u Ostrovici (Antoljak, 1992:143).

Od druge polovine 15. stoljeća pa sve do osmanskih osvajanja najveći posjednici na ovom području postaju krbavski knezovi Kurjakovići, koji se promiču u glavnog aktera u obrani cijelog prostora od nadolazećih osmanskih upada (Anzulović, 2021:44). Drugu polovinu 15. stoljeća obilježila je intenzivna dogradnja starih i gradnja novih fortifikacija u Ravnim kotarima i Bukovici na dominantnim uzvisinama iznad cestovnih i komunikacijskih pravaca (Bačić, 1989:19). Sve češće osmanske upadice koje su se intenzivirale u drugoj polovini 15. stoljeća nagnale su hrvatske plemiće na izgradnju i dogradnju kaštela i utvrda u blizini svojih posjeda, kako bi zaštitili svoje

⁷ Od sredine 15. stoljeća, područje Lučke županije podijeljeno je na Gornju i Donju Luku. Znatno dio Gornje Luke u to vrijeme nosi ime *Banat, Banadego* ili najčešće *Banovina* i nalazi se pod hrvatsko-ugarskom krunom, dok je većina Donje Luke pod mletačkom upravom.

podanike i njihovu stoku (Anzulović, 2021:19).⁸ Sukob Mlečana i Osmanlija u razdoblju od 1463. do 1479. godine označio je prvi susret prostora Bukovice i Ravnih kotara s brutalnošću osmanske vojne strategije (Hrabak, 1986). Posjedi hrvatskog plemstva postali su dijelom tampon-zone između dviju sukobljenih strana, izloženi pljački i paleži osmanskih postrojbi. Lokalno stanovništvo sa svojom stokom koje nije uspjelo na vrijeme naći utočište u fortifikacijama postalo je lak plijen i odvedeno je u ropstvo (Hrabak, 1986). Do 1520-ih godina, cijelo područje postupno je doživljavalo demografski, ekonomski i moralni pad, pa su Osmanlije između 1522. i 1527. godine, bez većih poteškoća i otpora, osvojili utvrde i posjede hrvatskog plemstva. Nakon osvajanja mletačkih utvrda Vrane i Nadina 1537. godine, cijeli prostor Bukovice i Ravnih kotara bio je pod osmanskom vlašću (Hrabak, 1986). Odmah nakon osvajanja, Osmanlije su organizirale ove krajeve kao administrativno pogranično područje unutar Bosanskog sandžaka, nazvanog *Vilajet Hrvati* (Mayhew, 2008:144). Međutim, nakon zauzimanja Klisa 1537. godine, Osmanlije su ukinuli *Vilajet* te formirali novu i veću upravnu jedinicu *Kliški sandžak*, koji je obuhvatio bukovačke i ravnokotarske nahije (Šabanović, 1859:2004-212). Administrativno, Bukovica i Ravni kotari bili su podijeljeni na nahije *Ostrovicu*, *Plavnu Istriju*, *Zrmanju*, *Bukovicu* i *Nadin*, sa sudbenim i administrativnim sjedištem u Skradinu. Teritorijalne i vojne potrebe dovele su do novih administrativnih promjena na ovom području potkraj 16. stoljeća, kada je formiran novi *Krčko-lički sandžak* sa središtem u Kninu, a na ovom području dodane su dvije nove nahije, *Karin* i *Kožulovo* (Šabanović, 1959:227). Iako je osmanska uprava uspostavila administrativnu i političku stabilnost, u 17. stoljeću suočavala se s ozbiljnim socijalnim, ekonomskim i političkim unutarnjim problemima koji su proistekli iz specifičnosti nestabilnog pograničnog prostora i dubokih društvenih razlika među njezinim podanicima. O tim problemima bit će više riječi u posebnom poglavlju.

Kandijski rat⁹ (1645. – 1669.) donio je velike promjene na području sjeverne Dalmacije, promijenila se dinamika između snaga Osmanskog Carstva i Mletačke Republike te se obrnula njihova uloga. Mlečani su vještom politikom i diplomacijom uspjeli produbiti antagonizam između Osmanlija i njihovih kršćanskih podanika u Bukovici i Ravnim kotarima te ih pridobiti na svoju

⁸ Tada na hrvatsko-ugarskoj strani nastaju utvrde *Korlat*, *Benković*, *Kličevac*, *Šopot*, *Perušić*, *Polača*, *Budak*, *Vukšić*. Na mletačkoj strani Ravnih kotara utvrde podižu zadarske obitelji Venier (*Zemunik*), Detrici (*Vrčevo*) i Pečari (*Poličnik*). Gradnju utvrda u *Kukalju*, *Tinju* i *Bičini* financirala je mletačka uprava.

⁹ Kada je riječ o istraživanju Kandijskog rata u sjevernoj Dalmaciji, postoji niz autora čija su djela ključna za razumijevanje vojnih i demografskih aktivnosti u tom razdoblju. Kombinacija radova suvremenika poput Franje Difnika s djelima kasnijih istraživača poput Boška Desnice, Gligora Stanojevića, Marka Jačova te novijih istraživanja Josipa Vrandečića, Tee Mayhew i Domagoja Madunića pruža sveobuhvatan i temeljit uvid u Kandijski rat i njegov utjecaj na ovom prostoru.

stranu (Mayhew:2015). Koristeći se njihovom potporom i drugim političkim i vojnim faktorima, Mlečani su Osmanlijama zadali težak udarac tijekom ovog rata, što je poslije rezultiralo i pobjedom u Morejskom ratu (1684. – 1699.). Mirovnim sporazumom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, nakon utvrđivanja nove granice poznate kao *Linija Grimani*, područje Bukovice i Ravnih kotara ponovno je pripalo Mletačkoj Republici kao nova, proširena teritorijalna stečevina ili *Aquisto novo*. Pod mletačkom upravom ostalo je sve do 1797. godine (Peričić, 2006:23-25).

Demografsko stanje u 14. i 15. stoljeću

U proučavanju demografskih kretanja u Bukovici i Ravnim kotarima u tom razdoblju, važno je najprije istražiti tko je naseljavao ova područja na početku 14. stoljeća, kakav je bio pravni status lokalnog stanovništva i kolika je bila stvarna naseljenost. Nedostatak preciznih povijesnih izvora otežava ili onemogućuje određivanje točnih podataka vezanih uz populaciju Bukovice i Ravnih kotara u tom razdoblju. Prostor Bukovice i Ravnih kotara na početku 14. stoljeća nije se znatno razlikovao od ostatka feudalnog svijeta zapadne Europe. Staleška struktura već je bila uglavnom formirana do početka tog stoljeća (Raukar, 2002:17). Pojednostavljeno, u Bukovici i Ravnim kotarima u ovom razdoblju žive *oni koji se mole* (svećenstvo)¹⁰, *oni koji ratuju* (plemstvo) i *oni koji rade* (kmetovi) (Le Goff, 1974:301-302). Naravno, društvena realnost tog razdoblja na ovom prostoru bila je mnogo složenija od ove pojednostavljene podjele stanovnika (Raukar, 2002:5). Ako im dodamo i četvrtu, posebnu skupinu *oni koji rade, ratuju i šeću* (vlasi) onda dobivamo kompleksan prostor, s društvenim odnosima koje nije lagano objasniti jednostavnim shematiziranim historiografskim pojmovima.

Našu analizu stanovništva započet ćemo s najbrojnijim staležom, kmetovima, odnosno seljacima ili *villanima* (Raukar, 2002:8). U procesu formiranja staleške strukture, seljaci koji nisu imali vlastiti zemljišni posjed ili privilegije postali su podložni različitim vlastelinskim oblicima dominacije u Bukovici i Ravnim kotarima. Ti vlastelinski oblici uključivali su hrvatske velikaše, plemićke rodove, crkvene institucije te zadarske plemićke i građanske elite, posebice u kontekstu širenja utjecaja

¹⁰ Odlučeno je da se ne istražuje svećenstvo na području Bukovice i Kotara jer bi to proširilo temu rada izvan njegova glavnog fokusa. Iako su svećenici i crkvene institucije važni čimbenici u demografskoj strukturi zajednice, njihovo uključivanje u ovaj rad zahtijevalo bi dodatna istraživanja i analize koje bi znatno proširile opseg i obuhvat rada. Stoga je odlučeno da se usredotočimo na druge aspekte demografske strukture kako bismo održali jasnoću i usredotočenost na glavnu temu.

zadarskog distrikta (Raukar, 2002:6-17). Bukovački i ravnokotarski seljaci tog vremena nastanjivali su sela ili seoske općine, gdje su, iako su radili na zemlji koja nije bila njihovo vlasništvo i čuvali stoku koja nije bila njihova, zadržavali određene društvene specifičnosti (Anzulović, 2021:114).¹¹ Unatoč procesu feudalizacije, seoska općina ostala je temeljni oblik društvene organizacije i političke uprave (Raukar, 2002:9-17). Seljaci su u sklopu svojih općina imali sudce koji su održavali red i rješavali sukobe te osigurana prava prema običajnom pravu. Ta prava zadržala su se i nakon 1409. godine u onim selima kotarskih distrikta koja su došla pod mletačku vlast. Već smo napomenuli kako su kmetovi na ovom području imali feudalne obveze prema svojim gospodarima u obliku *crkvene desetine*, *maturine* i *vojščine*. Seoske zajednice, što potvrđuju povijesni izvori i arheološki nalazi, bile su raštrkane na cijelom području, s najvećim brojem oko važnih komunikacijskih puteva poput *Viae Magne* (Raukar, 2002:23). Analizirajući povijesne izvore ovog razdoblja, primjećujemo da su sela na području Ravnih kotara bila znatno brojnija u usporedbi s onima u Bukovici. Stoga se pretpostavlja da je omjer naseljenosti bio u korist Ravnih kotara, što se može pripisati i geografskim čimbenicima, poput razlike u plodnosti tla. Naime, poljoprivredne površine u Ravnim kotarima bogatije su i plodnije u usporedbi s onima u Bukovici, što je potaknulo veću koncentraciju stanovništva na tom području. Sela u Ravnim kotarima bila su često smještena uz rub krša, na mjestima gdje se doline susreću s obradivim poljima, te brdovitim dijelovima s pasištima i šumama (Anzulović, 2017:144). Slično tomu, sela u Bukovici nalazila su se podno brda koja su ih štitila od jakih vjetrova, uz rub obradivih polja koja su rjeđa nego u kotarima. Od sredine 15. stoljeća, u blizini tih sela počinju se graditi fortifikacije poput kaštela i kružnih kula s visokim zidovima radi zaštite stanovništva od osmanskih napada.¹² Kada proučavamo migracijske procese u Bukovici i Ravnim kotarima, važno je naglasiti da je seosko stanovništvo ostavilo znatno manje vidljiv trag u povijesnim izvorima u usporedbi s hrvatskim plemstvom. Stoga, teško je dati konkretne rezultate o njihovim migracijama zbog oskudnosti povijesnih podataka (Anzulović, 2021:54). Umjesto toga, analiziramo njihov društveni položaj u tom razdoblju, što upućuje na njihovu imobilnost i ograničene mogućnosti samostalnog preseljenja iz bukovačkih i ravnokotarskih sela na druge lokacije. Njihove migracije vjerojatno su potaknute isključivo drugim čimbenicima, poput potreba njihovih feudalnih gospodara za njihovim uslugama na drugim mjestima ili ratnim događajima koji su ih prisilili na selidbu.

¹¹ Primjer Radoslava Sempkovića na području Nadina 1378. godine koji je kmet Nikole Budislava Kurjakovića, čuva ovce, volove i svinje u vlasništvu kraljevskog viteza Jakova Varikaše iz Zadra.

¹² Ovo je utjecalo na postupno podizanje pojedinih sela s ruba obradivih površina prema brdima, odnosno prema neposrednoj blizini fortifikacija. Novo pozicioniranje sela, započeto sredinom 15. stoljeća, postalo je trajno definirano u 18. stoljeću, zadržavajući svoj oblik sve do današnjih dana.

Analizom društvenog sloja bukovačkog i ravnokotarskog plemstva u razdoblju 14. i 15. stoljeća vidimo da je ono rezultat kompleksnijih povijesnih i društvenih procesa. Raukar uočava da razvoj hrvatskih rodova na ovom prostoru nije bio izravno posljedica kraljevskih vlasti kao što je to bio slučaj s plemstvom u Slavoniji (Raukar, 2002:6). Umjesto toga, hrvatski rodovi u Bukovici i Ravnim kotarima nastali su kao rezultat složenih društvenih procesa, koji su djelomično bili neovisni o utjecaju središnje državne vlasti. Ovi procesi uključivali su lokalne dinamične faktore poput političkih intriga, međusobnih sukoba među plemićkim obiteljima, ekonomskih prilika te kulturnih i socijalnih promjena unutar zajednice. Hrvatski rodovi nisu bili samo pasivni primalac vlasti od kraljevske vlasti; naprotiv, oni su aktivno sudjelovali u oblikovanju vlastite sudbine i stjecanju moći u regiji (Karbić, 2004:11-25). Usto, treba istaknuti da su hrvatski rodovi na ovom području vjerojatno imali posebne karakteristike i dinamiku koje su proizlazile iz lokalnih uvjeta i tradicija. Dok su vanjski faktori, uključujući kraljevsku vlast, zasigurno imali ulogu u oblikovanju društvene strukture, ti unutarnji procesi pridonijeli su jedinstvenom razvoju hrvatskih rodova u Bukovici i Ravnim kotarima. Do 14. stoljeća, slobodni seljaci koji su zadržali slobodni zemljišni posjed ili plemenštinu imali su važnu ulogu u procesu nobilitiranja i formiranju nižeg plemićkog sloja (Raukar, 2002:6). Pod blagoslovom kraljevskih vlasti, ovi slobodni seljaci pridružili su se hrvatskoj vlasteli, čime su stvorili temelje za razvoj nižeg plemićkog sloja. Anžuvinska vlast ustanovila je društveno-pravnu kategoriju kako bi izjednačila pripadnike plemstva, ograničila njihovu moć, ali istodobno štitila njihova prava i regulirala njihove odnose (Majnarić, 2018:355-358). Prostor Bukovice i Ravnih kotara u to vrijeme bio je sjedište institucije poznate kao *plemstvo 12 plemena kraljevine Hrvatske*. Ova institucija pridržavala se svojih *Consuetudines Croacie*, posebno u vezi s podjelom zemlje i nasljednim pravom. Usto, tu su bili i manji plemićki rodovi koji nisu bili dio navedene institucije, no kraljevska regulativa nije pravila razliku između njih (Antoljak, 1992:150). Plemstvo Bukovice i Kotara bilo je integrirano u teritorijalni koncept Lučke županije, čineći tako zasebnu zajednicu okupljenu oko Sudbenog stola u Podgrađu i Podbrižanima. Povijesni izvori koji su nastali u sklopu rada ove institucije sudbenog stola upućuju na postojanje još jednog društvenog sloja povezanog s plemstvom, a to su vojne posade i časnici utvrda koji su također sudjelovali na sudbenim stolovima (Jakšić, 2001:75). Ovo društveno uređenje ostalo je do jačanja osmanskih pritisaka potkraj 15. stoljeća (Majnarić, 2018:75). Demografski procesi hrvatskog plemstva relativno su dobro dokumentirani u usporedbi s drugim društvenim skupinama. Kao vlastodršci tog područja, podložni samo kraljevskoj i banskoj moći, predstavljali su ključni politički faktor u Bukovici i Ravnim kotarima tijekom 14. i 15. stoljeća. Njihov utjecaj nije se ograničavao samo na vlastite migracije nego su utjecali i na demografske pokrete drugih staleža, posebno svojih kmetova. Ekonomske potrebe i interesi hrvatskog plemstva na vlastitim posjedima često su prelazili granice dostupne radne snage na ovom području. Kako bi zadovoljili svoje potrebe i povećali proizvodnju, plemićki rodovi aktivno su poticali dolazak novog

stanovništva iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka (Ančić, 2017:163). Migracije članova plemićkih porodica u 14. i prvoj polovini 15. stoljeća potaknute su uglavnom ekonomskim razlozima, dok su se poslije, od sredine 15. stoljeća, intenzivirale zbog političkih i vojnih pritisaka, posebno osmanskih pustošenja i sustavnih osvajanja njihovih posjeda. U tom kontekstu, članovi plemićkih porodica tražili su sigurnost i zaštitu unutar zidina dalmatinskih komuna poput Zadra ili Šibenika ili, pak, daljnjih odredišta.

Posljednju skupinu koja čini društvenu strukturu Bukovice i Ravnih kotara u 14. i 15. stoljeću te je nezaobilazan politički i demografski faktor čine Vlasi ili Morlaci.¹³ Prvi zabilježeni spomen Vlaha na području srednjovjekovne Hrvatske potječe iz 1322. godine, tijekom bitke kod Blizne, u kojoj su Vlasi sudjelovali na strani bana Mladena II. Šubića. Kroz svoje širenje moći i utjecaja u Bosni, Šubići su se suočavali s oštrim otporom bosanskog plemstva, predvođenog Kotromanićima. U tim sukobima, Vlasi su se pokazali prikladnim saveznicima za Šubiće, s obzirom na to da je njihov broj neprestano rastao kroz 12. i 13. stoljeće. Ekspanzija vlaških zajednica imala je korijene u povoljnim ekonomsko-političkim uvjetima toga doba. Razvoj trgovine između jadranskih gradova i unutrašnjosti Balkanskog poluotoka poticao je rast vlaških zajednica. Njihove pokretne karavane bile su ključni posrednici u tranzitu robe te su imale nezaobilaznu ulogu u tom procesu. Ekonomski napredak Vlaha pratio je intenzivan rast broja njihovih katuna, posebno u istočnom hercegovačkom području tijekom 14. i 15. stoljeća (Ančić, 2007:162). Taj nagli porast broja njihovih zajednica potaknuo je početak njihovih migracija prema zapadu (Roksadić, 2008:13). Brojnost, ekonomska i vojna snaga vlaških katuna odgovali su ne samo Šubićima nego i ostalom plemstvu na području Hrvatske. To je prouzročilo česte sukobe među plemićkim obiteljima zbog korištenja usluga Vlaha (Ančić, 2007:162). Na teritoriju Bukovice i Ravnih kotara, njihova prisutnost u povijesnim izvorima zabilježena je tek sredinom 14. stoljeća, a njihov broj otad neprestano raste (Novak, 1971:579-586). Doseljeno vlaško stanovništvo koje se spominje u povijesnim izvorima iz 14. stoljeća na ovom području uglavnom živi u svojim katunima (Hrabak, 2010:115-120). Područje Bukovice i Ravnih kotara pružilo je različite pogodnosti za vlaški način života i ekonomski prosperitet njihove zajednice. Blizina dalmatinskih gradova poput Zadra ili Šibenika te solane u Ninu i Pagu omogućile su Vlasima da se bave posredničkom trgovinom s unutrašnjosti Balkanskog poluotoka jer su kroz ova područja prolazili važni cestovni pravci prema unutrašnjosti. Poljoprivredne površine Ravnih kotara

¹³ Ovaj rad ne bavi se pitanjima etničke pripadnosti, podrijetla i sličnim temama vezanim uz Vlahe ili Morlake. O takvim temama pisali su brojni autori, a za više informacija o etnogenezi vlaškog stanovništva i njihovoj prisutnosti u jugoistočnoj Europi preporučujem radove povjesničara poput Zef Mirdite. Za detaljnije analize o Vlasima ili Morlacima i njihovu društvenom uređenju, etnokonfesionalnosti te statusu na području dalmatinskog zaleđa, vrijedi se konzultirati s radovima Mladena Ančića, Drage Roksadnića, Snježane Buzov i Marka Šarića.

zahtijevale su korištenje volova i konja, koji su bili obilno dostupni među Vlasima. Stoga je iznajmljivanje ovih radnih životinja hrvatskim rodovima i njihovim kmetovima bilo važan izvor prihoda za zajednicu (Raukar, 1997:134). Važna geografska prednost ovog područja bila je sposobnost za obavljanje transhumantnog ili sezonskog stočarstva, što je bio ključni aspekt života i gospodarstva vlaških zajednica (Lučić, 1987). Blage zime bez mnogo snijega činile su Ravne kotare pogodnima za zimsku ispašu, dok je blizina Velebita i Like, s njihovom kontinentalnom klimom, omogućila ispašu tijekom ljetnih vrućina i suša (Roksadić, 2008:9). Ovaj sustav izmjene ljetnih i zimskih pašnjaka na relativno malom teritoriju omogućio je Vlasima da nastave svoj tradicionalni način života, bez potrebe za dugim putovanjima koja su naporna i potencijalno opasna za njihovu egzistenciju. Nakon političkih promjena 1409. godine, koje su dovele do mletačke okupacije zadarskog, vranskog i novigradskog distrikta, velik dio Ravnih kotara potpao je pod vlast Mletačke Republike. To je značilo smanjenje prostora za zimske ispaše vlaškim zajednicama, s obzirom na to da nova granica ograničuje njihovu prisutnost na pašnjacima u blizini obalnih komuna koje su bile pod mletačkom upravom (Hrabak, 2010:209). Početak 15. stoljeća naznačio je početak teritorijalizacije među vlaškim zajednicama, što se očituje u rjeđem spominjanju vlaških katuna u povijesnim izvorima (Hrabak, 2010:206). Teritorijalizacija je izravno rezultirala većim uključivanjem Vlaha u feudalne odnose, obično transformirajući zimske pašnjake vlaških zajednica u stalna naselja. Zakup ovih zimskih pašnjaka bio je najviše koncentriran u zaleđu gradova Nina i Novigrada, u okolici Vranskog jezera te na području Nadina i Karina (Hrabak, 2010:209). Treba napomenuti da teritorijalizacija nije bila potpuna i trajna te da mobilnost Vlaha i dalje nije prestala, kao ni njihov način stočarstva (Šarić, 2010:69). Ovaj oblik zakupa vjerojatno je bio usmjeren na očuvanje nastambi i dijela usjeva tijekom ljetnih ispaša prema Velebitu i Lici. Dok se dio stanovnika katuna zadržavao na tim područjima, većina bi odlazila na ljetne ispaše. S vremenom, neki članovi katuna postupno bi napuštali nomadski način života i svoju profesiju, preuzimajući ili zakupljujući zemljišta ili se okrećući drugim zanimanjima (Jakšić, 2001:389-394). Također, neki Vlasi doseljavali su se u primorske gradove i preusmjeravali na različita zanimanja (Ančić, 2007:164-166). Zanimljivi su slučajevi u kojima je hrvatsko plemstvo, koje je bilo naseljeno na teritoriju pod mletačkom vlašću, pretvaralo pripadnike vlaške zajednice u kmetove na vlastitim posjedima. Ovi odnosi bili su utemeljeni na feudalnim načelima, s obzirom na to da su uzdusi vrijedili prema pravilima koja su važila na području Lučke županije. Važno je napomenuti da su se i sudski postupci u kojima su hrvatski rodovi tužili Vlahe i tražili odštetu od mletačkih vlasti pozivali na običajna hrvatska prava koja su vrijedila na drugoj strani granice (Ančić, 2007:154-155).

Vlaški katuni bili su organizirani kao autonomne zajednice s vlastitim pravno-statusnim regulacijama. Na ovom području ističe se zajednica hrvatskih kraljevskih Vlaha, poznata kao *Vsi dobri Vlasi v Hrvatih*, koja je bila povezana s Velebitom tijekom 15. stoljeća (Ančić, 2007:163). Zahvaljujući

svojoj pokretljivosti, ovi Vlasi zadržali su određenu razinu neovisnosti u odnosu na kraljevske vlasti i hrvatsko plemstvo. Imali su vlastitu sudbenu vlast i vojnu organizaciju, što im je omogućilo znatnu autonomiju. Vlaška društvena struktura bila je izrazito hijerarhijskog karaktera unutar pojedinog katuna, s vođom ili katunarom na čelu koji je djelovao kao posrednik između svjetovne vlasti i vlaške zajednice. Kraljevske vlasti i hrvatsko plemstvo kupovali su lojalnost vlaških zajednica nagrađivanjem njihovih vođa zemljišnim posjedima i drugim beneficijama (Ančić, 2007:165). Tako je stvoren poseban vlaški starješinski sloj koji se postupno približavao statusu sitnog plemstva (Ančić, 2007:166). Ovo se očituje evidentiranjem titule *Ser* uz prezimena pojedinaca u povijesnim zapisima, naročito na području Vrane i Nadina (Anzulović, 1998:312). U pojedinim slučajevima, pripadnici ovog sloja postajali su dio vladajuće elite putem nobilitacije. Za područje Ravnih kotara i Bukovice, izniman primjer takva napretka je vojvoda Kožul Pavao Štrbac (Josipović, 2023:12). O odnosu doseljenih vlaških zajednica i hrvatskih *villana* nije moguće donijeti jasan sud zbog nedostatka povijesnih izvora. Međutim, o njihovu odnosu s hrvatskim plemićima možemo izvesti neke zaključke na temelju naznaka u dostupnim povijesnim vrelima koja bilježe njihove međusobne sporove. Sukob hrvatskih veleposjednika i vlaških stočara proizlazi iz postupnih promjena u njihovim odnosima. Vlasi su počeli uživati povlastice i protekciju kraljevskih vlasti, dok je njihova fleksibilnost i nepredvidljivost omogućila izbjegavanje prethodno dogovorenih obveza prema hrvatskom plemstvu. Njihova migracija na mletački teritorij dodatno je zakomplicirala odnose hrvatskog plemstva i mletačkih vlasti. To je dovelo do osnivanja bratovštine hrvatskih plemića u Kninu 1430. godine, kojoj je cilj bio zaštititi *stare običaje i slobode* od Vlaha. Međutim, zajednička opasnost od osmanskih upada postala je primarni izazov na tom području od druge polovine 15. stoljeća, što je donekle ublažilo napetost između hrvatskih velikaša i vlaških zajednica (Ančić, 2007:154).

Ovaj pregled demografske strukture stanovništva Bukovice i Ravnih kotara u 14. i 15. stoljeću jasno pokazuje složenost i raznovrsnost društvenih odnosa u tom razdoblju. Na jednoj strani nalazimo srednjovjekovne hrvatske *villane* ili kmetove, neslobodne seljake koji su služili na posjedima hrvatskih rodova ili se bavili stočarstvom pod njihovim nadzorom. Zatim, tu su pripadnici hrvatskih rodova, niže plemstvo, koji su živjeli u dalmatinskim komunama ili na svojim posjedima u Bukovici i Ravnim kotarima. Također, važnu ulogu imali su pripadnici svećeničkog staleža, koji su se pojavljivali kao zakupnici zemlje ili posjeda, bilo pojedinačno ili kao dio samostanskih zajednica. Tu su prisutne bile i vojne posade, čija je važnost rasla od sredine 15. stoljeća zbog osmanskih prijetnji i stoga su izgrađene brojne utvrde. Posebno treba istaknuti vlaško stanovništvo koje je bilo vrlo raznovrsno. S jedne strane, imali smo pokretne transhumantne katune, koji su se bavili sezonskim stočarstvom, dok su drugi katuni zakupljivali posjede, ali su i dalje prakticirali sezonsko stočarstvo. Pojedini vlaški vođe uzdignuli su se do statusa veleposjednika i postali pripadnici nižeg ili višeg plemstva. Neki Vlasi postajali su samostalni zakupnici zemlje ili stočari, dok su drugi postajali kmetovi na imanjima hrvatskih rodova ili su se, pak, upuštali u potpuno druga zanimanja.

Demografske kretnje u 14 i 15. stoljeću

Važan faktor za demografske procese u Bukovici i Ravnim kotarima bio je razvoj grada Zadra od sredine 14. do sredine 15. stoljeća. Kombinacija političkih, društvenih i ekonomskih okolnosti transformirala je Zadar u administrativni i politički centar koji je pružao mnoge mogućnosti seljacima, trgovcima i plemstvu i tako ih privlačio. Posebno atraktivan bio je plemstvu u neposrednom zaleđu, a ponajviše onima koji nisu posjedovali velika imanja u Bukovici i Kotarima (Majnarić, 2014:211). Tijekom cijelog 14. i 15. stoljeća bilježimo migracije članova plemenskih rodova iz Kotara i Bukovice u Zadar, gdje su se privremeno ili trajno naseljavali te se bavili trgovinom, vojnom službom ili administrativnim poslovima grada (Majnarić, 2014:212). Doseljeno plemstvo održavalo je čvrste veze sa svojim rodovima ili rodbinom u zaleđu, čemu svjedoče brojne financijske transakcije poput kupnje ili prodaje imanja i zemljišta. Pripadnike plemićkih rodova poput Karinjana nalazimo u Zadru potkraj 14. i cijelo 15. stoljeće (Majnarić, 2007:29-54). Čini se da su članovi pojedinih ogranaka roda Karinjana, unatoč tomu što su posjedovali brojna imanja u Bukovici i Ravnim kotarima te su bili aktivni sudionici društvenog i političkog života zadarskog zaleđa, privremeno ili, pak, stalno prebivali u Zadru tijekom 14. i 15. stoljeća (Majnarić, 2007:55). Poput Karinjana, jednaku situaciju uočavamo i s obiteljima Kučića i Radinića, ograncima plemićkog roda Kačićića s područja Nadina (Majnarić, 2006:1-23). Pripadnike roda Kačićića nalazimo i u Ninu početkom 15. stoljeća (Majnarić, 2006:16). Uz Kačićiće, kao stanovnici Nina spominju se i pripadnici roda Lasničića i Mogorovića kao vlasnici posjeda na području Polače i Mogorove Dubrave potkraj 14. stoljeća (Anzulović, 2011:99-100). Ovo upućuje na to da su ne samo Zadar nego i druge dalmatinske komune naseljavali pripadnici plemićkih rodova iz neposrednog zaleđa. Iz *migracija* ili *selidbi* pojedinih članova roda Bribirskih Šubića možemo izvući vrijedne spoznaje o demografskom utjecaju na administrativno-teritorijalne promjene u zadarskom zaleđu. Kada su postali građani Zadra, pojedini članovi roda Šubić priznali su nadležnost Zadra i njegova distrikta nad ravnokotarskim selima u blizini grada, na kojima su posjedovali imanja koja su dotad pripadala Lučkoj županiji sredinom 14. stoljeća (Jakšić 2001:216). U drugom dijelu 14. i kroz 15. stoljeće broj posjeda zadarskih patricija, obrtnika i trgovaca¹⁴ u ravnokotarskim selima u blizini Zadra neprestano je rastao, dok je broj posjeda hrvatskih

¹⁴ Zanimljiv vid ovog fenomena jest to što su mnogi od tih patricija, obrtnika i trgovaca zapravo potekli iz hrvatskih rodova koji su se prethodno preselili u grad. (Anzulović, 2011:46) Ova migracija iz ruralnih područja u gradove, zajedno s uspješnom integracijom u gradske strukture, upućuje na složenost društvene mobilnosti i promjena identiteta tijekom srednjovjekovne i ranonovovjekovne povijesti Zadra i njegova zaleđa, koju treba dalje istraživati.

rodova u tim selima stalno opadao (Jakšić 2001:217). Ovo je izravno utjecalo na širenje zadarskog distrikta i sve veći utjecaj zadarskog plemstva na neposredno zaleđe. Povijesni izvori svjedoče i o naseljavanju sjevernodalmatinskih otoka hrvatskim rodovima. Primjerice, sredinom 15. stoljeća Toma i Pavao Lisičić od roda Lasničića, koji su sada stanovnici otoka Pašmana i Vrgade, prodali su svoju nasljednu baštinu u selu Praskvić. Ranije u izvorima kao stanovnici naselja spominju se njihov otac Ratko Satoić i stric Utišen iz 14. stoljeća (Anzulović, 2011:46). Lisičići su ostali prisutni na Pašmanu i Vrgadi sve do 17. stoljeća. Na otocima Vrgadi, Pašmanu i Ižu pronalazimo i druga prezimena hrvatskih rodova s područja Nadina i današnjeg Korlata tijekom 16. i 17. stoljeća (Anzulović, 2011:282).

Prve vlaške katune u povijesnim vrelima na ovom području nalazimo potkraj 14. stoljeća. Prvi zabilježeni katuni *Tenešići i Gladevac* u zadarskom zaleđu su iz 1384. godine, no nije navedena preciznija lokacija (Hrabak, 2010:202). Zatim se spominju sljedeći katuni: *Krajšić, Grkavci, Golci* ili *Golčići, Sokovići, Mrvčići, Braktić, Vratkovići, Čeprnje i Katun*¹⁵ (Hrabak, 2010:202). Preciznijem lociranjem katuna utvrđeno je da *Krajšići* borave pokraj Nadina, a *Grkavci* pokraj Vrane (Juran, 2022:40). Prema Hrabaku, katun *Čeprnje* i *Sokovići* pridošli su s područja srednjovjekovne Hercegovine, dok su ostali navedeni katuni migrirali s područja Donjih krajeva ili, pak, iz jugoistočne Bosne (Hrabak, 2010:202). Novi val vlaških migracija nastupio je tijekom prva dva desetljeća 15. stoljeća. U migracijama navedenog razdoblja bilježimo sljedeće katune: *Janka, Branovac, Kandidatić, Vizić* ili *Višić, Braničić, Belošević, Danijela, Ogolac, Vilkote, Milojin, Mrvaci* ili *Marvci* (Hrabak, 2010:205-206). Nakon tih migracija, nastavili su se prethodno spomenuti procesi poput poluteritorijalizacije ili potpune teritorijalizacije te odlazak dijela članova koji su osnovali vlastite katune ili se upustili u druga zanimanja. Prema Hrabaku, većina navedenih katuna migrirala je s područja Hercegovine (Hrabak, 2010:206). Sljedeća i posljednja veća migracija vlaških katuna prije sustavnih osmanskih osvajanja u 16. stoljeću dogodila se tijekom 1440-ih godina. U toj migraciji spominju se sljedeći katuni: *Danilić, Marčić, Vukotić, Brajinovac, Mihurci, Marfci, Radeljević, Rupinović, Grupčić, Ističić, Pustonjaci, Livojević* i *Krajčić* (Hrabak, 2010:206). Prema Hrabaku, ovi katuni također se smatraju izvornima s područja Hercegovine (Hrabak, 2010:204). Kada se analizira migracija navedenih katuna, važno je biti oprezan. U istraživanjima o migracijama katuna Hrabak polazi od njihova spominjanja u povijesnim izvorima. Međutim, analizom radova Ivne Anzulović i Kristijana Jurana primjećuje se da su neki zapisani katunari zapravo prethodno pripadali drugim katunima. To se primjećuje, na primjer, kod pripadnika katuna Grkavac na području Vrane, gdje su katunari Tomaš

¹⁵ U povijesnim izvorima nalazimo jedan katun u zadarskom zaleđu samo pod pojmom *Katun* (Hrabak, 2010:202)

Milotić ili Milibrat Stoić potekli iz katuna *Grkavac*. Slično, *Brajnovci* su se prethodno navodili kao dio katuna *Golčić* (Anzulović, 1998:276, Juran, 2022:40). Uzimajući to u obzir, ne smije se isključiti mogućnost da navedeni katuni koje Hrabak povezuje s ovom migracijom nisu potpuno novi doseljeni katuni. Umjesto toga, dio njih mogao je nastati diobom članova doseljenih katuna s kraja 14. stoljeća. Također, treba napomenuti i to da se pojedini katuni mogu različito navoditi u izvorima. Stoga je moguće da se ponegdje katuni preklapaju odnosno da govorimo o istom katunu, ali s različitim imenima.

Povijesni izvori sugeriraju da je većina vlaških katuna boravila u Ravnim kotarima tijekom prve polovine 15. stoljeća. Međutim, kad je riječ o području *Banadega*, odnosno današnje Bukovice, zbog nedostatka povijesnih izvora precizno definiranje katuna na tom području je otežano. Unatoč tomu, prisutnost hrvatskih kraljevskih Vlaha u Bukovici je neosporna (Ančić, 2007:161-167). Pri analizi Bukovice, ključno je uzeti u obzir njezina prirodna obilježja. Ovo područje znatno je hladnije od Kotara, s duljim razdobljem snježnog pokrivača, dok ljetne vrućine mogu prouzročiti nedostatak vode, osim u području Zrmanje. Čini se da je za vlaško stočarstvo područje Ravnih kotara bilo znatno privlačnije i pogodnije tijekom zimskih mjeseci, što je potaknulo migraciju u tom smjeru.

U drugoj polovini 15. stoljeća, osmanska pustošenja postala su sve češća, posebno na području Bukovice. Očito je da se tijekom tog razdoblja stanovništvo djelomično premjestilo prema mletačkim posjedima u Ravnim kotarima, zbog toga što su ti posjedi pružali veću sigurnost od osmanskih napada (Hrabak, 1986:69-100). Iako povijesni izvori ne bilježe masovno napuštanje Bukovice i Ravnih kotara, ipak su zabilježene svojevrsne migracije, obično ograničene na pojedine obitelji ili možda određena sela (Anzulović, 1998:269-313). Odredišta migracija treba najprije analizirati u kontekstu bližih geografskih lokacija. Prvo, treba istaknuti područje Nina, Biograda na zadrarskom i Vodica na šibenskom području. Ta su odredišta bila svojevrsna prijelazna točka za daljnje migracije prema jadranskim otocima, poput Vrgade, Pašmana ili Paga, koji su u neposrednoj blizini tih lokacija. Nakon toga slijedile su daljnje migracije prema Istri ili talijanskim pokrajinama na Apeninskom poluotoku, nasuprot Zadra (Anzulović, 1998:299-300). Unatoč znatnom *prorjeđivanju* stanovništva Bukovice i Kotara potpunog masovnog izbjegavanja nije bilo. Utvrde u blizini naselja pružale su dovoljnu sigurnost tijekom pljačkaških napada, dok su otoci i priobalje služili kao privremeno sklonište za vrijeme većih i organiziranih napada. Nakon što bi opasnost minula, stanovnici bi se vraćali u svoja sela nedaleko od Zadra (Anzulović, 1998:299-300). Osmanska sustavna osvajanja utvrda i naselja koja su započela u 20-im godinama 16. stoljeća uvelike će promijeniti ovo stanje i potaknuti masovne migracije.

Demografsko stanje u 16. i 17. stoljeću

Osvajanjem utvrde Ostrovice 1522. godine, a zatim Obrovca i kaštela Kožula, Benkovića, Perušića, Korlatovića i Kličevca 1527. godine, Osmanlije su potpuno eliminirale hrvatsko-ugarsku vlast u sjevernoj Dalmaciji. U sukobu s Mlečanima 1537. godine osvojili su utvrde Nadin i Vranu, a nakon Ciparskog rata (1570. – 1573.) zagospodarili su cijelim područjem koje obrađujemo (Farkaš, 2015:65). Odmah nakon uspostave vlasti, Osmanlije su se suočili s gotovo potpuno depopuliranim područjem. Njihovi podanici u obliku spahija i vojnog osoblja nisu bili dovoljni da provedu učinkovitu obranu tek stečenog teritorija ni da pokrenu zapuštenu privredu (Šarić, 1999:84). Stoga su Osmanlije nastojali pridobiti lokalno stanovništvo koje je pobjeglo, nudeći brojne povlastice poput ukidanja statusa kmetova, smanjenje poreza i nameta, dodjelu slobodnog zemljišta i slično (Šarić, 1999:84). Povijesni izvori svjedoče o pojedincima koji su preuzeli islam i ostali na svojim imanjima, no jasno je da su takvi slučajevi bili iznimka, a ne pravilo (Šarić, 1999:80). Prethodno izbjeglo stanovništvo koje se našlo na dalmatinskim otocima, obalnim naseljima sjevernodalmatinske obale i u Istri zateklo je teške životne uvjete na novim staništima, pa se dio njih odlučio vratiti na poziv osmanskih vlasti (Buzov, 1990:244, Jurin Starčević, 2005:155). Ove povratnike iz Istre povijesni izvori posebno spominju pod imenom *Vlasi Istrije*, o kojima ćemo više raspravljati u sljedećem poglavlju. Budući da broj povratnika nije odgovarao potrebama, Osmanlije su bili primorani posegnuti za *surgun* kolonizacijom, što je podrazumijevalo prisilno premještanje stanovništva na pogranična područja gdje je bila potrebna ekonomska i vojna revitalizacija (Buzov, 1990:161, Šarić, 1999:84). Važno je uzeti u obzir da vlaške zajednice nisu bile nepoznat element Osmanlijama, nego su, naprotiv, bile izvor pomoćnih vojnih snaga u obliku martologa od prvih njihovih osvajanja srednjovjekovnih balkanskih država (Hrabak, 1986:71-80). Ratni plijen, trgovina i mogućnost socijalnog napretka za Vlahe bili su motivirajući čimbenici, dok su Osmanlije, zauzvrat, dobivali dodatne i sposobne vojne jedinice te zajamčenu opskrbu svojih postrojbi tijekom vojnih operacija (Hrabak, 1986:71-80). Nakon osvajanja, spahije i drugi državni službenici vlaškim stanovništvom zapadne i istočne Hercegovine te sjeverne Crne Gore naseljavali su napuštena sela i mezre Bukovice (Buzov, 1990:243-257). Poslije su ih naseljavali i u Ravne kotare, područje oko Novigrada, Nadina i Vrane nakon osvajanja mletačkih posjeda 1537. godine. Nakon završetka Ciparskog rata, Osmanlije su svoje Vlahe naselile na područje Zemunika i Poličnika. Brojni osmanski Vlasi, po nagovoru ili samoinicijativno, naselili su i sela koja, prema odredbama o granici nakon Ciparskog rata, nisu pripadala Osmanlijskom Carstvu. To je izazivalo prijepore između mletačke i osmanske vlasti oko pripadnosti tih sela (Anzulović: 1998:53-103).

Novi i „stari“ podanici naseljeni na carske i plemićke hasove imali su zadaću obnoviti sela i imanja te tako poduprijeti vojnu i državno-upravnu organizaciju koja je nastala po uzoru na ostatak Carstva, što je i ostvareno osnivanjem najprije Vilajetom Hrvati, a zatim i uspostavom Kliškog, pa zatim Krčko-ličkog sandžaka. Međutim, specifičnost ovog politički nestabilnog pograničnog područja prouzročila je unutarne sukobe i napetosti između sultanovih podanika. Napetosti između vlaških zajednica i takozvane krajiške elite¹⁶ bile su stalno prisutne. Timarsko-spahijski sustav, koji je bio temelj Osmanskog Carstva, nikada nije potpuno zaživio u tom području. Geografska ograničenja, političke okolnosti i naglasak na stočarstvu umjesto poljoprivredi ograničili su prihode vlasnika posjeda, koji su uglavnom ovisili o pljački, ratnom plijenu, otimanju stoke i hrane te trgovini robljem (Jurin Starčević, 2006:260-266). No budući da ti izvori nisu bili stabilni ni pouzdani, krajiška elita, posebno visoki provincijski slojevi, okrenuli su se ilegalnim aktivnostima poput uzurpacije zemlje, krijumčarenja, eksploatacije seljaka, mitu, malverzaciji vojničkim plaćama i trgovini položajima. Ovaj način stjecanja prihoda izazivao je duboke socijalne konflikte unutar društva, što je nakraju oslabilo vojnu sposobnost područja. Nesuglasice između središnje vlasti u Carigradu i provincijskih moćnika, kao i nedostatak usklađenosti interesa između njih, rezultirali su prvim znakovima krize u osmanskome sustavu. Nefunkcionalnost pravnog sustava i nedostatak kontrole središnje vlasti nad provincijskim vlastima omogućili su financijske malverzacije i samovolju krajiške elite, što je najviše pogađalo lokalno stanovništvo (Jurin Starčević, 2006:244-250).

Osmanski defteri i procjene Mletačke Republike upućuju na to da su *Vlasi* ili *Morlaci* činili gotovo 90% osmanske populacije na pograničnom području (Šarić, 2010:86). S obzirom na učestalu upotrebu izraza *Morlac*¹⁷ u mletačkim izvorima za označavanje stanovništva Bukovice i Ravnih kotara tijekom 16. i 17. stoljeća, dok su osmanski defteri nastojali eliminirati izraz Vlah iz svojih te uzimajući u obzir da se i sami stanovnici često nazivaju Morlacima u tim istim izvorima, primjerenije je koristiti se tim terminom u ostatku rada. Stoga, u skladu s relevantnim izvorima, upotrebljavat

¹⁶ Za dublje razumijevanje fenomena Krajiške elite i unutrašnjih političkih odnosa, kriza i sukoba unutar osmanske krajiške regije, preporučujem konzultiranje s radovima Kornelije Jurin Starčević i Marka Šarića. Njihova istraživanja pružaju detaljne uvide u političke dinamike, društvene strukture i međuljudske odnose unutar krajiškog područja tijekom osmanske vladavine.

¹⁷ Izraz „Morlaci“ bio je u upotrebi i prije 16. stoljeća, ali postao je šire prihvaćen i definiran tijekom tog razdoblja. Definitivno je postao dominantniji i uključivao je kršćansko stanovništvo dalmatinskog zaleđa pod osmanskome vlašću bez obzira na njihovo podrijetlo ili vjersku pripadnost. Stoga je prikladnije koristiti se tim terminom od 16. stoljeća nadalje kada je postao općeprihvaćen i uključivao je širi spektar stanovništva koji je obuhvaćen tim nazivom.

ćemo termin „Morlaci“ umjesto „Vlasi“ za označavanje ovog stanovništva. Kontrola nad ovim demografskim, socijalnim i vojnim faktorom bila je ključna za kontrolu prostora na osmansko-mletačkoj granici. Početno razdoblje osmanske vlasti nad Morlacima obilježila je racionalna politika. U zamjenu za vojnu i stražarsku službu, Osmanlije su nudile odgovarajuće povlastice poput filurije (isključenost od plaćanja poreza), ratnog plijena te relativne autonomije u društvenim i ekonomskim pitanjima (Šarić, 1999:98). Međutim, od druge polovine 16. stoljeća Osmanlijsko Carstvo suočilo se s financijskom krizom i manjkom u državnoj blagajni. To je dovelo do ukidanja poreznih olakšica i posebnih povlastica za Morlake te ubrzanja procesa teritorijalizacije. Morlaci su postupno gubili poseban status i bili izjednačeni s ostalim kršćanskim stanovništvom (Šarić, 1999:88). Usto, postali su žrtve izrabljivanja i zloupotreba krajiške elite, koja je nezakonito povećavala poreze i prisvajala državne prihode. Represivne mjere osmanskih vlasti, uključujući i smaknuća sumnjivih starješina, i manipulacije vojničkim plaćama i ratnim plijenom još su više podgrijavale već načete međudruštvene odnose. Nezadovoljstvo je doseglo vrhunac početkom 17. stoljeća u obliku otvorenih pobuna protiv krajiške elite, koje su bile smirene tek nakon intervencije državnih vlasti (Jurin Starčević: 2006:244-250). Osim unutarnjih konflikata, Morlake su u 17. stoljeću pogađale i vanjske prijetnje poput senjskih uskoka, koji su pljačkali područja Nadina, Karina i Vrane, što je dodatno pogoršalo njihovu ionako tešku situaciju na području pod osmanskom vlašću (Hrabak, 1986:87).

Demografske kretnje u 16. i 17. stoljeću

Razmatranja o migracijama prouzročenim osmanskim pustošenjima i osvajanjima tijekom 16. stoljeća predmet su mnogih rasprava i analiza u povijesnoj znanosti. Postoje dvije sukobljene teorije povezane s ovim fenomenom. Ove dvije teorije različite su interpretacije povijesnih događaja i migracijskih uzoraka u kontekstu osmanskih osvajanja. Dok prva teorija naglašava masovnu migraciju i depopulaciju prostora, druga ističe kontinuitet lokalnog stanovništva formiranjem novog društvenog organizma nastalog stapanjem s novim stanovništvom naseljenim intervencijom osmanskih vlasti.

Analizirat ćemo kratko migracije bukovačkog i ravnokotarskog stanovništva na jadranske otoke, Apeninski poluotok i Istru kao glavna odredišta njihova zbjega na početku 16. stoljeća. Povijesna svjedočanstva potvrđuju naseljavanje talijanskih pokrajina *Apulije*, *Marche* i *Abruzza*, koje se nalaze nasuprot jadranske obale sjeverne Dalmacije stanovništvom s ovog područja.¹⁸ Migracije prema Apeninskom poluotoku dokumentirane su čak i prije sustavnih osmanskih osvajanja, u vremenu kada su bile prisutne samo pljačkaške aktivnosti (Anzulović, 1998:273). Ove migracije, čini

se, imaju dvostruki karakter – trajni i povratni. Primjerice, slučaj Lucije, stanovnice Nadina iz 1557. godine, koja je naseljena u Apuliji nakon osmanskog zauzimanja Nadina, a sada se vraća i nastanjuje u Zadru, svjedoči o povratničkim kretanjima. Postoje i slučajevi u kojima bivši stanovnici prodaju svoje posjede i trajno se nastanjuju u Apuliji (Anzulović, 1998:274). Na temelju istraživanja Ivne Anzulović uočava se slična situacija i na sjevernoj jadranskoj obali te otocima. Anzulović je pratila migracije koristeći se prezimenima navedenima u povijesnim izvorima koja se odnose na te lokacije. U drugoj polovini 16. i 17. stoljeća, primjećujemo prisutnost određenih prezimena na otocima Pašmanu, Vrgadi i Pagu koja su prethodno bila zabilježena u srednjovjekovnim selima Vranskog, Nadina i Novigradskog distrikta. Ova pojava sugerira da je riječ o sporadičnim naseljavanjima, vjerojatno preko biogradskog i ninskog primorja, umjesto o masovnom zbjegu (Anzulović, 1998:284-286, Juran, 2022:38). Važno je istaknuti i prirodna obilježja ovih otoka, uključujući njihovu ograničenu sposobnost primitka većeg broja stanovnika, posebno onog koje se naseljava odjednom. Stoga su otoci vjerojatno funkcionirali kao privremeno sklonište, s kojeg se većina naseljenika ipak morala vratiti ili migrirati dalje. Međutim, očito je da je dio stanovništva ostao na otocima, što potvrđuju različite otočne legende (Anzulović, 1998:290-291). Pri istraživanju migracija i naseljavanja obalnih naselja zadarskog distrikta pod mletačkom vlašću Ivna Anzulović koristila se analizom prezimena kao metodološkim alatom. Primjerice, u naseljima Sukošan, Bibinje i Turanj, Anzulović je primijetila prisutnost prezimena koja su se pojavljivala u povijesnim izvorima, ili su barem do relativno nedavno bila prisutna u tim naseljima, a koja odgovaraju prezimenima zabilježenima početkom 16. stoljeća na području Nadinskog i Novigradskog distrikta (Anzulović, 1998:286-290). Također, početkom 16. stoljeća zabilježeno je naseljavanje sela u biogradskom primorju sklapanjem ugovora između predstavnika seljaka i vlasnika zemljišta. Ti ugovori obvezivali su seljake da rade kao koloni i sagrade kuće. Biogradsko primorje tako je naseljeno stanovništvom srednjovjekovnih sela s područja današnjih Raštana i Tinja (Anzulović, 1998:292-294). Prostor Ninskog zaleđa, posebno Ljubač, činio se svojevrsnim sabirnim centrom preko kojeg su izbjeglice odlazile u Istru, ali i gdje su se, prema svim dostupnim informacijama, trajno naseljavale. Prezime Perković, danas prisutno u

¹⁸ a) Ivna Anzulović dotaknula se pitanja podrijetla moliških Hrvata i njihovih veza s ovim krajevima, no daljnja, dublja i preciznija istraživanja i dalje su potrebna. Ona je istražila migracije prema području Marka i pokrajine Abruzzi, posebno istražujući prezimena, jezik, običaje i nošnju te uspoređujući ih sa zadarskim područjem. (Anzulović, (1998:311)

b) Marko Jačov donosi članak *Le emigrazioni dalla Dalmazia nelle Marche nei sec. XV-XVI e l'origine del Papa Sisto V* u irendentističkom časopisu *La Rivista Dalmatica*, Anno XXXVI dela IV serie, Vol LX Roma, No 1 (Gennaio-Marzo), 1989, str. 43. – 50. U svojem članku tvrdi da podrijetlo pape Siksta V. potječe s područja Ravnih kotara. Jačov podrijetlo Papina oca konkretno veže s područjem današnjeg Perušića pokraj Benkovca.

Ljubču, početkom druge polovine 15. stoljeća, nalazimo na području Nadinskog distrikta, a prezime Dušević početkom 15. stoljeća u selu Vukovići, čijem su istoimenom plemićkom rodu pripadali tada. U 17. stoljeću tu su zatečeni i *Šugari* ili *Šugarići*, koje sredinom 15. stoljeća nalazimo kao katun, a danas je prezime prisutno na Pagu i Istri (Anzulović, 1998:119-300).

Migracije u Istru također treba sagledati kroz dva različita oblika – neke su trajne, dok su druge privremene. Slučaj Mare Margarite Rusić, supruge Jurja Rusića iz Tinja, najbolje predočava složenost situacije *istarske migracije*. Naime, Mara se vraća u Tinj 1558. godine iz Istre, gdje je prethodno živjela u selu Bubići¹⁹ sa suprugom Jurjom, stanovnikom Tinja. Ona prodaje zemlju Mati Bušletiću. Bušletići se ranije u povijesnim izvorima spominju kao pripadnici katuna Tomaša Aladinčića s područja Vrane (Juran, 2022:40-43). Već smo spominjali kako je taj katun potekao iz katuna *Grkavac* doseljenog na područje Vrane na samom početku 14. stoljeća (Anzulović, 1998:274-275). Dakle, u ovom slučaju imamo primjer vraćanja u selo na samoj mletačkoj-osmanskoj granici, ali i primjer ostanka u Istri. Slično uočavamo i na popisu doseljenika u Rovanjsko selo 1526. godine sa šireg zadarskog područja. Ovi doseljenici navode se kao Vlasi ili Morlaci, no zanimljivo je da se oni sami tituliraju slovincima te da traže svoje popove glagoljaše (Anzulović, 1998:274-275). Od prezimena nalazimo sljedeće *Brancovich, Grdovich, Vratovich, Barich, Sorzich, Starich, Gionto, Sachoch, Craisa, Brainovich, Stanich, Procrasias, Glavina. Bratovich, Placovich, Cernogovich, Sancovich, Zupich, Uratovich, Maglievich, Galovich, Zupic, Sošić, Dobrović, Udovičić, Cupić, Laginja, Igrin, Vidulin, zatim Rudelić, Nenadić, Brusić, Zoić*. Među zapaženim prezimenima su *Krajšići* i *Rudečići* ili *Rudele*, koje smo već identificirali kao vlaške katune u 15. stoljeću, dok su *Brajnovići*²⁰ dio katuna *Golčić*. Također, sredinom 15. stoljeća, *Brankovići* i *Pokrajci* zabilježeni su kao Vlasi i stanovnici sela Koruplja i Dragovanci u ostrovičkom distriktu (Anzulović, 1998:277).

Najvažniji čimbenik *istarske migracije*, posebno njezina povratničkog karaktera, spominjanje je zajednice Morlaka u osmanskim defterima pod nazivom *Vlasi vilajeta Istrije (Eflakân-ı Vilâyet-i İstre)*, a poslije samo kao *Vlasi Istrije* u povijesnim izvorima tog vremena (Juran, 2022:45).

¹⁹ Na području današnjeg sela *Previž* u Istri

²⁰ Analizom prezimena *Brajnovića* kroz povijesne izvore, Ivna Anzulović pruža nekoliko zaključaka koji su dobar primjer praćenja vlaških migracija i procesa njihove društvene evolucije. Najprije ih nalazimo kao pripadnike katuna *Golčić* početkom 15. stoljeća, a poslije imaju vlastiti katun. Godine 1535. dio *Brajnovića* naseljen je u Zadru i Rogovu selu, a od 1562. imamo *Brajnoviće* s titulom "Ser" u samom gradu Zadru. Danas se *Brajnovići* nalaze u Istri, ali i u selu *Kruševu*. Ukratko, ovaj rod krenuo je iz određenog katuna, osnovao svoj, migrirao na nekoliko lokacija pod utjecajem društveno-političkih promjena. Dio ostaje na novim lokacijama, mijenja zanimanja, dok se drugi možda vraća na prvotnu lokaciju pod novom vlašću ili je moguće da nije ni odlazio s nje. (Anzulović, 1998:274-275)

Migracije *Vlaha Istrije* čine izazov za praćenje, jer je ta nepredvidljiva zajednica često mijenjala svoje podaništvo, migrirala i kretala se širokim područjem pod mletačkom, habsburškom i osmanskom vlašću u različitim smjerovima. Njihovo podrijetlo bilo je predmetom različitih historiografskih radova i rasprava iz kojih se mogu izvući određeni zaključci. Autori se slažu u tvrdnji da su jezgru te formacije činili hrvatski srednjovjekovni Vlasi. Oni su najprije spontano, a zatim organizirano i masovno nakon 1527. godine, kada je eliminiran hrvatsko-ugarski teritorij u Bukovici i Ravnim kotarima, emigrirali u Istru (Šarić, 2010:69). Na poziv osmanskih krajiških zapovjednika neki od njih vratili su se na osmanski teritorij. Ovaj povratak na prostor Bukovice ili *Banadega* dogodio se u razdoblju od 1528. do 1530. godine (Buzov, 1991:244, Juran, 2022:46, Jurin Starčević, 2006:168-173). Prema popisnom defteru iz 1530. godine, *Vlasi Istrije* stanovali su u nahijama *Zrmanja* (134 kuće u 22 sela), *Kličevac* (123 kuće u 15 sela), *Obrovac* (24 kuće u šest sela), *Zečevo* (50 kuća u 11 sela), *Karin* (53 kuće u devet sela), *Bukovica* (57 kuća u 11 sela), *Benković* (30 kuća u četiri sela), *Ostrovica* (34 kuće u četiri sela) i *Podgorje* (143 kuće u sedam sela i varošu Obrovca). To je ukupno 681 kuća u 90 sela (Juran, 2022:46). Iako znanstvena literatura sugerira da većina ove zajednice pripada hrvatskim Vlasima katoličke vjeroispovijesti, antropološkom analizom povjesničar Marko Šarić utvrđuje prisutnost pripadnika istočnog kršćanstva među njima, što upućuje na doseljenike iz istočne Bosne i Hercegovine, Raške i Srbije na područje Bukovce prije 1520-ih godina (Šarić, 2010:70). Društveni sastav morlačkih stanovnika prema povijesnim izvorima sredinom 16. stoljeća obuhvaćao je četiri glavne skupine. Prva skupina su *Vlasi Istrije*, druga su Morlaci koji su doseljeni iz Istre, ali nije jasno naznačeno jesu li dio skupine *Vlasi Istrije*. Treću skupinu čine Morlaci koji su naseljeni putem *surgun* sistema, dolazeći s područja zapadne i istočne Hercegovine, Uskoplja i Unca. Četvrta skupina su *autohtoni hrvatski katolički Morlaci* koji su prihvatili osmansku vlast u Bukovici i dijelu Ravnih kotara zadržavši svoje posjede (Juran, 2022:47). Primjerice, u defteru se jasno u imenu razlikuju džemat *Vlaha Istrije* Tome Ružića i katuna samo *Vlaha* kneza Ivana Mirkovića koji se nalaze na istom području oko Miranja (Juran: 2022:57). Treba napomenuti da osim u imenima zabilježena u defterima nema većih razlika u njihovoj organizaciji, pravnom statusu ili društvenoj strukturi (Buzov, 1991:246).

Znatan broj *Vlaha Istrije* nije dugo ostao na osmanskom području. Mletačko-osmanski rat između 1537. i 1540. godine prouzročio je ponovni bijeg *Vlaha Istrije* mletačkoj strani. Mnogi od njih, vojno sposobni, regrutirani su u mletačke vojne postrojbe i naseljeni u Zadru i zadarskom distriktu, dok se dio ponovno preselio u Istru tijekom konflikta. Nakon završetka sukoba, dio se opet vratio Osmanlijama (Juran: 2022:47-48). Šetnju *Vlaha Istrije*, ali i općenito migracije na ovom prostoru lijepo ilustrira primjer porodice Poropatić, što je detaljno istraženo u radu Kristijana Jurana. Potkraj 14. stoljeća, Poropatići su bili članovi katuna *Brančić*, naseljeni u Zadru. Zatim, potkraj 15. stoljeća, Poropatići su prisutni u Artikovo selu (današnja Murvica pokraj Zadra). U Motovunštini

1526. godine vodi se sudski proces u kojem su sudjelovali članovi obitelji Poropatić. Nakon toga, mletački službenik Juraj Poropatić spominje se kao osmanski prebjeg i *Vlah Istrije* u nahiji Zrmanja 1530. godine. Poropatiće ponovno nalazimo u Istri 1580-ih godina, a na kraju 16. stoljeća i početkom 17. stoljeća opet su pronađeni u selima Režane i Ljubač, te u Tkonu na otoku Pašmanu (Juran: 2022:47-51).

Pogledajmo još nekoliko primjera *Vlaha Istrije* koje spominju povijesni izvori, a koji osvjetljavaju ovu migracijsku pustolovinu između Istre, Zadra te Bukovice i Ravnih kotara. Knez Petar Milovanić spominje se 1518. godine kao katunar Zelengrada, no vjerojatno se poslije, 1520-ih godina preselio u Istru. Kneza Petra i njegova sina Milovana ponovno susrećemo kao *Vlahe Istrije* u njihovu đematu 1530. godine, koji obuhvaća 11 sela, uključujući Zelengrad, Brušku i Medviđu, u nahiji Bukovica (Juran: 2022:49). U slučaju Tome Ružića ili Rožića dobivamo uvid u način povratka, ali i u društvene i političke odnose Morlaka i Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Tome je 1524. godine naseljen u Vodicama, u habsburškom dijelu Istre, gdje mu se nudi prijeći Osmanlijama s oko 100 obitelji i da im služi kao vodič u napadima na mletačke posjede u Istri. Prilikom rasprave u mletačkom Senatu saznajemo da je rođen u Šibeniku, gdje je neko vrijeme boravio, a poslije, 1518. godine, migrirao je u Istru zbog osmanskih razaranja. Tomu Ružića nalazimo 1530. godine kao *Vlaha Istrije* sa svojim đematom koji obuhvaća sela Miranje, Jagodinu i Jarane u nahiji Kličevac (Juran: 2022:51).

Dobar primjer za razumijevanje ove složene migracije i društvenih odnosa je slučaj katuna *Glađevac*. Spominje se 1391. godine kao podložnici krbavskog kneza Jurja Pavlovića, a zatim na početku 15. stoljeća nalazimo ih u ninskom zaleđu, gdje su uzeli u zakup pašnjake ninske komune i privatne pašnjake zadarskog plemstva Nozdronja. Potkraj 15. stoljeća, izvjesni Marin, pripadnik katuna *Glađevac* iz sela Bukovica, spominje se u nekim pritužbama oko nećaka karinskog župnika. Godine 1530., osmanski defter spominje džemat *Vlaha Istrije* vojvode Žakmana *Glađevca* u nahiji Karin (Juran: 2022:51). Ovaj slučaj govori nam da su *Glađevci* najprije bili podanici Kurjakovića na prostoru Karina, a poslije su emigrirali na područje Nina i zakupili zimske pašnjake. Nije jasno jesu li *Glađevci* pobjegli s posjeda hrvatskog plemstva Mlečanima, pa se vratili potkraj 15. stoljeća, ili su se zadržali na obje lokacije i služili u sklopu obje države. U svakom slučaju, nakon sustavnih osmanskih osvajanja imaju kratku epizodu u Istri i vraćaju se na područje Karina. U njihovoj blizini nalazi se džemat Najčinović ili Jančić, kneza Petara Najčinovića koji se 1533. godine spominje kao osmanski podanik i stanovnik sela Dobruća Vas. Najčinovića prije ne povezujemo s nekim katunima, no Ivna Anzulović u svojim radovima povezuje ga s hrvatskim plemstvom i Obrovcem prije osmanskog osvajanja utvrde (Anzulović, 1998:296). Vojvoda Žakman *Glađevac* i Petar i njegov rođak Pavao Najčinović koji do 1538. godine naseljavaju nahije Karin i Benković, zaslužni su za prelazak 2000 morlačkih porodica na mletački teritorij za vrijeme ovog mletačko-osmanskog sukoba (Juran:

2022:52). Očito je riječ o *Vlasima Istrije* nastanjenim u nahijama u neposrednoj blizini osmansko-mletačke granice. U razdoblju od 1543. do 1552. godine obojicu nalazimo kao mletačke plaćenike i morlačke kapetane na području Zadra. Petar Najčinović zakupljuje pašnjake u selu Krnezi i vinograd u Kožinu, a prezime je poslije prisutno i u Dračevcu pokraj Nina. Žakmana, s druge strane, 1555. nalazimo na području Posedarja. Zaključak ovoga je da je najveći dio ove migracije *Vlaha Istrije* koju su proveli ovi morlački vođe završio na neobrađenim zemljištima i zapuštenim selima u kopnenom djelu Zadarskog distrikta, odnosno zaleđu Nina (Krneza, Dračevac i Briševo) i okolici Novigrada i Zemunika, u selima na samoj granici (Juran: 2022:58).

Osim *Vlaha Istrije*, važno je obratiti pozornost i na drugo morlačko stanovništvo koje nije dio te zajednice, nego potječe iz planskog naseljavanja iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, posebno hercegovačkog sandžaka. Prema mnogim autorima, ovo plansko naseljavanje započelo je već u dvadesetim godinama i trajalo je sve do pedesetih godina 16. stoljeća s područja dinarskih planina jugoistočne Hercegovine, zapadnog dijela današnje Crne Gore i istočnog dijela Kliškog sandžaka (Jurin Starčević, 2004:157). Autori smatraju da su ovi kolonisti pretežno vjere istočnog obreda te da su se sredinom 16. stoljeća naseljavali u zapuštena sela Bukovice i Ravnih kotara te zapuštene oranice pretvarali u pašnjake. Njihovo dodatno približavanje mletačkoj granici i prelasci preko nje doveli su do zabilježenih sukoba sa starosjediocima zbog uzurpacije pašnjaka i korištenja poljoprivrednih površina (Jurin Starčević, 2004:159). Dio kolonizacije obuhvatio je i pokušaj naseljavanja prostora novim muslimanskim stanovništvom. Defteri svjedoče o sporoj islamizaciji koja se dogodila tek u nekim pojedinačnim slučajevima, kako kod plemstva, tako i kod seljaka (Jurin Starčević, 2004:150). Muslimansko stanovništvo živjelo je u selima, gdje su često bili u znatnoj manjini. A vlasnici imanja i vojnih posada prebivali su u utverdama poput Nadina, Vrane i Obrovca. Nakon ciparskog rata, mnogi od tih muslimana naseljavali su napuštena sela u neposrednoj blizini ovih utvrda (Jurin Starčević, 2004:148). Od druge polovine 16. stoljeća, migracije na područje Karina, Obrovca i Ostrovice bile su motivirane time što je morlačka filurija u naseljima istočnih nahija sandžaka, poput Cetinske krajine, područja Klisa i Skradina, prešla pod nadzor spahijskih. Zbog toga su se Morlaci selili prema ovim krajevima gdje su postojala brojna sela pod upravom carskih i sandžakbegovskih hasa. Ovaj migracijski val poticao je iz psihološkog osjećaja zaštite na posjedu pod sultanovom zaštitom od zloupotreba osmanskih spahija i aga, a ne nužno zbog stvarnog poboljšanja položaja (Jurin Starčević, 2004:160). Važan dio migracijskih i demografskih procesa na ovom području čini doseljenje katoličkih Morlaka Bunjevaca, ili preciznije Krmpota. Bunjevci su stigli u valovima migracija koji su obuhvatili ovo područje nakon Ciparskog rata (1570. – 1573.). Ova morlačka zajednica prethodno je bila naseljena na području Gračaca u Lici, odakle su ih osmanske vlasti povukle i premjestile na šire područje Karina u Bukovici. Bunjevci su trebali zaštititi ovaj pravac, kojim su se senjski uskoci koristili pri upadu na osmanski teritorij (Šarić, 2008:15-43). Naseljeni su

na području današnje Medviđe, koja je u to vrijeme nosila ime Krmpote. Senjski uskoci i njihova pustošenja bili su jedan od pokretača ponovne migracije Krmpota s ovog područja, početkom 17. stoljeća. Ogorčeni lošim postupanjem osmanskih gospodara, Krmpočani su iskoristili uskočki napad 1605. godine, koji je poharao nadinsko, karinsko i vransko područje, te je dio njih napustio svoja sela i prebjegao u područje Habsburške Monarhije u okolici Senja. Osim Krmpota, zabilježeno je da su prebjegli stanovnici Banjevaca, Dobre Vode, Kašića, Polače i Radašinovaca na obližnji mletački teritorij (Jurin Starčević, 2004:163). Zanimljivo je da početkom 17. stoljeća na području Ravnih kotara pronalazimo neke morlačke zajednice unutar katuna ili, preciznije, zajednice više katuna. To su Parčići i Sudarevići u neposrednoj okolici Zadra, te Banjevci, Stankovci i Vratkovići na području između Vrane, Nadina i Velima (Hrabak, 2010:213).

Do 1640-ih godina nije zabilježeno masovnih migracija na tom području, s obzirom na to da nije bilo većih vojnih sukoba, osim povremenih sukoba koji su bili uobičajena praksa malog rata vođenog na ovom području između Mlečana, Hasburgovaca i Osmanlija. Iako je unutarne stanje između Morlaka i osmanskih vlasti bilo napeto, što je dovelo do nekoliko otvorenih pobuna, morlačko stanovništvo nije se odlučilo na masovne migracije sve do početka Kandijskog rata. Kada je u svibnju 1644. godine izbio rat na Kreti, mletačkim vlastima u Dalmaciji bilo je jasno da će se osmanske vojne operacije usmjeriti i na ovo područje. Unatoč kontroli na moru i blizini posjeda, Mlečani su oskudijevali prostorom, ljudstvom i hranom, pa se odlučuju na potpunu defenzivnu taktiku u kojoj je bilo važno obraniti samo nužno, odnosno gradove Zadar i Šibenik. Mlečani su dugo pratili osmansko-morlačke odnose i stanje na osmanskom krajištu. Dobro su poznavali razinu antagonizma koji je nastao između Morlaka i njihovih gospodara. Nastali razdor činio se Mlečanima idealnom prilikom za dobivanje dodatne demografske i vojne moći, a u isto vrijeme za lišavanje njezina neprijatelja. Nakon dopuštenja senata, generalni providur Leonardo Foscolo uz pomoć svećenika i ljudi od povjerenja započeo je pregovore s morlačkim starješinama o njihovu prelasku. Tijekom pregovora korištena je metoda *mrkve i batine*, odnosno oni koji dobrovoljno prijeđu dobit će službu i zaštitu, oni koji ne prijeđu status neprijatelja kršćanstva i Republike (Madunić, 2013:29-47). Morlački prelazak Mlečanima dogodio se u obliku triju valova većih migracija u razdoblju od 1646. do 1648. godine. Prve godine Mlečanima su prešli Morlaci iz Miranja i Podvelebitskih sela, koji su nastanjeni u okolici Zadra, Novigrada i na otok Pag. Daljnje migracije zaustavila je velika osmanska vojska koja je ostatak godine kontrolirala Kotare i naposljetku osvojila Novigrad. Nakon povlačenja te iste vojske u Bosnu, već početkom 1647. godine Mlečani odlučuju stvoriti pojas „spaljene zemlje“ na osmanskom krajištu, na kojem su porušili i spalili većinu osmanskih sela i utvrda, uništili vinograde i usjeve te priveli na svoju stranu velik broj morlačkog stanovništva. Odmah nakon osvajanja Zemunika u užujku, Morlaci iz Zemunika i njegovih sela preseljeni su u Nin. Za njima su slijedili Morlaci iz Poličnika, Smokovića, Suhovara i Islama, za koje je vjerovati da su također naseljeni na

područje Nina (Jačov, 1990:130-135). Nakon osvajanja Novigrada, Mlečanima prelaze Morlaci iz Kašića, Paljuva i Gornjih Biljana. Većina Morlaka ove ožujске migracije premještena je na Pag, a zatim u Istru nakon što su ih počeli vrbovati senjski uskoci (Stanojević, 1958:17). Nastavak mletačkih osvajanja i rušenja osmanskih utvrda u travnju pokrenuo je masivnu migraciju Morlaka. Bukovački Morlaci s područja Karina, Obrovca, Kruševa i Hotišine sele se na područje Nina i Novigradskog kanala, a zatim i na Pag. Može se pretpostaviti da su isto odredište imali i Morlaci s prostora Nadina. Nakon osvajanja Vrane, stanovnici njezine okolice te Polače i Velima sele se na otok Murter. U svibnju nakon pregovora, Mlečanima prelaze stanovnici Kožulova polja, odnosno Morlaci iz Kožulovca, Perušića, Stankovaca, Radašinovaca, Banjevaca i Dobre Vode koji se naseljavaju na Biogradsko područje, Pirovac, Vodice, Srimu te Modravu i Tisno na otoku Murteru (Desnica, 1950:32). Pretpostavlja se da su stanovnici sela Pristega, Kolarine i Ceranja također dio ovog vala migracija. Najveću zaslugu za prelazak preostalih kotarskih Morlaka imao je rimokatolički svećenik Stjepan Sorić. Kao Foscolov odani suradnik, Sorić je u razdoblju od siječnja do svibnja 1647. godine iz Gorice, Prkosa, Raštana, Bubernjana te vjerojatno Galovca, Tinja, Lišana Tinjskih i drugih sela preselio u Zadar i Bokanjac 1088 ljudi. Od srpnja su naseljavani i u Biogradu. Nakon prelaska kotarskih Morlaka, do kraja svibnja Mlečanima će preći i velika većina bukovačkih. Prvi prelaze Krmpočani, čiju smo migraciju već zabilježili na habsburški teritorij uz pomoć Uskoka. Jedan dio naseljen je u Poljicima pokraj Zadra, a drugi u Starigradu i Vinjercu. Treći dio stanovnika preseljen je na Pag, a zatim se pridružio onim Morlacima koji su početkom stoljeća uskočili na područje između Rijeke i Karlobaga. Nakon Krpočana slijedile su migracije bukovačkih Morlaka iz Parčića u Poljica, Ćimilovaca u Vrse, Đevrsaka u Petračane, Brguda i Popovića u okolici Nina, Dobropoljaca u Zadar i Ljubač, te iz Kistanja u Žeravu i Nin. Potkraj godine njima će se pridružiti i Morlaci iz Ostrovice i okolnih sela koji su vjerojatno naseljeni na otok Pag (Jačov, 1990:130-135). Posljednja velika seoba Morlaka dogodila se u ljeto 1648. godine. Prilikom pohoda na Udbinu, harambaše Janko Mitrović i Mileta Vučević sa sobom dovode stanovnike koji tvrde da su iz Žegara, Bilišana i još nekih sela Bukovice, te da su prisilno prevezeni u Udbinu prije mletačke ofenzive (Jačov, 1990:21). Mlečani ih naseljavaju na područje Zadra, Islama i Zemunika. Migracije u ove tri godine gotovo su potpuno ispraznile osmansko krajište u Bukovici i Kotarima. Pojedini Morlaci koji nisu napustili osmansko područje u prve tri godine dolazit će nakon 1648., no više neće biti masovnih i organiziranih prelazaka.

Glavni cilj Mlečana bio je iskoristiti Morlake kao vojni faktor, ali i revitalizirajući, budući da je u Istri i na dalmatinskim otocima nedostajalo stanovništva. Pokušaj kolonizacije Istre zbog životnih uvjeta na poluotoku nikad nije uspio, te se velika većina Morlaka odande vraćala (Stanojević, 1958:17). Mlečani su se morali zadovoljiti s tim da većina pridošlica ostane na dalmatinskim otocima i obalnim te priobalnim naseljima. Bilo je iznimno važno i da Morlaci koji su poznati kao poprilično nepouzdana tu i ostanu, odnosno da ne pomisle na povratak Osmanlijama. Morlačka odanost

osigurana je prethodnim paljenjem njihove imovine i razdvajanjem obitelji pri čemu su muškarci ostajali na kopnu obnašati vojnu službu, dok su žene, djeca i starci premješteni na otoke (Madunić, 2013:29-47). Životni uvjeti na malom mletačkom pojasu uz more i otocima bili su iznimno teški. Na glad i bolest nadovezale su se odmazde osmanske vojske te sukobi s domorodcima oko obrade zemlje. Tek stabiliziranjem dalmatinske bojišnice, kada se rat pretvori u uobičajene čarke i upade s obje strane, životni uvjeti donekle će se popraviti. Za održavanje mira među Morlacima te iskorištavanje njihova punog vojnog potencijala, Mlečani su se koristili njihovim vođama, odnosno starješinama. Prethodno dokazani sposobnošću i hrabrošću u bitkama, bili su materijalno nagrađivani u plaći i hrani, a najistaknutiji i zlatnim nakitom i osmanskim robovima. Zauzvrat su održavali mir i red među Morlacima, te organizirali vojne obrane i ofenzivne pohode na osmanski teritorij (Madunić, 2013:29-47). Zahvaljujući morlačkom vojnom doprinosu, Mlečani su na dalmatinskoj bojišnici ostvarili znatne rezultate do kraja Kandijaskog rata 1696. godine.

Unatoč gubitku otoka Krete, Mlečani u Dalmaciji nisu zabilježili gubitke. Zbog masivne migracije i ratnih operacija, Kotari i Bukovica ostali su gotovo prazan prostor, koji je po principu *uti possidetis* i dalje ostao Osmanlijama (Buzov, 1993:1-38). Znatan broj mletačkih Morlaka na svoju ruku vratio se u stara naselja, te je po toj podjeli trebao ponovno prihvatiti stare gospodare. Osmanlije ponovno zauzimaju bukovačke i kotarske utvrde, i naseljavaju „nove“ Morlake s područja Dalmatinske zagore i zapadne Bosne i Hercegovine (Rimac, Mladineo 2009:8). U Kotarima i Bukovici došlo je do situacije duovlašća u kojoj su mletački podanici koji su ostali na osmanskoj strani trebali plaćati daće za obradu zemlje Osmanlijama ili se vratiti na mletački dio. Razočarani ishodom podjele prostora, ali poneseni euforijom prijašnjih vojnih uspjeha protiv Osmanlija, mletački Morlaci više ne osjećaju ni strah ni dužnost prema Osmanlijama. Poraz Osmanlija kod Beča 1683. godine bio je dodatan impuls kršćanskim podanicima u Bukovici i Kotarima da spontano pokrenu otvorenu pobunu i protjeraju Osmanlije iz svih utvrda i naselja Bukovice i Kotara (Rimac, Mladineo 2009:8). Mlečanima međunarodna situacija nije bila pogodna za novi sukob s Osmanlijama, zbog čega su odbijali uključiti se u ustanak i prihvatiti „osmanske“ Morlake pod svoje podaništvo i zaštitu. Tek kad su to okolnosti dopustile, Mlečani pristupaju Svetoj Ligi u Beču i ulaze u rat s Osmanlijama nakon što im je zajamčeno da će zadržati sve što osvoje u Dalmaciji. Kao i u prethodnom ratu, najvažniji faktor odigrali su Morlaci i njihovi vođe koji su omogućili Mlečanima ratne uspjehe na području Dalmacije i Boke kotorske. Mlečanima su osvojena područja potvrđena mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Ratificiranjem sporazuma, povučena je nova granica, *Linea Grimani*, dok su Kotari i Bukovica u sklopu *Aquista nuova* potpali pod mletačku vlast (Hrvatska enciklopedija, 2023).

Ni u ovom posljednjem sukobu, stanovništvo u Bukovci i Kotarima nije mirovalo. Prije rata Osmanlije su s područja Dalmatinske zagore, Cetinske krajine i zapadne Hercegovine naselili novo

morlačko stanovništvo (Rimac, Mladineo 2009:16). Unatoč prvotnom sukobu morlačkih povratnika s mletačkog područja i novopridošlica, zajednički ustanak protiv Osmanlija zaustavio je daljnji razdor. Migracije koje su se odvale tijekom ratnog sukoba povezane su s morlačkim pohodima na čelu sa Stojanom Mitrovićem u Lici 1685. godine. Mlečani su nastojali uz pomoć Morlaka isprazniti Liku kako bi stvorili pojas obrane za Bukovicu i dodatno naselili Kotare. Lički doseljenici naseljeni su na područje Kožulova polja i Ostrovice (Desnica, 1950:101). Sljedeće godine iz okolice Boričevca u Lici oko 1000 ljudi naseljeno je na područje Ostrovice i Bribira (Desnica, 1950:125). Doseljenike iz Like nalazimo i u Nadinu, Biljanima i Poličniku. Treba napomenuti i da se ovih godina znatan broj Krmpočana koji su prethodno otišli u okolicu Senja vratio na područje Novigradskog kanala (Desnica, 1950:207). Daljnjim prodorom u Bosnu, Morlaci s područja Bjelaja doveli su oko 5000 ljudi i naselili ih na područje Žegara, Obrovca, Ervenika i Modrina Polja. (Desnica, 1950:288). Nakon završetka rata i konačnog protjerivanja Osmanlija s ovih prostora konsolidacijom mletačke vlasti, procesi migracija i naseljavanja se smiruju. Kasnije migracije u 18. i 19. stoljeću bit će ograničene uglavnom samo na kretanje stanovništva iz Bukovice u Ravne kotare zbog obiteljskih i ekonomskih razloga.

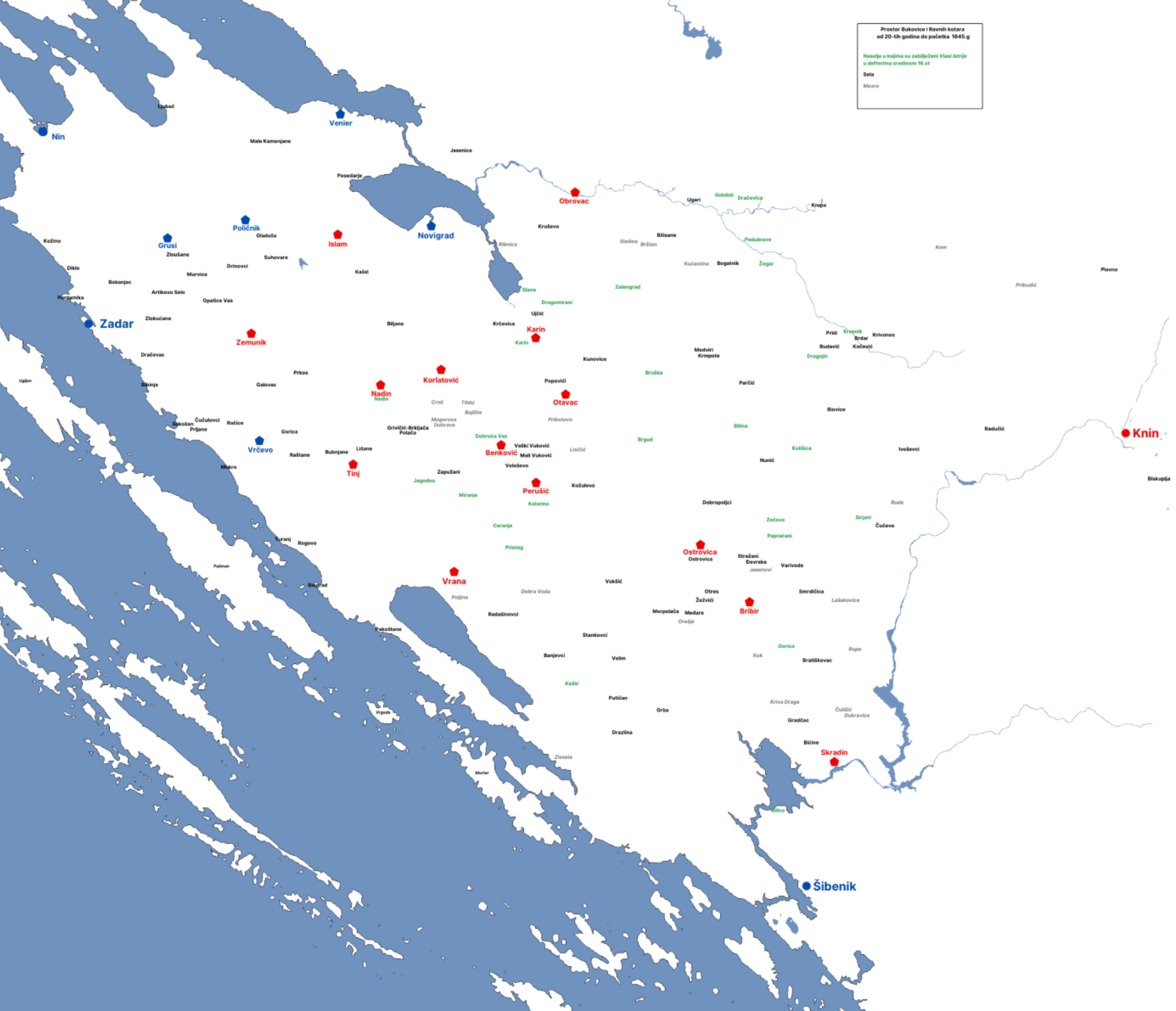
Zaključak

Razdoblje od 14. do 18. stoljeća u Bukovici i Kotarima obilježeno je turbulentnim političkim i ratnim zbivanjima, ali i velikim demografskim migracijama koje su prouzročile velike promjene u jezičnom, govornom i religijskom smislu. Počevši s ekonomskim migracijama hrvatskih plemićkih rodova prema obalnim komunama i jadranskim otocima, potaknutima ponajprije ekonomskim motivima, poslije i političkim faktorima. Potkraj 14. stoljeća slijedio je val migracija morlačkih stočarskih zajednica iz Donjih krajeva, srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Ove migracije bile su povezane s ekonomskim potrebama hrvatskog plemstva, ali i težnjama morlačkih zajednica za vlastitim ekonomskim napretkom što je rezultiralo privremenim, pa poslije i stalnim naseljavanjem u zone oko Nina, Novigrada, Nadina, Vrane i Karina. Složena demografska struktura stanovništva Bukovice i Ravnih kotara nastala u 14. i 15. stoljeću jasno pokazuje raznolikost društvenih odnosa. Hrvatski plemićki rodovi, njihovi kmetovi i morlačke zajednice oblikovali su kompleksnu socijalnu strukturu koja se temeljila na hrvatskim rodovima i njihovim kmetovima, Morlacima u pokretnim ili zimskim stajaćim katunima, te na različitim ulogama Morlaka kao kmetova, stočara ili plemića i zemljoposjednika. Međutim, ova složena demografska struktura nestala je kao posljedica osmanskih pustošenja i osvajanja Bukovice i Kotara u razdoblju prve polovine 16. stoljeća. Nakon što su Osmanlije zauzele područje, naseljavaju ga Vlasima Istrije, odnosno Morlacima povratnicima iz

Istre, preostalim starosjediocima te novodoseljenim Morlacima, pretežito pravoslavne vjeroispovijesti koji su sustavno naseljeni iz istočnih dijelova Hercegovačkog sandžaka na napuštena sela i imanja. Istodobno, migracije su i dalje bile prisutne, pri čemu su morlačke zajednice napuštale osmanski teritorij, a Osmanlije naseljavale druge Morlake s područja pod njihovom vlašću, kao što je slučaj s katoličkim Morlacima Bunjevcima, poznatima kao Krmpote. Poslije sustavnih osmanskih osvajanja, sve do procesa nacionalnih ideja u 19. stoljeću, svi povijesni izvori prepoznaju stanovnike ovog područja isključivo kao Vlahe ili Morlake, ne obazirući se na religijske razlike. Budući da bi za dublju i detaljniju analizu njihovih kulturnih, ekonomskih i društvenih procesa bilo potrebno detaljno istraživanje, rad se fokusirao isključivo na aspekte njihove vojne sposobnosti te stočarenja, koji su izravno utjecali na migracije, što je bila i tema ovog istraživanja. Složeni društveni odnosi između osmanskog plemstva i Morlaka prouzročili su otvorene krize, sukobe i pobune u 17. stoljeću. Ovi sukobi stvorili su antagonizam koji su Mlečani iskoristili u Kandijskom ratu, tijekom kojeg su Morlaci s ovog područja prešli na stranu Mlečana i privremeno se ili trajno nastanili na području Istre, jadranskih otoka, jadranskih komuna i užem prostoru zaleđa Zadra koje je bilo pod mletačkom vlasti. Tijekom Morejskog rata, Osmanlije su naselile nove Morlake s područja Dalmatinske zagore, Cetinske krajine i zapadne Hercegovine. Ti novi doseljenici stopili su se s Morlacima povratnicima s mletačkog teritorija, što je u 18. stoljeću nakon odlaska Osmanlija dovelo do stvaranja nove društvene strukture u Bukovici i Ravnim kotarima. Migracije nakon 18. stoljeća do kraja 20. stoljeća imale su izrazito regionalni karakter, bez većih vanjskih utjecaja i masovnog dolaska novog stanovništva. Detaljna analiza tih migracijskih procesa zahtijevala bi dodatna istraživanja.

sl. 1. Prostor Bukovice i Ravnih kotara od 14. do 20. godina 16. stoljeća

sl. 2. Prostor Bukovice i Ravnih kotara od 20. godina 16. stoljeća do Kandijskog rata u 17. stoljeću

Popis literature

Knjige

- Bačić, S. (1989) *Perušić, Župa Marijina Uznesenja u zadarskoj nadbiskupiji*. Split.
- Desnica, B. (1951) *Istorija Kotarskih uskoka*. Sv. 2., Beograd.
- Jačov, M. (1990) *Srbi u mletačko-turskim ratovima u XVII. veku*, Beograd.
- Jakšić, N. (2000) *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Split.
- Jakšić, N. (2001) *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split.
- Josipović I. (2023) *Lepuri kod Benkovca, Korpus ranosrednjovjekovne skulpture*, Split
- Klaić, V. (1979) *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, knj. 5*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
- Le goff, J. (1974) *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd
- Mayhew, T. (2008) *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645-1718*, Roma: Viella
- Rimac, M., Mladineo G. (2009) *Zadarsko okruženje na mletačkom katastru iz 1709. godine / Prvi dio, Donji kotar*, Državni arhiv u Zadru
- Spaho, F. (2007) *Opširni Popis Kliškog Sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo
- Stanojević, G. (1958) *Dalmacija u doba kandijskog rata 1645.– 1669*. Vesnik Vojnog muzeja JNA, II., Beograd
- Šabanović, H. (1959) *Bosanski Pašaluk: postanak i upravna podjela, Oslobođenje*, Sarajevo

Članci

- Ančić, M. (2007) 'Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije', u: Kustin, V. (ur.) *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Zagreb.
- Antoljak, S. (1992) 'Bukovica u srednjem vijeku', *Radovi: Razdio povijesnih znanosti*, 17(30), Zagreb.
- Anzulović, I. (1998) 'Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine nakon Ciparskog rata', *Zadarska smotra*, 1-3, Zadar.
- Anzulović, I. (1998) 'O opstojnosti hrvatskoga pučanstva sjeverne Dalmacije iz predturskog vremena', *Zadarska smotra*, 4-6, Zadar.
- Anzulović, I. (2017) 'Srednjovjekovna sela vranskoga distrikta (od 1409. g. do dolaska Osmanlija)', *Zbornik Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti*.

Buzov, S. (1990) 'Vlasi Istrije na području sjeverne Dalmacije u popisnim defterima 16. stoljeća', *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Sarajevo.

Buzov, S. (1993) 'Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandidijskog rata', *Povijesni prilozi*, 12(12).

Farkaš, T. (2015) 'Oružani sukobi Mletačke Republike i Osmanskog Carstva kroz 16. i 17. stoljeće', *Essehist*, 7(7).

Hrabak, B. (1986) 'Turske provale i osvajanja na području današnje Severne Dalmacije do sredine XVI stoljeća', *Radovi instituta za hrvatsku povijest*, 19, Zagreb.

Hrabak, B. (1988) 'Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI. stoljeću', u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, sv. 2, Benkovac.

Hrabak, B. (2010) 'Naseljavanje Hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku Zagoru i 14., 15. i 16. st.', u: *Vlasi u starijoj Hrvatskoj historiografiji*, Split.

Juran, K. (2022) 'Migracije Morlaka / Vlaha na zadarskom pograničju tijekom 15. i 16. stoljeća', *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 9.

Jurin Starčević, K. (2005) 'Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća', *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Sarajevo.

Jurin Starčević, K. (2005) 'Krajiške elite i izvori prihoda: Primjer Jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću', *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Sarajevo.

Karbić, D. (2004) 'Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322)', *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 22.

Kos, L. (1987) 'Bukovica i Ravni kotari (historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje)', u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, sv. 1, Benkovac.

Lučić, J. (1987) 'O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku', u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, sv. 1, Benkovac.

Madunić, D. (2013) 'Capi di Morlacchi: The Integration of the Morlacchi in the Venetian Defensive System in Dalmatia and the Formation of the Morlacchi Elite (1645–1669)', u: *Born, R. i Jagodzinski, S. (ur.) Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Leipzig: GWZO.

Majnarić, I. (2006) 'Plemićka obitelj Radinića, ogranak nadinskih Kačića', *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 24.

Majnarić, I. (2007) 'Rod Karinjana krajem XIV. i tijekom prve polovice XV. stoljeća', *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 25.

Majnarić, I. (2014) 'Nobility of the Croatian Kingdom between Zadar and Its Hinterland during the Late 14th and Early 15th Centuries', u: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Zagreb.

Majnarić, I. (2018) *Plemstvo zadarskog zaleđa u XIV. i XV. stoljeću*, Sveučilište u Zadru, Zadar.

Novak, G. (1971) 'Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane', Zbornik za narodni život i običaje, knj. 45, Zagreb.

Peričić, Š.T. (2006) Povijest Dalmacije od 1797. godine do 1860. godine, Zadar.

Raukar, T. (1977) Zadar u XV. stoljeću: Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.

Raukar, T. (2002) Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja, Zagreb.

Roksandić, D. (2008) 'Dinarski Vlasi/Morlaci od 14. do 16. stoljeća: koliko identiteta?', TITIUS: porjeđe Krke - baština i sociokulturni razvoj, 1(1), Filozofski fakultet u Splitu, Split.

Šarić, M. (2008) 'Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije', u: Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjercima, sv. I., Zagreb: FF Press.

Šarić, M. (1999) 'Društveni odnosi i previranja u Sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća', Diplomaska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb.

Šarić, M. (2010) 'Planine i Morlački svijet u Dalmaciji: Ekohistorijski osvrt', Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, 6(1)

Internetski izvori:

Mayhew, T. (2015) Mletački vojnik na istočnoj strani Jadrana za Kandijskog rata (1645- 1669.). Dostupno na: <https://www.academia.edu/1080595> (Pristupljeno: 29. srpnja 2015.).

Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2013- 2024.) Hrvatska enciklopedija, Morejski rat. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/morejski-rat> (Pristupljeno: 20. veljače 2024.).

Hrvatska enciklopedija (2023) Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30186> (Pristupljeno: 2. travnja 2023.).

Izvori za karte:

Desnica, B., "Istorija Kotarskih uskoka. Sv.2.", Beograd, 1951.

Spaho, F., "Opširni Popis Kliškog Sandžaka iz 1550. godine", Sarajevo, 2007.

Jakšić, N., "Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi", Split, 2001.

Majnarić, I. (2018), "Plemstvo zadarskog zaleđa u XIV. i XV. stoljeću", Zadar: Sveučilište u Zadru.

Anzulović, I., (2017), "Srednjovjekovna sela vranskoga distrikta (od 1409. g. do dolaska Osmanlija)", Zbornik Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijest.

Anzulović, I. (2021), "Srednjovjekovna sela i hrvatsko plemstvo na polačkom području", Zbornik Polača.

TRANSHUMANTNO STOČARSTVO NA PODRUČJU DANAŠNJEG NASELJA KRUŠEVA U PROŠLOSTI

Marina Jurjević

Pučko otvoreno učilište Obrovac
Zavičajni muzej, S. Radića 8., 23450 Obrovac
marinaljurjevic@gmail.com

Uvodni dio

U sklopu interdisciplinarnog projekta koji se, u razdoblju od 2011. do 2016. godine, provodio u nekoliko faza na dijelu Bukovice i Ravnih kotara izvršen je terenski pregled šireg područja. Iako je fokus istraživanja bio na evidenciji i stanju očuvanosti te bilježenju podataka o običajima vezanim uz mirila, tijekom istraživanja zabilježeni su i ostali segmenti života ovog dijela Sjeverne Dalmacije, napose tijekom druge polovine 20. stoljeća.¹ Jedan od važnijih elemenata života i gospodarstva promatranog područja kroz stoljeća bilo je transhumantno stočarstvo koje se na tim prostorima razvijalo od najranijih razdoblja naseljenosti do druge polovine 20. stoljeća. U fokusu istraživanja bilo je današnje naselje Kruševo koje administrativno pripada Gradu Obrovcu.

¹ Unutar projekta sudjelovao je veći broj institucija. Tijekom prve faze istraživanja koja su se provodila od 2011. do 2013. godine, izvršen je pregled terena i dokumentacija lokaliteta s mirilima na administrativnom području današnjih gradova Obrovac i Benkovac. Nositelj programa pod nazivom *Mirila – svjedok tradicije* bio je Zavičajni muzej Pučkog otvorenog učilišta Obrovac. Istraživanja su provedena pod vodstvom Marine Jurjević, kustosice Muzeja. Od 2014. godine istraživanja, kojima je obuhvaćen i dio Ravnih kotara, provedena su pod vodstvom dr. sc. Marija Katića s Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru.

Naselje Kruševo smješteno je na krajnjem sjeverozapadnom dijelu Bukovice. Granice naselja protežu se na zapadu i jugozapadu do Novigradskog i Karinskog mora, dok sjevernu i sjeverozapadnu granicu čini rijeka Zrmanja uz čiju se lijevu obalu nizvodno od Obrovca prostiru brojne livade kojima su se njihovi vlasnici u prošlosti koristili za ispašu i napajanje stoke te košnju za dobivanje sijena. Osnovno obilježje naselja je raštrkanost većeg broja zaselaka, *varoši* (Drage, Karlovac, Zevelinac, Otišna, Ribnica, Donje i Gornje polje, Kobljani i dr.) koji su se u pravilu formirali u blizini manjih polja u kršu pogodnih za zemljoradnju, odnosno u blizini prirodnih uvala uz Novigradsko i Karinsko more. U blizini zaselaka unutar kamenim suhozidom ograđenih površina smještene su manje površine sa šumama. Odlučujuću ulogu u razmještaju naseljenosti i gospodarskih aktivnosti stanovništva Bukovice, pa tako i Kruševa, od najranijih povijesnih razdoblja imala je prirodna osnova.

Prirodna osnova

Prirodna osnova Bukovice i velebitske primorske padine, koje su u fokusu ovog rada, uvjetovana je klimatskim značajkama područja koje odlikuje sušnost uvjetovana s nekoliko faktora: vjetrovima (bura), temperaturom i insolacijom (brojem sunčanih/oblačnih dana). Uz navedene faktore odlučujuću ulogu u formiranju klimatskih, a samim time i vegetacijskih uvjeta predstavlja količina oborina koje, iako ih ima u izobilju, karakterizira nepovoljan raspored tijekom godine.² Glavno obilježje reljefa Bukovice dominacija je krša na kojem prevladavaju degradirane šume, šikara, degradirana makija i garig. Šumske su površine rijetke i svode se na manje površine ograđene suhozidnim ogradama formiranim u blizini naselja dok se poljoprivredne površine uglavnom odnose na manja polja u kršu, koja ne pružaju uvjete za intenzivniju proizvodnju poljoprivrednih proizvoda, na kojima su se uzgajale ratarske kulture za vlastite potrebe (Kulušić, 1971: 453) o čemu svjedoče i podatci o udjelu iskoristivosti zemljišta šire zadarske regije uz obale Novigradskog i Karinskog mora (KO Posedarje, Novigrad, Pridraga, Karin, Kruševo, Obrovac i Jasenice) iz 1959. godine, izražene u postotcima. Od ukupne površine teritorija navedenih katastarskih općina samo 13,6 % bilo je u uporabi, od čega je 10,8 % bilo obradivo, 56,4 % pod pašnjakom, 26,5 % pod šumom dok je 6,3 % bilo neplodno.³ Sagleda li se područje nekadašnje Općine Obrovac, u čijem je sastavu do 1997. godine

² Više u: Faričić i Marelić, 2014: 54. i dalje s popisom relevantne literature.

³ Podatci su obrađeni na temelju prikupljenih podataka o Popisu individualnih poljoprivrednih gazdinstava 1960. godine nekadašnjeg Saveznog zavoda za statistiku iz Beograda (Arhiv Republičkog zavoda za statistiku Zagreb). Više u: Kulušić, 1971: 453-454, Tab. 1..

bilo i područje današnje Općine Jasenice i naselje Medviđa koje je administrativno pripojeno Gradu Benkovcu,⁴ udio poljoprivrednih površina još je nepovoljniji. Naime, od ukupne površine teritorija koje se prostiralo na 509 km² (50 900 ha) na poljoprivredne površine otpadalo je 24 600 ha ili 48,3 % zemljišta od čega je 2 160 ha ili 8,8 % odnosno samo 4,2 % ukupne površine bilo obradivo dok se čak 22 440 ha ili 91,2 % nalazilo pod pašnjacima i šumama (Klanac, 1992: 12) koji su od najranijih povijesnih razdoblja pružali optimalne uvjete za razvoj stočarstva kao primarne djelatnosti ruralnog stanovništva promatranog područja.

Razvoj naseljenosti

Prvi podatci o broju stanovnika šireg obrovačkog područja⁵ poznati su iz popisa stanovništva provedenih za vrijeme francuske uprave čija je glavna svrha bila utvrđivanje ukupnog broja vojno sposobnog stanovništva. Podatci su sumarni za cijelo administrativno područje sa središtem u Obrovcu i na temelju njih nije moguće utvrditi broj stanovnika po pojedinim naseljima. Prema tim podacima na administrativnom području Grada Obrovca 1807. godine živjelo je 15 140 stanovnika, odnosno 15 398 stanovnika 1808. godine.⁶ Prema podacima o broju stanovnika preture Obrovac iz 1830. Kruševa je imalo 802,⁷ a 1847. godine 1 007 stanovnika (Peričić, 2006: 571).

Prvi službeni popis stanovništva na području današnje Republike Hrvatske proveden je 1857. godine za područje tadašnje Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije. Na području današnjeg Kruševa, u vrijeme intenzivne stočarske aktivnosti, prema službenim popisima u razdoblju od 1857. do 1971. godine, kako je vidljivo u Tablici 1., zabilježen je kontinuirani porast broja stanovnika. Iako se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te u prvim desetljećima 20. stoljeća iz Kruševa zbog teških životnih uvjeta velik broj stanovnika iselio u prekoceanske zemlje,⁸ njihovo iseljavanje nije imalo posljedice

⁴ Sukladno čl. 18. *Zakona o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj* (NN 10/97) utvrđeni su gradovi i općine koji se nalaze u sastavu Zadarske županije.

⁵ Popis je obuhvaćao Obrovac kao sudsko-teritorijalno središte u sklopu kojeg se nalazila Morlakija i Bukovica. Više u: Erceg, 1975: 22-24, bilj. 50.

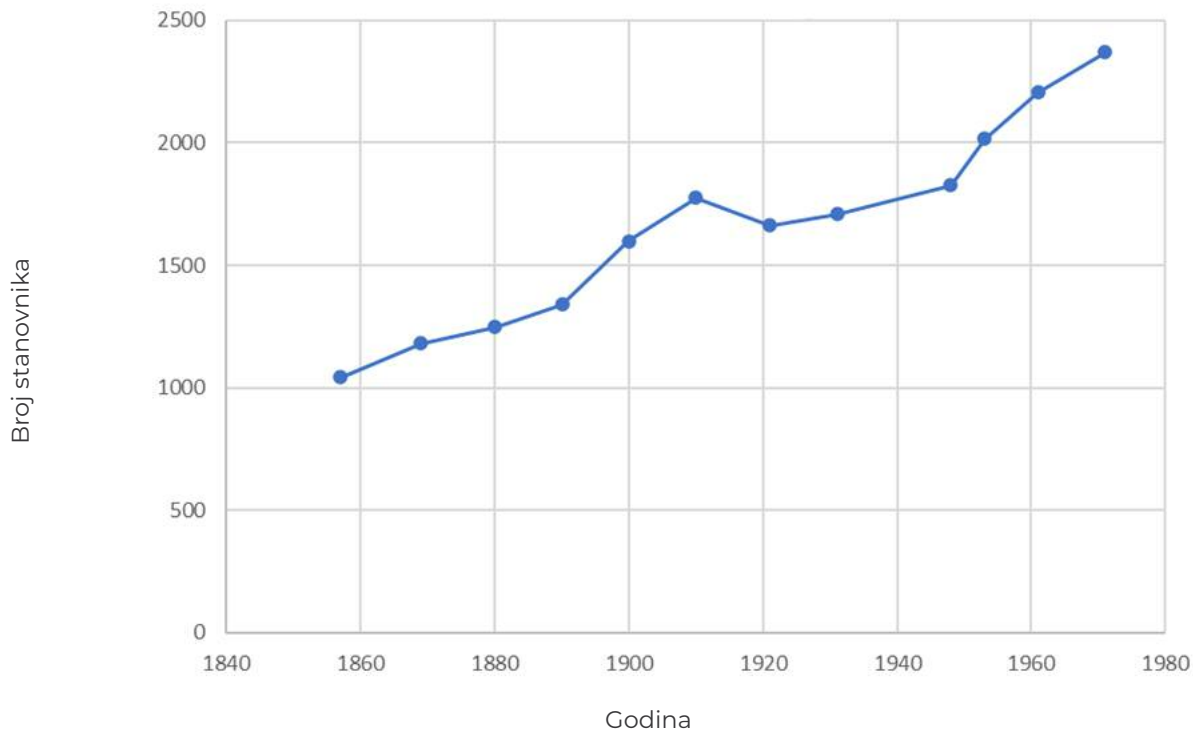
⁶ Erceg, 1975: 22, Tablica 5.; 24, bilj. 50.

⁷ Peričić, 2006: 594, Prilog I. s izvorom podataka.

⁸ Godina 1903. i 1904. iz Kruševa se iselilo više od 400 stanovnika od čega više od 200 u Sjevernu Ameriku (Peričić, 2006: 575.). Prekoceanske migracije nastavljaju se i u sljedećim desetljećima. Neke od navedenih imigracija bile su kratkotrajne odnosno uglavnom su se odnosile na muškarce koji su se iseljavali na područje današnjih Sjedinjenih Američkih Država gdje su nerijetko obavljali teške fizičke poslove. Nakon nekoliko godina boravka i rada vraćali su se s ušteđevinom kako bi poboljšali obiteljske prilike. Jedan od njih bio je i moj pradjed, Marko Jurjević.

na dinamiku rasta ukupnog broja stanovnika, ponajprije zbog visokih stopa prirodnog prirasta. Iznimka je zabilježena jedino 1921. godine, kao posljedica stradanja stanovnika tijekom Prvog svjetskog rata. Iseljavanje stanovnika u potrazi za boljim životnim uvjetima nastavlja se i nakon Prvog svjetskog rata. Tako do kraja Drugog svjetskog rata dolazi do trajnog iseljavanja dijela stanovnika Kruševa u tada znatno bogatiju i za život pogodniju Slavoniju na područje Donjeg Miholjca, Osijeka, Vinkovaca, Đakova i Županje (Klanac, 1992: 20).

Tablica I. Kretanje broja stanovnika Kruševa u razdoblju od 1857. do 1971. godine

(Izvor: Korenčić, 1979: 435)

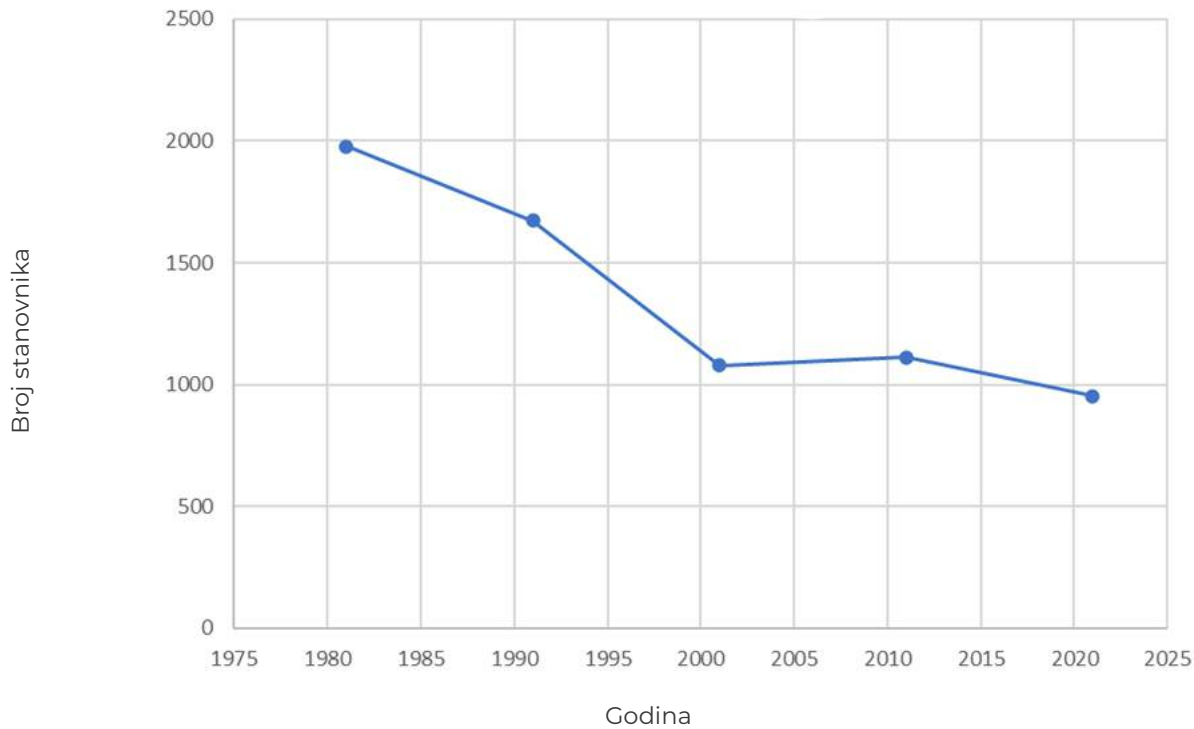
Drukčiju sliku donose službeni podatci o popisu stanovništva za razdoblje od 1981. do 2021. godine. Naime, u tom je razdoblju zabilježen kontinuiran pad broja stanovnika. U odnosu na 1971. godinu, pad broja stanovnika 1981. bio je 16,54 %, što je izravna posljedica iseljavanja mladog radno sposobnog stanovništva u potrazi za stalnim poslom i boljim uvjetima života. Tijekom 70-ih godina prošlog stoljeća radno sposobno stanovništvo trajno se iseljava u veće urbane sredine u Hrvatskoj

poput Zadra, Zagreba i Rijeke, dok manji postotak, ponajprije muškaraca, odlazi na privremeni rad u zapadnoeuropske zemlje, ponajprije u tadašnju Saveznu Republiku Njemačku. Taj se trend nastavlja i tijekom 1980-ih i iznosi 15,4 %. Do većeg raseljavanja stanovnika, kao izravna posljedica razaranja tijekom Domovinskog rata, dolazi 90-ih godina prošlog stoljeća, što je vidljivo i iz popisa stanovnika iz 2001. godine kada je zabilježen pad ukupnog broja stanovnika od 35,6 % u odnosu na 1991. godinu. Zbog spore obnove ratom razorenih obiteljskih kuća, ali i smanjene gospodarske aktivnosti, radno sposobno stanovništvo se, uz iseljavanje u veće urbane sredine u Hrvatskoj poput Zadra, Zagreba i Rijeke, nastavilo iseljavati i u zapadnoeuropske zemlje. I dok su se tijekom 1970-ih i 1980-ih uglavnom iseljavali samci, 1990-ih iseljavaju se cijele obitelji. Blagi porast broja stanovnika Kruševa zabilježen je tijekom popisa provedenog 2011. godine,⁹ dok prema popisu iz 2021. dolazi do znatnijeg pada ukupnog broja stanovnika od 14,2 % u odnosu na 2011.,¹ kako je vidljivo u Tablici II.

⁹ Više na službenim stranicama Državnog zavoda za statistiku <https://dzs.gov.hr>, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2011. (https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup13_2968.html)

¹⁰ Više na službenim stranicama Državnog zavoda za statistiku <https://dzs.gov.hr>, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2021. (https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx)

Tablica II. Kretanje broja stanovnika Kruševa u razdoblju od 1981. do 2021. godine

(Izvor: Državni zavod za statistiku, dzs.gov.hr)

Gospodarske prilike

Da bi se dobila opća slika gospodarskih prilika na području današnjeg naselja Kruševa, potrebno je sagledati gospodarsku sliku cjelokupnog prostora kroz dulje razdoblje, posebno od kasnog srednjeg vijeka i novog vijeka do sredine 20. stoljeća. Razvoj gospodarstva sjeverozapadnog dijela Bukovice, koji danas obuhvaća administrativno područje Grada Obrovca, do danas nije istraženo i obrađeno na odgovarajući način. Glavni problem pri prikupljanju podataka česta je promjena administrativnih granica, a samim time i upravnih središta promatranog područja kroz različita povijesna razdoblja. Gospodarska aktivnost kao i razmještaj naseljenosti promatranog područja od najranijih povijesnih razdoblja bili su uvjetovani prirodnom osnovom, a krški krajolik s

malo obradivih površina i velikim površinama obraslim samoniklom submediteranskom vegetacijom, kako je prethodno navedeno, pružali su pogodne uvjete za ispašu stoke i razvoj stočarstva.

Podatci o odnosima među liburnskim zajednicama koji se pojavljuju kod antičkih pisaca prije uspostave rimske uprave nad istočnom jadranskom obalom su malobrojni i neprecizni (Čače, 2007: 53; 2013: 13. i d.). Najveća koncentracija gradinskih naselja tijekom željeznog razdoblja oblikovana je na području današnje Sjeverne Dalmacije, odnosno južne Liburnije, ujedno jezgre liburnskog teritorija¹¹ kojem je pripadalo i promatrano područje. Osim u zaobalnom dijelu, ostatci materijalne kulture evidentirani na gradinskim naseljima i unutar grobnih humaka na primorskoj padini Velebita svjedoče o intenzivnom korištenju navedenog prostora tijekom mlađih prapovijesnih razdoblja. Slični su odnosi najvjerojatnije bili prisutni za vrijeme željeznog doba kao i tijekom rimske uprave na ovom dijelu Dalmacije.¹² U domaćoj stručnoj literaturi uvriježeno je mišljenje da se stanovništvo u zaobalju južne Liburnije bavilo stočarstvom, i to ponajprije uzgojem stoke sitnog zuba, a posredno proizvodnjom sira, mlijeka i mesa, i eksploatacijom šuma (Suić, 2003: 323. i d.). O važnosti stočarstva, uz antičke pisane izvore prema kojima je Liburnija bila poznata po proizvodnji suknenih ogrtača (Čače, 2007: 56, bilj. 27; 57, 60), danas nam svjedoče ostatci međašnih natpisa podignutih na granicama pojedinih teritorijalnih zajednica neposredno nakon uspostave rimske vlasti, tijekom prvih desetljeća 1. stoljeća n. Krista. Riječ je o natpisnoj građi koja se izravno odnosi na rješavanje nesuglasica o nadležnosti, tj. prava upravljanja nad pojedinim rubnim krškim dijelovima teritorija pogodnim za ispašu velikih stada do kojih je došlo ponajprije zbog promjena gospodarskih aktivnosti unutar kojih dolazi do znatnijeg vrednovanja zemljišta odnosno velikih krških površina pogodnih za ispašu stoke sitnog zuba. Na širem području zapadne i sjeverozapadne Bukovice do danas je zabilježeno 13 međašnih natpisa¹³ od kojih je kod jednog, uz natpis na živoj stijeni, podignut i suhozid u funkciji međe¹⁴ dok je kao granica dviju teritorijalnih zajednica čije se razgraničenje pružalo na području današnjeg naselja Golubić podignut suhozid (Vrkić, 2015: 101, Sl. 10; 107. i d.).

¹¹ Čače, 2013: 22, Karta 1. s prikazom naselja južne Liburnije u razdoblju od 3. do 1. st. pr. Krista.

¹² Podatci se odnose na područje poda odnosno prostora smještenog između 500 i 900 m/nv. Više u: Faber, 2000: 19. i dalje; Čače 2007: 63. i dalje s popisom relevantne literature. Za više podataka o razmještaju naseljenosti na području teritorija nekadašnjeg municipija Argiruntum (Starigrad Paklenica) tijekom prapovijesti i antike u: Dubolnić, 2006; 2007.

¹³ Više u: Čače, 2006: 65. i dalje s popisom relevantne literature.

¹⁴ Međaš se nalazi na području današnjeg naselja Donji Karin koje se za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom nalazilo u sastavu teritorija zajednice Korinjana (*Corinium*).; Čače, 2006: 75-76, Map 2, 6. s popisom relevantne literature; Jurjević, 2020: 63, Sl. 8; 74. i dalje.

I dok se o gospodarskim aktivnostima promatranog područja tijekom ranog srednjeg vijeka zbog nedostatka materijalnih dokaza ne može raspravljati, o stočarstvu kao glavnoj grani gospodarstva ne samo zaobalnog dijela današnje Zadarske županije nego i otoka i obalnih naselja tijekom kasnijih stoljeća svjedoči podatak da su u razvijenom srednjem vijeku suknene tkanine bile najvažniji izvozni proizvod Zadra (Čače, 2007: 56, bilj. 29). Navedeno ne iznenađuje s obzirom na podatak da je 1771. na zadarskom području popisano 253 452 primjeraka stoke sitnog zuba, a 1781. godine 205 996.¹⁵ Konkretniji podatci o gospodarskim prilikama šireg obrovačkog područja poznati su za razdoblje koje se odnosi na 19. i prvu polovicu 20. stoljeća. Tijekom tog razdoblja Obrovac je, zbog čestih promjena upravnih središta, bio ili samostalno upravno središte ili se nalazio u sklopu administrativnih jedinica sa središtem u Benkovcu, odnosno Kninu zbog čega su dostupni podatci često sumarni. Iz povijesnih je izvora poznato da je Obrovac tijekom 19. stoljeća bio sjedište upravno-sudbene cjeline koja je obuhvaćala prostor Bukovice i Podgorja, odnosno početkom 19. stoljeća središte Vlačke (Morlacca) na čijem je čelu bio serdar s funkcijom vojno-upravnog starješine navedenog područja.¹⁶ Glavna gospodarska aktivnost stanovništva bila je stočarstvo, i to u prvom redu uzgoj stoke sitnog zuba (ovaca i koza), o čemu svjedoče podatci o popisu stoke preture Obrovac iz 1830. godine prema kojem je na prostoru koji danas administrativno pripada Gradu Obrovcu¹⁷ evidentirano 21 456 ovaca, 17 387 koza, 423 konja, 3 707 goveda, 111 magaraca i 383 svinje.¹⁸ U isto su vrijeme u tim naseljima živjela 4 732 stanovnika.¹⁹ U idućim desetljećima broj koza postupno se povećava, a broj ovaca opada, bez obzira na napore austro-ugarskih vlasti da smanje njihov broj (Peričić, 2006: 581-582).

¹⁵ U popis su uključeni otoci i Novigrad. Više u: Božić-Buzančić, 1980: 625, bilj. 8. s popisom relevantne literature.

¹⁶ Peričić, 2006: 570. s popisom relevantne literature.

¹⁷ Uz Obrovac, to su naselja: Gornji Karin, Kruševo, Bilišane, Zelengrad, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Nadvoda, Krupa, Golubić i Muškovci.

¹⁸ Peričić, 2006: 595. Prilog II. pri čemu su podatci za Gornji Karin obuhvaćali i prostor današnjeg Donjeg Karina koji administrativno pripada Gradu Benkovcu dok su pod Žegarom objedinjena današnja naselja Bogatnik, Komazeci, Nadvoda i Kaštel Žegarski. Ukupan godišnji broj stoke po naseljima nerijetko je ovisio o vremenskim (ne)prilikama. Tako je tijekom zime 1834./35. zbog velikih hladnoća, a samim time nedovoljne ispaše velik broj stoke sitnog zuba u Kruševu i Karinu uginuo. Uz hladnoću i nedostatak ishrane, na smanjenje broja stoke sitnog zuba do sredine 19. stoljeća utjecale su i visoke cijene soli. Više u: Peričić, 2006: 581-582. s priloženom tablicom.

¹⁹ Peričić, 2006: 594. Prilog I.; Kao i kod podataka o popisu stoke (blaga) podatci za Gornji Karin obuhvaćali su i prostor današnjeg Donjeg Karina koji administrativno pripada Gradu Benkovcu, dok su pod Žegarom objedinjena današnja naselja Bogatnik, Komazeci, Nadvoda i Kaštel Žegarski.

Uz stočarstvo, stanovnici ruralnih područja uzgajali su poljoprivredne kulture za vlastite potrebe (pir, kukuruz i ostale žitarice, krumpir, kupus i druge proizvode) (Peričić, 2006: 596. i d.) pri čemu su prinosi pojedinih kultura na promatranom području tijekom 19. stoljeća bili nedovoljni za prehranu lokalnog stanovništva i ponajprije su ovisili o klimatskim (ne)prilikama. Naime, u nekoliko navrata tijekom prve polovine 19. stoljeća poklopile su se godine sa sušnim ljetima s visokim temperaturama i izrazito hladnim zimama (1817., 1829. i 1834. godina) što je prouzročilo nedostatak osnovnih živežnih namirnica poput krumpira. Zbog loših usjeva nerijetko su ugibale i domaće životinje. Da bi ublažila posljedice i stanovništvu dostojanstvenije uvjete za život, lokalna zajednica poduzimala je niz mjera, od angažmana poljoprivrednog stanovništva na javnim radovima poput održavanja cesta²⁰ do donacija određenih količina žita i novčane pomoći što je poduzeto u drugoj polovini 19. stoljeća.²¹ Osim toga, radi povećanja prinosa ratarskih kultura, od sredine 19. stoljeća plodna polja uz rijeku Zrmanju u Žegarar počinju se navodnjavati što je, tijekom klimatski povoljnih godina, pridonijelo stvaranju viškova proizvoda koji su plasirani na tržnice u Obrovcu i Zadru.²² Uz uzgoj ratarskih kultura na području Žegara 1830. godine počeo je uzgoj konoplje koji se kasnije proširio i na ostala naselja. Istodobno se intenzivnije počeo uzgajati i buhač dok je uzgoj ostalih kultura poput vinove loze bio neznatan, a količine proizvedenog vina varirale su ovisno o količini uroda.²³ Uz vinovu lozu, u priobalnim područjima uzgajala se i maslina (Peričić, 2006: 579). U prvoj polovini 19. stoljeća dio stanovništva bavio se pčelarstvom i posredno proizvodnjom meda koja je u odnosu na ostale dijelove Bukovice do kraja stoljeća znatno opala (Peričić, 2006: 583-584).

²⁰ Tako je za održavanje lokalnih prometnica između Bilišana i Žegara te Obrovca i Zelengrada tijekom 1829. godine bilo angažirano ukupno 3 900 osoba. Više u: Peričić, 2006: 572.

²¹ Pomoć je osigurana više puta, tijekom 1846., 1853./54., 1873. i 1882. godine. Više u: Peričić, 2006: 573. s popisom izvora i relevantne literature.

²² Peričić, 2006: 577. s popisom izvora.

²³ Vinova loza na području Bukovice i Podgorja počela se uzgajati relativno kasno zbog zabrana koje su odredile mletačke vlasti. Godišnji urod je, uz sušu, ovisio i o bolestima vinove loze poput luga i/ili filoksere. Više u: Peričić, 2006: 578-579.

Transhumantno stočarenje

Zbog nedostatka pogodnih površina za ispašu stoke sitnog zuba tijekom proljetnih i ljetnih mjeseci bukovački su stočari imali običaj sve do sredine 20. stoljeća²⁴ svoja stada izdizati na Velebit. Za odredišta su birali povoljne položaje bogate pašnjacima s manjim obradivim površinama i izvorima pitke vode na južnim i jugoistočnim padinama Velebita. Slično kao i u Bukovici, prirodnu osnovu velebitske primorske padine od podnožja do najviših vrhova karakterizira dominacija krša u odnosu na površine pokrivene vegetacijom. Šume su, u pravilu, karakteristične za suhozidom ograđene površine unutar kojih dominiraju jasen, različite vrste graba, kostela, makljen te u manjoj mjeri hrast. Unatoč navedenom u pejzažu se vidi određena zonalnost u rasporedu vegetacije.²⁵ Tako prostorom podgorske zaravni dominira zimzelena smrika (šmrika) i drača, uz koje je rasprostranjeno nisko šipražje gloga, kadulje, smilja, kovilje, bjelušine i dragušice (Rogić, 1958: 44-47). Iznad te zone, na strmim padinama Velebita dominira grmovito bilje, odnosno sporadične šikare i šumarci unutar kojih prevladavaju jasen i grab te rjeđe hrast. U ovoj zoni dominiraju šume crnog hrasta (Rogić, 1958: 47; Faričić i Marelić, 2014: 55-56) dok su u višoj zoni neravnomjerno raspoređene šikare graba, jasena, hrasta i smrika. Uz navedene vrste dominiraju klečica, rašeljka, dren i zovika (bazga) odnosno bijeli i ljubičasti (modri) vrisak koji se ubrajaju u nisko busenje. Na visini od oko 800 □ 900 m/nv prisutne su šikare bukve, koja istodobno predstavlja i gornju šumsku granicu kojom je obrasla visoko planinska zona, i planinski travnjaci („goleti“) čije su površine najveće između Visočice i Svetog Brda,²⁶ prostora koji je stoljećima bio sezonsko odredište bukovačkih stočara.

Osnovno obilježje stočarskih kretanja bukovačkih stočara na Velebit bila je sezonalnost, odnosno uzdizanje stoke na planinske pašnjake tijekom proljeća, na unaprijed određene datume odnosno u vrijeme važnih vjerskih blagdana i povratak u matična gospodarstva potkraj ljeta. Osnovni razlog za ovakav način stočarenja u prošlosti su bili proizvodno-privredni odnosi odnosno „odraz

²⁴ Transhumantno stočarstvo razvilo se tijekom prapovijesnih razdoblja. Više o važnosti stočarstva stanovnika Bukovice u predrimskom razdoblju ovdje bilj. 17., 18. i 19.; Detaljnije o rasporedu naseljenosti i ostacima materijalne kulture na južnim i jugoistočnim padinama Velebita tijekom prapovijesnih razdoblja u: Faber, 2000: 17. i dalje; Dubolnić, 2006: 4. i dalje; 2007; Čače, 2007: 55. i dalje s popisom relevantne literature.

²⁵ U reljefu se također izdvajaju tri zone različitog geološkog postanka/starosti. Više u: Rogić, 1958: 10. i dalje; Bognar, 1994: 3. i dalje; Faričić i Marelić, 2014: 50. i dalje, Slika 2.

²⁶ Ljubičasti vrisak u literaturi se nerijetko navodi kao modri, pa ga kao takvog navodi i V. Rogić.; Rogić, 1958: 47-48.

nužde“ s jedne „i najpovoljniji način privređivanja“ s druge strane koji je velikim dijelom olakšao prirodni položaj Velebita (Marković, 1971: 523-524), ali, kako je već prethodno navedeno, i klimatski uvjeti u Bukovici tijekom ljetnih mjeseci. I dok je ljeti u Bukovici nedostajalo površina pogodnih za ispašu stoke, istodobno su klimatski uvjeti na Velebitskoj primorskoj padini s porastom nadmorske visine znatno povoljniji odnosno svježije je i vlažnije²⁷ što je omogućavalo razvoj planinskih pašnjaka i tijekom ljetnih mjeseci. Iako je količina oborina na Velebitu neravnomjerno raspoređena tijekom godine, a snijeg se na najvišim dijelovima pojavljuje od listopada do svibnja, vrlo važnu ulogu u opskrbi pitkom vodom imale su lokve i nakupine vode u kamenicama i škrapama, kojima su se koristili i ljudi i stoka, odnosno jame sniježnice u kojima se snijeg zadržavao cijele godine (Bognar, 1994: 5). One su imale važnu ulogu u opskrbi pitkom vodom transhumantnih stočara tijekom boravka na Velebitu. Pašnjaci su formirani unutar krških depresija s plodnijim tlama koji se pružaju iznad donje granice šuma na oko 1000 m n/nv koje se uglavnom protežu zonalno.²⁸

I dok je za ranija razdoblja na današnjem stupnju istraženosti unatoč ostacima materijalne kulture teško raspravljati o intenzitetu stočarenja, zahvaljujući pisanim izvorima i raznim propisima može se raspravljati o odnosima koji su vladali na primorskoj padini Velebita od druge polovine 18. stoljeća do 1970-ih.²⁹ Naime, iako je Karlovačkim mirom iz 1699. godine utvrđena nova mletačko-austrijska granica na južnom Velebitu,³⁰ do druge polovine 18. stoljeća nisu postojale detaljne karte navedenog prostora zbog čega ni lokalne vlasti nisu imale uvid u preciznu granicu te su se bez obzira na razgraničenja stočari kretali Velebitom slobodno (Marković, 1980: 13). O intenzitetu pašarenja bukovačkih stočara tijekom 18. stoljeća, posebno velikih stada koza koje su poznate po brštenju niske i visoke vegetacije i posljedično degradaciji šuma, svjedoči propis *Međutimni šumski red* iz 1765. godine kojim je Karlovački generalat nastojao ograničiti slobodnu ispašu dalmatinskih

²⁷ Za Velebit je karakteristično povećavanje godišnje količine oborina od sjeverozapada prema jugoistoku. Tako Zavižan godišnje mjeri od 1 800 do 2 000 mm, a Mali Alan između 2 500 – 4 000 mm oborina. Više u: Bognar, 1994: 4. s popisom relevantne literature.

²⁸ Apsolutna granica šuma nalazi se u pojasu od 1600 do 1800 m/nv. Više u: Marković, 1971: 524; 1975: 253; 1980: 9.

²⁹ Za vrijeme turske uprave Sjevernom Dalmacijom stočarska su kretanja zamrla, a lokalno stanovništvo u pravilu izbjeglo. Do njihove obnove dolazi potkraj 17. stoljeća. Više u: Marković, 1980: 11; Vukelić, 2002:301.

³⁰ Granica, poznata i kao zemaljska, počinjala je kod tzv. tromeđe (*Triplex confinium*) na Medveđoj glavici smještenoj sjeverozapadno od Knina. Od Medveđe glavice skretala je na greben Velebita prelazeći vrhovima Sedla, Ruje, Crnopca, Čovika, Višerujna i Debelog kuka. Od Debelog kuka granica se naglo spuštala prema Primorju kod Lisarice čime je južni Velebit granično podijeljen između tadašnje Hrvatske i mletačke Dalmacije (Marković, 1980: 12.).

stada na točno određene pašnjake i šume na Velebitu i ličkom sredogorju. Propisom se prije svega nastojala spriječiti šteta koju su na šumske površine ostavljale koze te je njegovim donošenjem zabranjeno pašarenje kozama unutar šuma i u njihovoj neposrednoj blizini.³¹ Osim štete koju je dalmatinska stoka izazivala na šumskom fondu, istodobno su nerijetko izbijali sukobi između ličkih i dalmatinskih stočara zbog čega su krajiška vojna uprava iz Karlovca i Gospića s jedne i mletačko zapovjedništvo u Zadru s druge strane više puta ugovorima pokušali riješiti sporove i regulirati zajedničke interese i stočarska prava na južnom Velebitu. Slijedom navedenog lička mjesta 1775. godine prihvaćaju tzv. *Radučki zapisnik*, a dalmatinski stočari 1776. godine tzv. *Novigradski ugovor* kojima su odnosi djelomično razriješeni.³² U drugoj polovini 19. stoljeća, nakon katastarskog mapiranja zemljišta, 1887. godine napravljen je novi, *Gospićki ugovor* kojim su regulirana prava i definirani svi odnosi transhumantnog načina stočarenja na Velebitu i u Lici s jedne kao i prava ličkih stočara na pašnjacima uz Velebitski kanal od Piveza do Tribnja i uz desnu obalu rijeke Zrmanje s druge strane. Dalmatinski su stočari i dalje zadržali pravo ispaše stoke na 35 pašnjaka, i to ponajprije ovaca, u razdoblju od 1. lipnja do 30. rujna svake godine.³³ Člankom 8. *Gospićkog ugovora* naveden je broj i naziv pašnjaka na Velebitu i u Lici uz koje je bio dodatak s tabelama s klasifikacijom pojedinog pašnjaka, opisom granica, površinom, postojećim zabranama, pristupnim putovima i dr. kojima je cilj bio sprječavanje mogućih sporova. Uz tabele, popisu pašnjaka bila je priložena i topografska karta u mjerilu 1:25 000 na kojoj su, uz pomoć različitih boja, bile označene granice

³¹ S obzirom na to da se stočari nisu pridržavali zabrana te je devastacija šumskog fonda, ali i samoniklog bilja nastavljena i u sljedećim razdobljima 1877. godine, u vrijeme uvođenja civilne uprave u Vojnoj krajinu, donosi se nova zabrana pašarenja koza na otvorenom prostoru kao i pašarenje i brst u šumama u državnom vlasništvu. Godine 1954. donosi se treća, ujedno i posljednja zabrana. Više u: Vukelić, 2002: 299-300.

³² Dalmatinski su stočari *Radučkim zapisnikom* dobili pravo pašarenja na 35 pašnjaka smještenih na južnom Velebitu, ličkom sredogorju i Poštaku dok su *Novigradskim ugovorom* određeni uvjeti zimske ispaše ličkih stočara na području Sjeverne Dalmacije, na prostoru Bukovice i Ravnih kotara. Predmetni ugovori zbog kršenja odredbi nekoliko su puta nadopunjavani tijekom prve polovine 19. stoljeća. Na dopunama su radile mješovite komisije koje su se, uz predstavnike vlasti, sastojale i od predstavnika dalmatinskih i ličkih općina. Više u: Marković, 1980: 12-13. i dalje; Vukelić, 2002: 301.

³³ Više o odredbama *Gospićkog ugovora* koji se sastojao od 35 točaka u: Marković, 1980: 14. i dalje; Vukelić, 2002: 301-302.

svih pašnjaka.³⁴ *Gospićkim ugovorom* također je bila regulirana visina travarine,³⁵ pitanja obveznih isprava za stočarenje, način nošenja oružja na planini, postupanja u slučaju zloupotreba, pravo na podizanje stočarskih stanova i drugi odnosi. Uz navedene odredbe, zabranjena je noćna ispaša stoke (Marković, 1980: 18-22).

Kako je vidljivo iz statističkih podataka za 1830. godinu, stanovnici Kruševa su, nakon Karijnana i Jaseničana, posjedovali najveći broj stoke sitnog zuba u preturi Obrovac, ukupno 8 147 grla, i to 5 907 ovaca i 2 240 koza (Peričić, 2006: 580-581, bilj. 66; 595, Prilog II). Taj broj povećavao se i u sljedećim razdobljima (Marković, 1980: 30; Vukelić, 2002: 301-202). Vrhunac broja stoke dosegnut je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, kada je u Kruševu zabilježeno ukupno 9 352 grla stoke sitnog zuba od čega 6 623 ovaca i 2 729 koza.³⁶ Nakon navedenog razdoblja njezin broj osjetno opada.³⁷ Jedno od glavnih ishodišta stočarskih putova za dio stočara iz Bukovice i Ravnih kotara na pašnjake južnog Velebita vodio je kopnenim putevima preko Kruševa do Obrovca gdje se granao u tri pravca. Prvi stočarski put vodio je prema Malom Alanu, drugi je preko Zatonu Obrovačkog i Ravne strane vodio prema pašnjacima Mila i Žulina dok je treći preko Muškovaca vodio do Crnopca (Slika 1.) (Marković, 1980: 30, 31, Sl. 13). Uz glavne, Velebit je bio ispresijecan većim brojem poprečnih i uzdužnih stočarskih putova kojim su bukovački i ravnokotarski stočari dolazili do svojih konačnih odredišta (Marković, 1980: 26-27, Slika 10; 28, Sl. 11; 29, Sl. 30). S obzirom na to da je broj grla stoke po pašnjaku

³⁴ Pašnjaci su bili grupirani u dvije skupine od kojih je prvu činilo 15 pašnjaka na nekadašnjoj hrvatsko-dalmatinskoj granici na južnom Velebitu (Javornik i Zir; Vučjak, Jabukovac, Crnopac i Vratce; Mala i Velika vrbica i Duboke jasje; Velika žulina i Male jasje; Mila voda i Milci bunari; Mali halan te Mali i Veliki potoci, Vukašin bunar, Babina voda, Liska voda, Mali i Veliki golić i Svrđlac; Sveto brdo, Dušice i Štirovac; Bunjevac; Štirovac; Javornik, Oglavinovac, Rudine i Jelovac), a drugu pašnjaci na Poštaku i ličkom sredogorju (Starac bunar; Poštak, Međugorje i Ugarska korita; Sedlo; Maglaj; Ljubina poljana; Konska glava; Međugorje; Gvozd; Orlova greda; Šorjak; Velika ili Stara stražbenica i Malo stražište; Razbojište; Čemernica; Visibaba, Lađena korita i Dubrava; Pusto polje; Lisac, Borovac, Opaljenik i Ljubovo; Točki više Glogova; Mila i Razvale; Lipova kosa i Turovo; Tremzina i Cerovci). Više o osnovnim obilježjima pojedinog pašnjaka (smještaju, veličini, izvorima vode, broju stoke na ispaši i dr.) u: Marković, 1980: 16, 18, 39-53.

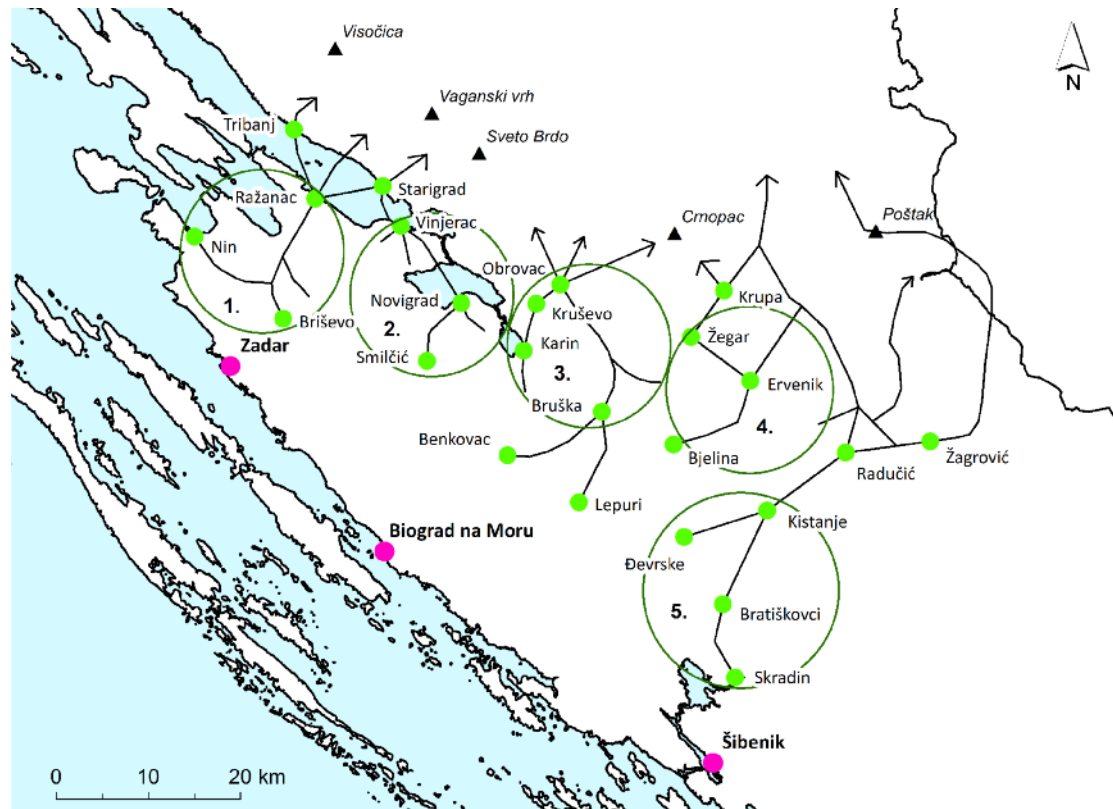
³⁵ Visina travarine ovisila je o vrsti stoke. Tako je za sitnu stoku iznosila 3 novčića, a za krupnu 21 novčić po grlu.: Marković, 1980: 18.

³⁶ Osim stoke sitnog zuba tijekom popisa zabilježeno je i brojčano stanje ostale stoke: 592 goveda, 232 svinje i 67 konja.; Više u: *Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću: obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900.*, C. kr. središnja statistička komisija, Beč, 1908, 7.

³⁷ Godine 1906. na Strugama je evidentirano stado s 1500, a 1968. godine svega 50 ovaca. Više u: Marković, 1975: 273.

bio strogo propisan, stočari iz Kruševa pasli su svoju stoku na više velebitskih pašnjaka. Tako su početkom 20. stoljeća Vrkići imali stanove u Docima (Struge)³⁸ i ispod Malovana,³⁹ a Jurjevići na Javorniku (Marković, 1980: 41) i Dušicama.⁴⁰ Početkom 1980-ih na Oglavinovcu je boravila obitelj Breulj.⁴¹

sl. 1. Ishodišta i pristupni putovi dalmatinskih stočara iz Bukovice i Ravnih kotara, br. 3. kruševačko (Marković, 1971: 31, Slika 13.)

³⁸ Prema M. Markoviću pašnjaci na Strugama koristili su se do 1969. godine. Više u: Marković, 1980: 42.; Lemić, 2013: 604.

³⁹ Marković, 1980: 42.; Prema A. Lemić Vrkići su stoku uzdizali na sezonsku ispašu na malovanske pašnjake do 1972. godine.; Lemić, 2013: 606.

⁴⁰ Na Dušicama je 1983. godine na ispaši bilo 1 027 ovaca.; Vinščak, 1989: 85; Belaj, 2004: 9-10.

⁴¹ Stado obitelji Breulj brojilo je preko 1 000 ovaca. Više u: Vinščak, 1989: 86.

Izdig stoke odvijao se po starim stočarskim putovima kojima se najkraćim putem moglo doći do pašnjaka tako da se izbjegavaju naselja, polja i šume, a da su u blizini slobodnih pašnjaka, izvora i potoka (Marković, 1971: 525). U ranijim razdobljima pripreme za odlazak *u/na planinu*⁴² pro- vodile su se na starinski način. Pripreme za *izdig* na Velebit počinjale su u rano proljeće, oko blagdana sv. Josipa (19. ožujka), traženjem *starješine* stočarske družine, *kumpanije*, koji je bio zadužen za organizaciju *izdiga*. Nerijetko je unutar jednog naselja postojalo više *kumpanija* ili se, pak, više naselja udruživalo u zajedničku *kumpaniju*.⁴³ Svaki starješina imao je glavne pomoćnike, *strugovođe*, kojima su pomagali odabrani *čobani* (pastiri) i *čobanski pomoćnici*. Ovisno o poslovima koje su obavljali odnosno zaduženjima *čobanski pomoćnici* dijelili su se u *jalovčare*, *muzeničare*, *janjčare*. Uz muškarce, na Velebit su išle i žene koje su ujedno bile gospodarice (*maje*) planinskog stana. Ako su stočarske družine bile velike, i *maje* su imale svoje pomoćnice, *vicimaje*.⁴⁴ Poslovi oko organizacije stočarskih družina trebali su biti gotovi do blagdana sv. Marka (25. travnja) dok se sa samim *izdigom* uglavnom kretalo 14. lipnja, nakon blagdana sv. Ante (13. lipnja). Na dan *izdiga* sva se stoka dovodila do zbornog mjesta gdje se po vrlo preciznim pravilima formirala stočarska karavana. Na Velebit se polazilo po točno određenom redosljedju. Prva je na put kretala *seljarska* ili *prtljarska družina* koju su činili tovarni konji i/ili magarci koji su prenosili osnovne namirnice (brašno i sol), čija je količina ovisila o veličini skupine i broju ovaca,⁴⁵ te posuđe i alat nužni za boravak u planini. Nakon toga kretala je stočarska karavana na čijem je čelu bio *starješina kumpanije* uz kojeg su bile *maja* i njezine pomoćnice. Iza njih su se, uz dio goniča, kretali konji koji su prenosili hranu i posuđe potrebno za put, a zatim je slijedilo stado. Na čelu kolone bilo je *muzeničko* stado, u sredini *jalovačko*, a na začelju *janjčarsko* (Marković, 1980: 60, Sl. 26; 61-63, Sl. 28; Belaj, 2004: 9-10). *Izdig* je uglavnom trajao od jedan do dva dana, ovisno o položaju (Marković, 1980: 63-64; Belaj, 2004: 9-10) i udaljenosti planinskog stana od matičnog naselja.

⁴² Među stanovnicima Bukovice *u/na planinu* je bio uobičajen naziv koji se odnosio na Velebit.

⁴³ U Kruševu je dužnost *starješine kumpanije* skoro 30 godina obavljao Kuzman Vrkić.; Marković, 1980: 59.

⁴⁴ Svako stado ili tor (*struga*) imalo je najmanje tri glavna *čobana*. Unutar jednog stada, ako se u *kumpaniju* udružilo više naselja, bilo je od 1 000 do 2 000 ovaca odnosno u *kumpaniji* od 9 000 do 18 000. Više o organizaciji stada u: Marković, 1980: 59-60, Slika 26.; 61; Belaj, 2004: 9.

⁴⁵ Tijekom boravka u planini za potrebe prehrane stočara trošilo se 50 kg brašna po osobi dok je za prehranu ovaca bilo potrebno 1 kg soli na 5 ovaca. Uz navedene količine, sol se upotrebljavala i za prehranu stočara.; Iz dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara*; Vinščak, 1989: 87, 89.

Pripreme, *izdig* i boravak stočara iz Kruševa na Velebitu na najbolji način dočarava film *Tragom bukovačkih stočara*, sniman tijekom 1969. i 1970. godine⁴⁶ (Slika 2.), u čijem su fokusu dvije skupine stočara, jedna pod vodstvom strugovođe Nikole Jurjevića, a druga Petra Breulja.⁴⁷

sl. 2. Filmska ekipa na povratku sa snimanja u dolini Oglavinovac⁴⁸
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 8., Foto: V. Belaj)

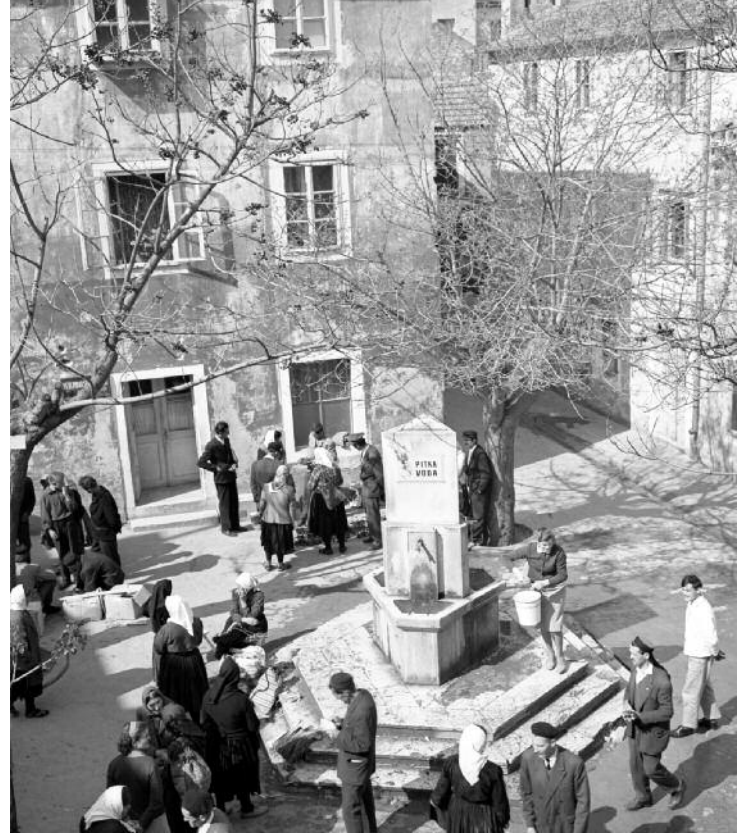
⁴⁶ Film Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Narodnog muzeja Zadar realiziran je u koprodukciji Jadran filma iz Zagreba. Više u: Oštrić, 1995: 170.

⁴⁷ U vrijeme snimanja filma Nikola Jurjević imao je 70, a Petar Breulj 65 godina. Više u: Oštrić, 2005: 217.

⁴⁸ U legendama fotografija navodi se Glavinovac umjesto Oglavinovac, shodno nazivu kojim su se koristili stočari. Slična praksa zabilježena je i u dijelu stručne literature koja se bavi problematikom transhumantnog stočarstva na Velebitu. Više u: Oštrić, 1995: 171; 2005: 217. i drugdje.

Uvodni dio filma donosi osnovne podatke o smještaju Kruševa, tradicijskom načinu gradnje i svakodnevnicu u zaseocima (*varošima*) Jurjevići (prednja vune, kuhanje na ognjištu, dnevna ispaša koza i ovaca) i Kobljani (vijanje žita drvenom lopatom, sušenje sijena u stogovima). Nakon uvodnog dijela, kadrovi filma vode nas u Obrovac na poznati sajmeni dan čiji je nezaobilazan dio bio nadaleko poznat stočni sajam.⁴⁹ Godine 1832. puštanjem u promet tzv. Majstorske ceste⁵⁰ koja je spajala Sv. Rok u Lici preko prijevoja Mali Alan s Obrovcem i dalje preko Karina i Smilčića sa Zadrom, Obrovac je ojačao svoju poziciju trgovačkog središta za razmjenu i prodaju vina sa srednjodalmatinskih i južnodalmatinskih otoka i soli s otoka Paga te žita, sira, drva za ogrjev i ostalih proizvoda iz Bukovice s Likom i unutrašnjošću Hrvatske.⁵¹ Na stočnom sajmu seljani se među ostalim dogovaraju o izboru osobe kojoj će povjeriti svoja stada na čuvanje i ispašu za vrijeme ljetnog boravka na Velebitu. Nakon stočnog, film predstavlja tzv. robni sajam koji se održavao unutar manjeg trga (Slika 3.) i uz glavnu ulicu u središnjem dijelu Obrovca.⁵²

sl. 3. Sajam u Obrovcu, 1966. (Jurjević i Štokić, 2022: 23)

⁴⁹ Obrovac dana 12. ožujka 1842. godine, dekretom tadašnjeg austrijskog cara i ugarsko-hrvatskog kralja Ferdinanda I. (1835. – 1848.), dobiva pravo na jedan sajmeni dan mjesečno, no zbog velikog interesa trgovaca iz srednje i južne Dalmacije i Like to mu se pravo naknadno proširuje od 1890. godine. Više u: Modrich, 1892: 497; Peričić, 1979: 224, 227-228; 2006: 591, bilj. 119; Jurjević, 2014: 54.

⁵⁰ Izgradnju ceste predvodio je graditelj Josip Kajetan Knežić. Više u: Feletar i dr., 2020: 134, 135-136. Sl. 7; Cesta se danas nalazi na listi zaštićenih nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske. Više na: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7331> i <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3445>.

⁵¹ Zbog povoljnog geografskog položaja te plovnosti rijeke Zrmanje, Obrovac je od sredine 14. stoljeća bio važno trgovačko i prometno središte. Preko njega se paška sol izvozila prema Bosni i Lici odnosno srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Potkraj 19. stoljeća u Obrovcu se nalazilo nekoliko skladišta za skladištenje soli. Više u: Peričić, 1979: 213-231; 2001: 78-82; 2006, 59; Jurjević, 2014: 54.

⁵² Običaj sajmenog dana u Obrovcu se, iako skromnog karaktera, zadržao do danas. Održava se svakog četvrtka cijele godine.

Nakon inicijalnih dogovora o izboru osobe kojoj će povjeriti svoja stada na čuvanje i ispašu za vrijeme ljetnog boravka na Velebitu tijekom stočnog sajma u Obrovcu, film donosi osnovne podatke o dogovoru za *izdig* stoke na Velebit (datum, uvjete i priprema) koji se dogovaraju kod *strugovođe*.⁵³ Prije polaska na Velebit obavlja se šišanje ili *strižnja* ovaca.⁵⁴ Slijedi postupak *vilašenja* ili ukrasnog uvijanja rogova mladim jednogodišnjim, a zatim i dvogodišnjim ovnovima tako da svaki rog dobije izgled svrdla.⁵⁵ Nakon odabira ovnova za daljnji rasplod stada slijedi postupak kastriranja⁵⁶ odnosno *jalovljenja* ili utucanja ovnova. Da bi se razlikovala, stada pojedinih vlasnika se označavaju (*bilig* ili *senjal*).⁵⁷ U vrijeme snimanja filma označavanje se svelo na postupak *zumbanja*, tj. zarezivanja znaka na ušima ovaca. U prošlosti se postupak *zumbanja* provodio i bušenjem ušiju ovaca šupljom cjevčicom odnosno označavanjem pojedinog stada određenom bojom.⁵⁸

Nakon priprema slijedi *izdig* ili *pojavak* stoke na Velebit. Prije *izdiga* svaki je stočar svoje stado morao dovesti do zbornog mjesta, koje je u ovom slučaju bilo na položaju Bravar u Zatonu Obrovačkom iznad Obrovca, gdje se stoka određena za ljetnu ispašu predavala na daljnju brigu stočarskoj *kumpaniji*. Dokumentarni film prati *izdig* stada volova iz Kruševa, Medviđe i Zelengrada i stada ovaca iz Kruševa. Prema Velebitu su prva, neposredno nakon sv. Ante (13. lipnja), kretala stada volova. Osim volova na put kreću i tovarni konji, *tovarnjaci*, koji prenose hranu nužnu za put. Dolaskom na Velebit stočari volove predaju na daljnju brigu *volarima* i vraćaju se u matična naselja.⁵⁹ Potkraj lipnja, oko blagdana sv. Petra (29. lipnja), slijedi *izdig* stada ovaca. Film, kako je prethodno navedeno, prati *izdig* stada ovaca iz Kruševa, i to zaseoka Jurjevići iz središnjeg dijela

⁵³ Tijekom snimanja dokumentarnog filma naglašene su promjene koje su „zadesile“ transhumantno stočarstvo poput izostajanja stroge podjele dužnosti u čuvanju pojedinih skupina unutar stada poput *muzeničara*, *jalovčara* i drugih koje su još izraženije 1980-ih. Više u: Vinščak, 1989: 83.

⁵⁴ Prema T. Vinščaku škare (*nožice*) sa svedenim i spojenim krakovima koje su se koristile na širem dinarskom području za šišanje (striženje) ovaca karakteristične su za šire područje Balkana i Kavkaza, a podrijetlo, prema arheološkim materijalnim ostacima, vuku iz keltske kulture. Na području Kavkaza zabilježeni su unutar arheoloških ostataka iz 10. stoljeća. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁵ Više o samom postupku u: Oštrić, 2005: 219-220; Isti postupak zabilježen je u zaseoku Ležaje u Gornjem Karinu kod Petra Ležaje. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁶ Više o samom postupku u: Oštrić, 2005: 220; Kastriranje domaćih životinja uobičajen je postupak zabilježen u Bibliji koji se zadržao do današnjih dana u kulturama diljem svijeta. Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁷ Prema T. Vinščaku *bilik* ili *senjal*.; Više u: Vinščak, 1989: 84.

⁵⁸ Više o postupku *zumbanja* u: Marković, 1980: 61-62, Slika 27.; Vinščak, 1989: 84.

⁵⁹ *Izdig* stada volova odvijao se stočarskim stazama preko Tulovih greda do Malog Alana odakle su stada nekadašnjim kozjim stazama nastavljala put preko Dušica, Svetog brda i Vaganskog vrha do Javornika.; Vinščak, 1989: 85; Belaj, 2004: 9.

naselja. Nakon puštanja ovaca iz sjenica i torova (ovce, janjci i jalovčad) formira se stočarska kolona na čelu koje su ovnovi zvonari.⁶⁰ Kako je vidljivo u filmu, pri odlasku u planinu jedna od žena „škropi“ stado blagoslovljenom vodom. Kako bi zaštitili stado od napada vukova, stočari su naoružani lovačkim puškama. Uz brojne promjene kojima su se u drugoj polovini 20. stoljeća prilagodili stočari, umjesto najave odlaska u planinu svirkom na dvojnicama i pjesmom, stada ispraćaju uz glazbu manjeg prijenosnog radija (tranzistora). Do zbornog mjesta na Bravaru stada se vode pojedinačno (*obaška*). Slične pripreme provode se i u zaseoku Otišna, gdje obitelj Karamarko također izgoni svoje stado i goni ga na zborno mjesto u Zatonu Obrovačkom gdje sva stada moraju stići sat vremena prije zalaska sunca. Zatim kreće *izdig* stada od oko 1 000 grla starim stočarskim stazama dugim 40 km do stočarskih stanova na Javorniku i Oglavinovcu.⁶¹

Nakon *izdiga* na Velebit film nas opet vraća u zaselak Jurjevići u Kruševu gdje se predstavlja nekadašnji način dostavljanja hrane, odjeće, posuđa, pribora, alata i drugih potrepština magarcima preko Starigrada do stočarskih stanova na Velebitu. Navedena praksa zamrla je 1960-ih otkad se sav teret prevozi kamionima. Nakon što bi se prenoćilo s prevezenim teretom u Starigradu, žene sutradan ujutro tovare mazge i zajedno s vodičem kreću prema stočarskim stanovima.

Film dalje prati boravak stočara na *strugi* (stanu) Jurjevića na Javorniku (1 300 m/nv) i Breulji na Oglavinovcu. Stočarski stan na Javorniku bila je manja koliba izgrađena u tehnici suhozida, uklopljena u okoliš, okrenuta prema toru (Slika 4.). Koliba je uređena skromno s drvenim policama za hranu uz rubove dok je po sredini nasuprot ulaza smješteno otvoreno ognjište s vatrom i loncem (*kotličem, bronzinom, brunzinom*) obješenim na *komoštrama* u kojem planinka priprema hranu. Uz kolibu se nalazi *kućara* ili *bajtica* za planinku i dvije čobanice. I dok planinka prede vunu, na krovu i uz zid kolibe suši se drvo od kojeg čobani izrađuju vretena i preslice. Sjeverozapadno od kolibe nalazi se dolac s lokvom za napajanje stoke uz čiji se rub prostiru guste bukove i jasenove šume. Izdvojen od čobanskih, uz rub pašnjaka i šume, nalazi se stan *strugovođe* koji se sastoji od

⁶⁰ Prema podacima koje donosi V. Belaj *izdig* ovaca održavao se dan nakon *izdiga* volova. *Izdig* stada ovaca obitelji Breulji odvijao se preko Tulovih greda i Dušica do Libinja gdje bi se prenoćilo. Sutradan se nastavljao preko Marasovca i Javornika do Oglavinovca. Više u: Belaj, 2004: 9.

⁶¹ Od zbornog mjesta stada ovaca kreću se polako prema Jasenicama i kućama Božića gdje se odmaraju prije početka uspona na Velebit. Stada se dalje kreću kozjim stazama do Libinja gdje se nalazi lokva za napajanje. Nakon kraćeg odmora nastavljaju put do podnožja Štirovca, Vlašskog grada i Svetog brda gdje će prenoćiti. Sutradan ujutro nastavljaju *izdig* preko Vrata od Bunjovca, zaobilazeći Malovan i Vaganj, do Struga odakle nastavljaju put zajedno sa stadima volova do planinskih pašnjaka i stočarskih stanova na Javorniku i Oglavinovcu (Oštrić, 2005: 220.). Godine 1970. na Velebit se izdignulo malo više od 2000 ovaca i 40-ak, odnosno 70-ak volova. Više u Oštrić, 2005: 222.

kolibe pačetvorinasta tlocrta, izgrađene u tehniči suhozida s krovom od greda pokrivenim šindrom (*šimulom*), i tora.⁶²

sl. 4. Javornik, stočarski stan ovčara iz Bukovice (Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 5., Foto: A. Stojanović)

Film nadalje prati uobičajen radni dan na planini stočara na Oglavinovcu koji počinje ranom zorom mužnjom ovaca. Zatim, uz zvukove dvojnice, čobani izgone stado na dnevnu ispašu. Najprije se ovce vode do *solila* (Slika 5.)⁶³ zatim do obližnje lokve/pojila u Dočini te na ispašu gdje ostaju cijeli dan.

⁶² U filmu se ne navodi točna lokacija snimanja pojedinih scena na Javorniku i Oglavinovcu, nego se one isprepleću. Njihova rekonstrukcija većim je dijelom izvršena zahvaljujući fotodokumentaciji koja je pohranjena unutar Zbirke fotografija Zavičajnog muzeja Obrovac i komentara dokumentarnog filma O. Oštrić (Oštrić, 2005: 217. i dalje).

⁶³ U prošlosti su se stada ovaca vodila na solila samo određenim danom, srijedom ili subotom, no taj je običaj napušten davno prije snimanja dokumentarnog filma. Iz dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara*.

sl. 5. Oglavinovac, Ovce na „solilima“
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 19., Foto: V. Belaj)

Istovremeno je domaćica stana, *planinka*, zadužena za brigu o stanu od donošenja vode u vučiji s obližnjeg izvora ili snijega iz dubokih jama *snižnica*, koji se stavlja u drvena korita na krovu gdje se topio u vodu *snižnicu* (Slika 6.), do pripreme hrane. Tijekom boravka u planini osnovu prehrane stočara činili su kruh, mlijeko i sir. Film dalje prati postupak miješenja kruha, od prosijavanja brašna, ručnog miješanja tijesta u drvenim *načvama* ili *škipu*, dizanje tijesta pod vunanim

sl. 6. Oglavinovac, Stavljanje grude smrznutog snijega u korito, da se dobije pitka voda
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 23., Foto: V. Belaj)

prekrivačem, *biljcem*, grijanja peke na vatri ognjišta do stavljanja kruha na pečenje pod peku. Za to vrijeme volar vodi stado volova do lokve u Dočini na pojenje. Nakon što je ispekla kruh, planinka uz pomoć nevjeste od prethodno usirenog mlijeka priprema sir. Nakon cijedenja usirene mase, *buble* (grude) sira stavljaju se u prethodno pripremljene četvrtaste drvene kalupe za sir (*tvorila*) prekrivene bijelim krpama (Slika 7.). Nakon što se umetne u kalupe i omota krpom, na kalupe se dodatno stavlja veće kamenje (*babulji*) kako bi se sirutka potpuno iscijedila. Film nadalje donosi postupak pripremanja sira u mješinama. Potpuno se ocijedeni sir sloj po sloj stavlja u mješinu. Svaki se sloj soli, a sir se dodatno zbija rukama. Isti se postupak ponavlja još jednom početkom kolovoza nakon Gospe od Anđela (2. kolovoza). Zatim se, i jedan i drugi sir, stavljaju na sušenje na svjež zrak pod krošnjom obližnjih stabala. Mješine se vješaju na grede (Slika 8.) dok se ocijedeni sir iz tvorila ili *zdenjak* stavlja na

sušenje „na daščane podiće“. Sirutku koja je preostala nakon postupka sirenja, kojoj je prethodno dodano svježe mlijeko (*jamuža*), planinka prokuhava na vatri. Nakon što ju je skinula s vatre, iz smjese se uz pomoć drvene žlice vadi *urda*, ugrušana bjelančevina, koja se jede odmah.

sl. 7. i 8. Oglavinovac, Izrada sira (Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 28. i 32., Foto: V. Belaj)

Stado se s ispaše vraća s prvim sumrakom. Ovce noć provode u toru koji je ograđen niskim kamenim suhozidom ili drvenom ogradom. Tor je podijeljen u dva dijela. Prvi dio je brojačica unutar koje pomoćnik strugovođe broji ovce na prastari način.⁶⁴ Nakon brojenja ovce *muzenice* se odvajaju i muzu unutar drugog dijela tora (*struga*).⁶⁵ Tek nakon mužnje janjci se miješaju s ovcama.

⁶⁴ Ovce su se brojile parnim balkanorumunjskim (aromunskim) brojevima po dvije: *do* (dva), *pato* (četiri), *šasto* (šest), *šopći* (osam), *zeći* (deset) odnosno u književnom rumunjskom: *doi*, *patru*, *hase*, *opt*, *zece*. Oba načina brojenja podrijetlo vuku iz latinskog *duo*, *quattor*, *sex*, *octo*, *decem*. Više u: Vinščak, 1989: 90; Belaj, 2004: 10, bilj. 4.

⁶⁵ Prvotno je riječ *struga* označavala dio tora u kojem su se muzle ovce. Kasnije se taj naziv prenio na cijeli tor, ali i cijeli stan u planini. Više u: Vinščak, 1989: 87.

Tako završava radni dan u planini. Posebna zanimljivost dokumentarnog filma *Tragom bukovačkih stočara* jest to što donosi prikaz starog načina obavještanja mještana u matičnom selu o nedostatku hrane za prehranu stočara.⁶⁶ Naime, stočari bi najčešće u sedlu iznad Velike Paklenice⁶⁷ u sumrak, kao dogovoreni znak, zapalili tri vatre koje su bile vidljive u svim kruševačkim zaseocima.

Boravak u planini trajao je do početka rujna odnosno do blagdana Male Gospe (8. rujna). Prije povratka ovce je trebalo obojiti, i to u vodi izmiješanoj zemljom crvenicom u kojoj su se ovce valjale, kao svojevrsnu potvrdu boravka u planini. Istim putem kojim su se izdignula, s Velebita su se istog dana vraćala stada volova i ovaca. Prva su do zbornog mjesta na Bravaru silazila stada volova, a za njima stada ovaca. Nakon prelaska rijeke Zrmanje sva se stoka gonila do strme klisure na lijevoj obali rijeke, Skočaja (Kuka) gdje se *lučila* odnosno odvajala po vlasnicima (Slika 9.). Proces lučenja odvijao se satima.⁶⁸ Na ovna zvonara, koji je predvodio izlučena stada pojedinog vlasnika do matičnih torova u Kruševu, stavljao se *teljig* sa zvonom.

⁶⁶ Na isti se način obavještavalo i o bolesti.; Oštrić, 1995: 171.

⁶⁷ Najčešće u sedlu Buljme. Više u: Vinščak, 1989: 91; Oštrić, 2005: 225.

⁶⁸ U starija vremena, dok većina stočara nije bila pismena, za lučenje stoke i podjelu (razdiobu) mliječnih proizvoda proizvedenih za vrijeme boravka u planini, stočari su se koristili drvenim pomagalicama zvanima *rovaš* ili *rafoš*. Naime, komad drveta rascijepio bi se na dvije daščice duge oko 10 cm od kojih je jedna (*matica*) ostajala kod gospodara, a druga (*pođla*) kod pastira pri čemu se za označavanje broja ovaca upotrebljavala bukovina, za količinu mlijeka jasen, za količinu brašna lijeska, za sol hrast. Na obje su se daščice urezivale (*rovašile*) istovjetne crte koje su označavale određen broj. Usporedbom daščica utvrđivalo se koliko je ovaca u stadu pojedinog vlasnika, koliko mu sira pripada odnosno koliko treba dati brašna i soli.; Vinščak, 1989: 92.

sl. 9. Obrovac, Lučenje stoke po vlasnicima
(Zbirka fotografija ZM Obrovac, inv. br. 37., Foto: A. Stojanović)

Stočari su tijekom boravka stada na Velebitu bili dužni plaćati pašarinu po grlu stoke koja je 1969. godine iznosila 900 tadašnjih dinara po volu i 10 dinara po ovci, odnosno 1970. godine 1100 dinara po volu i 20 dinara po ovci. Pašarinu je ubirao mjerodavni lugar iz ličkog Medka (Oštrić, 2005: 226) koji je redovito obilazio bukovačke stočare tijekom boravka na Velebitu.

Posljednji *izdig* većih stada kruševačkih stočara na Velebit zabilježen je 1983. godine. U to se vrijeme transhumantnim stočarstvom bavilo svega nekoliko obitelji (Jurjevići, Vrkići i Breulji) koje su imale obiteljskog *strugovođu* i jedno zajedničko stado. Njima su, uz naknadu,⁶⁹ ostale obitelji povjeravale svoja stada na čuvanje i vođenje na ljetnu ispašu na Velebit (Vinšćak, 1989: 83).

⁶⁹ Godine 1983. naknada je iznosila od 280,00 do 350,00 tadašnjih dinara po grlu stoke (Vinšćak, 1989: 83.). I u ranijim su razdobljima vlasnici koji nisu osobno vodili vlastitu stoku na Velebit davali u podnajam (Marković, 1980: 28.).

Uz prethodno navedene, u drugoj polovini 20. stoljeća dolazi do brojnih promjena u organizaciji *izdiga* i boravka stočara na Velebitu. I dok su u prošlosti postojali posebni torovi za ovce *muzenice*, janjce i *jalovarska stada*, 1980-ih sva su se stada držala zajedno. Naime, u međuvremenu su se dogodile promjene tržišnih odnosa te je umjesto prerade mlijeka i prodaje sira primaran postao uzgoj i prodaja janjaca (Vinščak, 1989: 87), odnosno kao izravna posljedica nedostatka stočara i zapošljavanja radno sposobnog stanovništva u zanatska i uslužna zanimanja u drugoj polovini 20. stoljeća, preorijentacija stočara na uzgoj koza. Tijekom opisanih boravaka na Velebitu zabilježena su brojna stoljetna vjerovanja stočara. Tako T. Vinščak pri posjetu obitelji Breulj, koja je imala stanove na Ogla-vinovcu, bilježi na jednom od kolaca kojim je bio ograđen tor za ovce govedu lubanju koja je imala ulogu zaštite stada od *zlih sila* i drugih opasnosti (Vinščak, 1989: 87). Uz *izdig* stoke na Velebit, T. Vinščak 1980-ih bilježi i boravak dijela stočara iz Kruševa (Jurjevića, Breulja i Vrkića) na zimovanju na pašnjacima uz Bokanjačko blato u Zadru u razdoblju od mjeseca prosinca do mjeseca travnja (Vinščak, 1989: 93-94, 98. s kartom stočarskih kretanja).

Unatoč velikom broju stoke sitnog zuba koja je generacijama prehranjivala bukovačke obitelji stočari su bili prepušteni sami sebi u plasmanu žive stoke, mesa, mlijeka, sira i kože koje su proizvodili. Do prvog organiziranog plasmana žive stoke i poljoprivrednih proizvoda na udaljenija tržišta dolazi tek pri kraju druge polovine 20. stoljeća kada se s ciljem podupiranja i unaprijeđenja poljoprivredne proizvodnje na području tadašnje Općine Obrovac, 1985. godine osniva Radna organizacija za proizvodnju i promet poljoprivrednih proizvoda „Zrmanja“. Tako je, uz izgradnju melioracijskog sustava Žegarsko polje, koje je obuhvaćalo površinu od 250 ha predviđenu za proizvodnju povrća, krmnog bilja i žitarica, tijekom 1987. godine „Zrmanja“ od većeg broja individualnih proizvođača otkupila 4 500 jaradi i 25 000 kilograma kože za potrebe izvoza.⁷⁰ Tijekom 1980-ih živa se jarad u većem broju izvozila u zemlje Bliskog istoka.⁷¹ Također, radi unapređivanja stočarske proizvodnje u sklopu „Zrmanje“ prije Domovinskog rata u planu je bila izgradnja Centra za otkup, proizvodnju i preradu sirovina za odjeću.⁷²

⁷⁰ *Obrovac, društveni i privredni razvoj opštine*, 1988: 24.

⁷¹ Sjećanja autorice teksta.

⁷² *Obrovac, društveni i privredni razvoj opštine*, 1988: 25.

Transhumantno stočarstvo u Bukovici zamrlo je tijekom Domovinskog rata. U poslijeratnim godinama povratničko stanovništvo, uglavnom starije životne dobi, uzgaja stoku sitnog zuba uglavnom za vlastite potrebe. Pojedincima trebalo je više od desetljeća da obnove svoja stada, no nisu obnovili i transhumantni način stočarenja. Jedan od razloga, uz raseljavanje stanovnika i sve veću orijentiranost na uzgoj koza, zasigurno treba tražiti u zaostalim minama na području Velebita koji je većim dijelom razminiran prije nekoliko godina. Tada je veća stada ovaca i koza u Kruševu posjedovalo samo nekoliko obitelji čija su stada tijekom ljetnih mjeseci boravila na Velebitu. Veći uzgoj pokrenuo je i mladi stočar Šimun Bašić,⁷³ no od nekadašnje tradicije nije ostalo gotovo ništa. Umjesto *izdiga* poznatim stočarskim putevima na Velebit u recentnom se razdoblju stoka kamionima prevozi u Liku, gdje do rane jeseni ostaje na ispaši.

Zaključna razmatranja

O doprinosu i važnosti stočarstva ovog dijela Bukovice u svim segmentima života danas nam svjedoče ostatci materijalne kulture. Od domaće vune ruralno je stanovništvo stoljećima tkalo, plelo i šarenim vezom ukrašavalo različite odjevne i uporabne predmete dok su lokalni samouki majstori drvodjelci izrađivali preslice, vretena, *kiščiće*, *gargaše* i ostale predmete koji su se koristili u obradi vune. Neki od tih predmeta nastalih tijekom 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća danas su trajno pohranjeni unutar muzejskih zbirki i široj su javnosti dostupni putem stalnih etnografskih postava Zavičajnog muzeja Obrovac i Narodnog muzeja Zadar. Osim za ishranu (meso, mlijeko, sir) i proizvodnju tekstilnih odjevnih i uporabnih predmeta od vune odnosno obuće i dijelova glazbenih instrumenata od kože, u nadaleko poznatoj zadarskoj „kožari“ s izdvojenim pogonom u Gračacu, do Domovinskog rata prerađivala se koža koja je ukrašavala brojne domove diljem obalnog i zaobalnog dijela današnje Zadarske županije, ali i šire.

Depopulacija područja i napuštanje poljoprivrede, napose stočarstva kao primarne djelatnosti s jedne i razvoj turizma i s njim povezanih uslužnih djelatnosti s druge strane, u Bukovicu i Podgorje u posljednjih 30-ak godina donijeli su brojne promjene. Uz probijanje većeg broja tzv. protupožarnih putova na Velebitu i izgradnje autoceste od Zagreba do Splita nekadašnji izvorni krajolik i danas je podložan brojnim promjenama (gradnja vjetro- i solarnih elektrana i dr.). Prema tome, riječi koje je ne tako davno napisao T. Vinšćak trebale bi nas usmjeriti na promišljanje o

⁷³ Šimun Bašić je 2017. godine dobio Godišnju nagradu Grada Obrovca za doprinos u razvoju stočarstva. Tada je posjedovao stado od 150 koza.

budućnosti ovog prostora koji se nepovratno mijenja: *Ako pogledamo način iskorištavanja planine Podgoraca i transhumanata iz Bukovice, vidimo da oni žive potpuno u skladu s prirodnim okolišem, ne narušavaju prirodnu ravnotežu, ne uništavaju nepovratno prirodne resurse, žive, u svojim ekoliškim nišama, te mogu poslužiti kao primjer, jedinog ekoliški ispravnog načina života u tim prostorima* (Vinščak, 1989: 95).

Popis literature:

Belaj, V., 2005: Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 16, Zagreb, 5-31.

Bognar, A., 1994: Temeljna skica geoekoloških osobina Velebita, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1-8.

Božić-Buzančić, D., 1980: O kožarskom zanatu u Splitu u XVIII. i početkom XIX. st., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 21, No. 1, Split, 617-637.

Čače, S., 2006: South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: *Les routes/Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 65-79, 303, Planche III.

Čače, S., 2007: Aserija i njeno zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-92.

Čače, S., 2013: Napomene o odnosima među liburnskim zajednicama, *Asseria*, 11, Zadar, 11-50.

Dubolnić, M., 2006: Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1-55.

Dubolnić, M., 2007: Argyruntum i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, Zadar, 1-58.

Erceg, I., 1975: Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, (poseban otisak iz časopisa), Zagreb, 7-28.

Faber, A., 2000: Život na velebitskoj visoravni u pretpovijesno doba, Veliko Rujno, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 15-44.

Faričić, J. – Marelić, T., 2014: Prirodno-geografske osnove razvitka Zadarske županije, *Potencijali društveno-gospodarskog razvitka Zadarske županije*, (ur. J. Faričić), Zadar, 44-61.

Feletar, P. – Hozjan, D. – Anžek, M., 2020: Razvoj cestovnog prometa u Hrvatskoj, *Godišnjak Akademije tehničkih znanosti Hrvatske*, vol. 2019, Zagreb, 121-144.

Jurjević, M., 2014: Kulturna baština obrovačkog kraja, *Kula Jankovića: Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara, Baština, interkulturalizam i revitalizacija*, Zbornik radova, (ur. D. Roksandić, M. Rajković Iveta, T. Rubić), Zagreb, 53-62.

Jurjević, M., 2020: *Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije*, Svezak I., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.

- Jurjević, M. – Štokić, N., 2022: *Bukovica u objektivu Ante Brkana*, katalog izložbe, Obrovac.
- Klanac, L., 1992: *Demografske promjene obrovačkog kraja 1857. – 1991., (Hrvati od etnocida do genocida)*, Zagreb.
- Kulušić, S., 1971: Stanovništvo Zadra i zadarske regije, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 451-469.
- Lemić, A., 2013: *Sela i stanovi na Velebitu, Svjedočanstvo života od nastanka do nestanka*, Zagreb.
- Marković, M., 1971: Stočarska kretanja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 523-549.
- Marković, M., 1975: Sezonska stočarska naselja na Dinarskim planinama, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 46, Zagreb, 253-296.
- Marković, M., 1980: Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 48, Zagreb, 5-140.
- Modrich, G., 1892: *La Dalmazia: romana – veneta – moderna: note e ricordi di viaggio*, Torino – Roma
- Obrovac, *Društveni i privredni razvoj opštine*, godina VI, broj 1, januar 1988. godine (ur. J. Debeljački), Beograd.
- Oštrić, O., 1995: Filmska dokumentacija na zadarskom području, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 18, Zagreb, 169-172.
- Oštrić, O., 2005: Stočari Bukovice na Velebitu, *Zbornik Radova Olge Oštrić* (ur. A. Travirka), Zadar, 217-226.
- Peričić, Š., 1979: Obrovac kao trgovište, *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 26, Zadar, 213-231.
- Peričić, Š., 2001: Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 43, Zadar, 45-83.
- Peričić, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, sv. 48, Zadar, 569-596.
- Rogić, V., 1958: Velebitska primorska padina, *Radovi geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 2, Zagreb.
- Vinšćak, T., 1989: Kuda idu „horvatski nomadi“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 1, Zagreb, 79-98.
- Vrkić, Š., 2015: Novi nalazi rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, 8/2014, Zadar, 101-122.
- Vukelić, M., 2002: Pašarenje na Velebitu, *Šumarski list*, Vol. CXXVI, br. 4-5, Zagreb, 299-305.

Izvori:

Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću: obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900., C. kr. središnja statistička komisija, 1908, Beč, stranica 7. preuzeto s: <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=7183&s=publ>

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011, Državni zavod za statistiku, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, preuzeto s: https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup13_2968.html

Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021, Državni zavod za statistiku, 1. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, preuzeto s: https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Ministarstvo kulture i medija, preuzeto s: registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7331

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Ministarstvo kulture i medija, preuzeto s: registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3445

Tragom bukovačkih stočara, dokumentarni film, Jadran film Zagreb, 1970 (1972.) pristup na: [youtube.com/watch?v=xctwXJ8XeFI](https://www.youtube.com/watch?v=xctwXJ8XeFI)

Zbirka fotografija, Zavičajni muzej Obrovac, inv. br. 5., 8., 19., 23., 28., 32. i 37.

ETNOGRAFSKE CRTICE IZ OBITELJSKE SVAKODNEVICE: PROSTOR BUKOVICE I RAVNIH KOTARA U ZAPISIMA ANTUNA RADIĆA, VLADIMIRA ARDALIĆA I MATE ZORIĆA

Danijela Birt Katić

Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju i antropologiju
dbirt@unizd.hr

Uvod

Radom koji je nastao na temelju objavljene i rukopisne građe pisane prema naputku iz *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*¹ iz 1897. godine Antuna Radića

¹ Nakon što je 1896. izašao prvi broj časopisa *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, u drugom broju *Zbornika* objavljen je uvodni tekst *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897) koju je sastavio te pripremio kao naputak kako prikupljati etnografske zapise o „narodnom životu i običajima“, Antun Radić. Namjera Antuna Radića bila je da zapisivačima, skupljačima odnosno suradnicima Akademije ponudi metodološki okvir za prikupljanje i sabiranje etnografske građe. Prema Radiću, sabirači suradnici trebaju sabirati onako kako narod kaže, a u idućem će se koraku građa znanstveno obraditi i pripremati za objavljivanje u *Zborniku*. Jedan od razloga zašto još nisu objavljeni svi dijelovi zapisa Mate Zorića te se on i dalje čuva kao rukopis u arhivu Odsjeka za etnologiju moguće je pronaći u kvaliteti njegovog zapisa koja je često bila presudna u uredničkoj politici čije je okvire najprije postavio Antun Radić, a zatim i nastavio provoditi Dragutin Boranić. No detaljnije o tome otkrila bi korespondencija između Radića i Zorića čime se u ovom radu nisam bavila.

pridonosi se poznavanju obiteljske svakodnevice prostora Ravnih kotara i Bukovice s početka 20. stoljeća. Konkretno, za promišljanje teme rada, obiteljske svakodnevice prostora Bukovice i Ravnih kotara kroz dugo 20. stoljeće, koristila sam se etnografskim zapisima² dvaju autora. Jedan je autor uz nepotpune radove objavljujane u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*³ i cjelovitu monografiju široj javnosti poznat, a riječ je o Vladimiru Ardaliću i njegovu radu o Bukovici.⁴ Drugi je Mate Zorić, a njegov je rukopis o Visočanima, selu u Ravnim kotarima, manjim prinosima objavljen u početnim svescima *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, dok se dio još čuva kao rukopis u arhivu Odsjeka za etnologiju pri HAZU⁵. Oba izvora prikazuju svakidašnjicu vremena u kojem se oblikuje sintagma „narodni život i običaji“ (usp. Pleše, 2019; 2021). Riječ je o „opisima lokalnih, mahom seoskih kultura s prijelaza stoljeća koji su – iako uglavnom nastojeći biti objektivni prikazi – bili oblikovani autorskim društvenim i profesionalnim statusima, literarnim vještinama, upućenošću u život zajednice, načinima sakupljanja građe, ideološkim nastojanjima te snažno i samom Osnovom koja je, među ostalim, izabrala teme kojima će se oni baviti i fokuse kojima će se posvetiti“ (Pleše, 2021: 63). Uz navedene podatke u radu koristim se i podacima dobivenima terenskim istraživanjem provedenim u nekoliko sela Bukovice i Ravnih kotara tijekom duljeg razdoblja, od 2012. do 2017. godine. Građa je prikupljena u razgovoru s lokalnim stanovništvom, posebice stanovnicima starije životne dobi. Ta se građa odnosi na specifičan povijesni kontekst te je odraz

² U radu ne namjeravam razmatrati što bi to bila etnografska građa, odnosno zapis, jednim dijelom i stoga što postoji više tekstova o toj temi (više o tome može se pročitati, primjerice, u tekstovima Primorac, 2010; Batina, 2018; i dr.).

³ Časopis *Zbornik za narodni život i običaje* digitaliziran je i dostupan široj javnosti u digitalnoj zbirci Akademije na adresi <https://dizbi.hazu.hr/a/>. Popis objavljenih radova i neobjavljenih rukopisa Ardalića, ali i drugih suradnika Akademije dostupan je u knjizi 55, *Zbornika za narodni život i običaje* (2010).

⁴ Knjiga *Bukovica. Narodni život i običaji*, kao cjelovita monografija objavljena je 2010. godine u izdanju SK Prosvjeta, priređivača dr. sc. Živka Bjelanovića. Nakon što je objavljen Aradalićev prikaz Bukovice analiziran je u nekoliko radova objavljenih u časopisu *Titius* 2011. (na neke od njih referiram se u ovom radu: Š. Pilić, D. Roksandić, G. Bandalović i I. Buzov).

⁵ Rukopis Mate Zorića o Visočanima u Ravnim kotarima napisan prema Osnovi Antuna Radića, čuva se u arhivu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom SZ 8. Uz njegovu signaturu zabilježena je 1897. godina te da rukopis ima 360 stranica. Rukopis je pohranjen u sklopu Stare zbirke Akademijina arhiva. Zorićev zapis počinje riječima, „sakupio M. Zorić po Zadarskom Kotaru (Dalmacija) za Folkloristički zbornik (Zorić, SZ 8: 1)“. Zorić je najviše stranica svog rukopisa posvetio temama materijalne kulture, te je više od dvjesto stranica opisa posvetio temama: prehrane, nošnje, igre, svadbe, radovima, vjеровanjima i dr. Detaljnije o sadržaju svih dijelova Zorićeva rukopisa može se provjeriti u knjizi 55, *Zbornika* (ZbNŽO, 2010: 144).

svakodnevice obitelji i obiteljskoga života Ravnih kotara i Bukovice kroz dulje razdoblje (preciznije od Drugog svjetskog rata do suvremenosti). Namjera je da prikaz „starije i novije“ građe pridonese kontekstualizaciji okosne teme Zbornika, „mirila i praksi vezanih za mirila“ te razumijevanju promjena koje su praksu mijenjale te na koncu dovele do njezina reduciranja, a povezane su s izmjenama obiteljske svakodnevice. Kao što se u uvodnom dijelu Zbornika navodi, mirila ne bi postojala bez ljudi odnosno ljudske kontekstualizacije i promišljanja načina života u okolini u kojoj je čovjek Bukovice i Ravnih kotara krojio svoju svakodnevicu te se nosio s različitim izazovima tako da ih je prilagođavao sebi i svojem načinu životu.⁶ U ovom me radu zanimalo kako i koliko promjena obiteljske svakodnevice mijenja konkretnu kulturnu praksu, gradnju mirila.⁷

⁶ Na sličan nas zaključak upućuje i rad kolega Lene Mirošević i Ante Blaće, *Mirila u kontekstu geografskih obilježja Ravnih kotara i Bukovice* (vidi u ovom Zborniku). Rad pripada području kulturne geografije.

⁷ Od etnoloških tekstova s fokusom na ovaj prostor, većina ih se bavi temama poput životnih, godišnjih običaja, plesa, pjesme do nošnje, u njima je zabilježena etnografska i folkloristička građa. Uvidom u dokumentaciju HAZU-a prema tekstu Batine i suradnika može se zaključiti da je prostor Ravnih kotara i Bukovice bio od interesa za još nekoliko zapisivača, tako se spominju Grgo Petković (Grlimir), seljak i njegov zapis „Budak – narodni život i običaji“, 1899-1904, SZ 88, 184 str. Autor je građu pisao prema Radićevu napatku, poslao je mnogo manjih prinosa (tijekom god. 1899., 1900., 1901., 1903. i 1904.) u kojima se nije držao redosljeda poglavlja niti je nastojao detaljno obraditi pojedino poglavlje u jednom prinosu. Djelomično je pokrio poglavlja: I. Priroda oko čovjeka; VI. Životne potrebstine; VIII. Običaji; XI. Zabave; X. Poezija; XI. Vjerovanja; XII. Iskustvo, znanje i mudrovanje (usp. Batina et. al. 2010). Rukopis je dio Stare zbirke. U novoj Zbirci zabilježen je zapis Ženka Frane Donaldinija, Bukovica i Ravni kotari – narodni život i običaji, 1902. – 1961., NZ 107, na 222 str. Prostor Bukovice kao i način življenja na prostoru s oskudnim izvorom pitke vode, kućama građenim od kamena koje su ljudi dijelili sa životnjima pisao je i Rudolf Bićanić (1939).

sl. 1 *Seljaci i seljanke na Velebitu. Fotografirao R. Simonović*

Kontekstualizacija teme obitelji etnološkim istraživanjem obitelji i mirila

U promišljanju teme mirila, odnosno pokušaja njihove kontekstualizacije u prostor u kojem su nastala, „saživjela“ i održala se unatoč izmjenama društvenog i kulturnog konteksta, možemo reći kako su mirila, kao specifična obilježja kulture, nastala zbog specifičnih ekoloških uvjeta i

tradicija određenog prostora (ibid.). U dinarskoj kulturnoj zoni kojoj pripada Bukovica, dijelom i Ravni kotari, osnovni način privrjeđivanja bilo je (transhumantno) stočarstvo, u prvom redu ovčarstvo uz kombiniranje s ratarstvom. Uz stočarstvo, posebice transhumantno, vezan je niz obilježja te kulture: obilje vunene i kožne odjeće, pokretan inventar i način života ljudi – mnogo slobodnog vremena koje daje priliku za kreativnost – sviranje, vezenje, pjevanje i rezbarenje u drvu itd. (usp. ibid.: 10). Takav životni kontekst i značenja koja je lokalno stanovništvo u njega upisivalo rezultirali su u nekom trenutku kreiranjem prakse mirila, a isti taj kontekst odnosno način življenja održao se do danas, iako u izmijenjenom obliku. Uz način privrjeđivanja važan segment svakodnevice čovjeka bio je obiteljski kontekst, obiteljska svakodnevica. S obzirom na to da je većina stanovništva tijekom 20. stoljeća živjela u određenom obliku velike obitelji, odnosno zadružne, zajedničke obitelji, dinamika života u velikoj zajednici kombinirana sa specifičnim načinom privrjeđivanja i organizacije rada pridonijela je uspostavljanju određenog tipa organizacije svakodnevnog života.

Etnološka i kulturnoantropološka istraživanja obitelji promatraju obitelj, obiteljsku zajednicu te njezinu svakodnevnicu kroz različite faze i cikluse njezina životnog tijeka. Važan aspekt suvremenih istraživanja obitelji postaju međugeneracijski odnosi, starenje kao proces premrežen pitanjima imovine i nasljeđivanja te novi oblici obitelji (usp. Segalen, 1995). Obitelj odnosno kontekst obiteljske svakodnevice ovisi o okružju u kojem obitelj živi, radi i stvara. U radu se želi pokazati važna poveznica i međuovisnost obitelji i jednog vida životne svakodnevice ovoga područja, gradnje i održavanja prakse odmaranja s pokojnikom odnosno *mirila*. Gradnja mirila kao i zadržavanje ove prakse tijekom velikog dijela 20. stoljeća u izravnoj je vezi s prirodnim okolišem Bukovice i Ravnih kotara.⁸ Svakodnevica obitelji oblikovana je, među ostalim, načinom privređivanja. U razmatranju djelovanja prirodne okoline na obitelj važno je osvrnuti se na povijesni aspekt, tj. promotriti kako se međudjelovanje čovjeka i prirodnog okoliša kreira, mijenja tijekom vremena te kako je to neposredno utjecalo na obiteljski život. Važno nam je razumjeti kako se sve i kojim mehanizmima obitelj prilagođavala okolini u kojoj je živjela, ako želimo razumjeti procese koji su mijenjali obitelj i živote njenih članova. Da bih to pokazala, treba posegnuti u prošlost i rekonstruirati povijesni kontekst. Osvrt na nedavno stanje omogućila mi je građa s terenskih istraživanja koja sam provodila u nekoliko navrata u razdoblju od 2011. do 2017. godine. Tekstom se nastoji razmotriti *mirila* u njihovim raznoraznim kontekstima, u ovom slučaju obiteljskom svakodnevnom kontekstu.⁹

⁸ Više o tome vidi u drugim radovima Zbornika, primjerice o povijesno-geografskim obilježjima prostora pišu L. Mirošević i A. Blaće.

sl. 2 Djevojčica s roditeljima (gradski odjeveni), Bilišane.
Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

⁹ Posljednja sustavna etnološka istraživanja ovoga prostora provedena su u sklopu projekta koji su koordinirale Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Projekti su rezultirali publikacijama u kojima su svoje tekstove objavili studenti etnologije, ali i profesori Odjela i drugi suradnici koji su se pridružili projektu. Više o radovima etnološke provenijencije vezanim za prostor Bukovice i Ravnih kotara vidi u zborniku radova *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, urednica Milane Černelić i Marijete Rajković Iveta (2010).

Povijesno-geografski kontekst Ravnih kotara i Bukovice

Područje Ravnih kotara i Bukovice migracijsko je područje koje je tijekom 20. stoljeća u raznim migracijskim procesima postupno gubilo stanovništvo. Migracije kao i prirodni proces izumiranja stanovništva ostavili su prostor danas više-manje naseljen obiteljskim zajednicama u kojima većinom žive osobe starije životne dobi, a obitelji koje stanuju u proširenim zajednicama čine manji udio. Migracije su tijekom 20. stoljeća bile vanjske ili unutarnje, sezonske, dobrovoljne, prisilne, privremene ili trajne, a potaknute su lošijom gospodarskom i životnom svakodnevicom te su obitelji svoje članove „kontinuirano otpuštale“ kako bi si osigurali bolji životni standard. Odlazak i smanjenje broja članova obitelji utjecali su na životnu svakodnevicu, na kontinuiranu prilagodbu života i načina funkcioniranja obitelji. Zaseoci u kojima su živjele obitelji uvelike su nastajali grananjem velikih obitelji – zadružnih ili združenih obiteljskih zajednica koje su razdvajanjem ostajale na okupu – zemlja, građevinske parcele bile su povezane te su obitelji i dalje tvorile zatvorenu cjelinu – samo odvojene u dijelu svojeg svakodnevnog života, stanovanjem.¹⁰

Utjecaju okoline na obitelji i njezinu svakodnevicu pristupila sam tako da sam počela promišljati o tome što se to događalo tijekom migracija stanovništva, znači li to da dolazi i do promjena u načinu života i koliko, u kojim aspektima i kako se mijenja dosadašnji model privređivanja. Već sam prije utvrdila da to donosi i najveću promjenu u oblik svakodnevice i način kako je obitelj organizira. Sredinom 20. stoljeća sve veći broj stanovnika ovih sela zapošljava se u obližnjim urbanim sredinama što uvelike mijenja obiteljsku svakodnevicu, donosi ulazak u tržište rada, odlazak djece u škole, pri tome se oba roditelja zapošljavaju izvan kućanstva ili samo jedan roditelj – a na ovom prostoru to je najčešće kroz dulje razdoblje bio otac odnosno muškarac u obitelji. U tom kontekstu postavlja se pitanje kako se u obiteljima izgrađuju unutarobiteljski, posebice međugeneracijski odnosi odnosno kako promjena obiteljskih obrazaca, vrijednosti i normi utječe na druge aspekte i način života – od napuštanja ustaljenih praksi stanovanja, rada i privređivanja, prehrane i drugih, njihovih preoblikovanja ili potpune promjene. Tako i središnje prakse koja je u fokusu ovog zbornika, *mirila*.

U radu s fokusom na tradicijsko graditeljstvo Ravnih kotara, Sanja Lončar zaključuje kako se za gradnju stambenih građevina do sredine 20. stoljeća gotovo pa isključivo upotrebljavao kamen pribavljen iz neposredne okoline mjesta, a tradicijski se način gradnje i života postupno napušta, tj. prilagođuje se novim materijalima, novim dotad gotovo pa i korištenim materijalima

¹⁰ O gladi, siromaštvu i iseljavanju s područja Bukovice početkom 20. stoljeća piše Šime Peričić (2006).

(usp. Lončar, 2010: 172). Autorica u jednom segmentu pokazuje kako se napuštanjem načina gradnje i materijala koji se za to upotrebljavaju mijenja cjelokupni način organizacije života odnosno životne svakodnevice obitelji. Jednostavniji materijali omogućuju gradnju koja postaje pristupačnija većem broju stanovnika, grade se prostranije kuće, ali i gospodarski objekti. Za bolje razumijevanje svakodnevice zanimljivo je bilo čitati rad Tamare Nikolić, koja piše o poljoprivredi, opskrbi vodom i navodnjavanju, a autoricu osim materijalnog aspekta izdvojenih tema zanima poveznica čovjeka i prirode, način kako se on koristi prirodnim resursima u određenom presjeku vremena te kako se vjerovanja prelijevaju preko svakodnevnog života koji je, pak, vezan za rad u poljoprivredi (usp. Nikolić, 2010: 225). Nakon Drugog svjetskog rata na području Ravnih kotara mijenja se način proizvodnje tako što se krenulo u opsežan projekt uređenja močvarnih područja u neposrednoj okolini sela te se obitelji okreću obilnijoj poljoprivrednoj proizvodnji, ponajprije voća, a zatim i povrća. Započelo se s proizvodnjom za tržište, dakle ne više samo za osobne potrebe obitelji kao što je bilo do tih godina (usp. *ibid.*: 215-216). Nikolić u radu dolazi do zaključka da se njezini kazivači bave poljoprivredom koja je većini, posebice od 50-ih godina 20. stoljeća, bila i ostala primarna obiteljska djelatnost. Nakon osnivanja „PK Zadar“, 1959. taj se rad profesionalizirao te se intenzivira proizvodnja različitih poljoprivrednih kultura na području Kotara, te ona i dalje ostaje primarna djelatnost u obiteljskim zajednicama (*ibid.*: 250).

Prostor Bukovice, obilježen kršem i oskudnom vegetacijom, stočarski je kraj dok se u raštrkanim selima, što je uvjetovano prirodnim okolišem, još mogu pronaći tragovi patrijarhalnog sustava, najvidljivijeg u međuobiteljskim odnosima (usp. Bjelanović, 2010). Obiteljski kontekst pod utjecajem je suživota i usmjerenosti čovjeka ovog prostora na prirodu – od načina obrađivanja tla, privređivanja, gradnje stambenih i gospodarskih zgrada, zadržavanja obrazaca koji su održavali podređeni položaj žene unutar kućanstva, i podjele uloga u obitelji na poslove koje su radile žene i one koje rade muški članovi obitelji. Bukovica se često opisuje kao kraj ljutog krša i oskudne vegetacije pa je jasno zašto je stočarsko-ratarski način privređivanja, zaseocima isprepleten krajolik uronjen u vrlo žive tragove patrijarhalnog života, velikim dijelom konstantan tijekom cijelog 20. stoljeća (Ardalić, 2010). U nastavku teksta osvrnut ću se najprije na autorski doprinos Ardalića i Zorića, a zatim se fokusirati na središnju temu rada, obiteljsku svakodnevicu prostora Bukovice i Ravnih kotara kroz 20. stoljeće.

Svećenik i zemljoposjednik (općinski vijećnik) – o autorima i njihovim zapisima

U ovom se poglavlju bavim utjecajem Radića, tj. njegove „Osnove“, na sakupljački rad Ardalića i Zorića, s tim da su u fokusu sličnosti i razlike autora te pokušaj utvrđivanja autorske slobode pri bilježenju građe. Pokušat ću okarakterizirati njihove uloge u zajednicama koje opisuju, dijelom se koristim i podacima iz njihovih životopisa, posebice ako znamo da su obojica imala netipične uloge u vlastitim zajednicama te nisu jednako sudjelovala u lokalnom životu.¹¹ Sljedeće što u ovom poglavlju želim prikazati jest kako su autori pristupili Radićevoj „Osnovi“, jesu li se strogo držali uputa, slijedili model ili su kreirali svoj, odnosno pitam se kolika je bila njihova sloboda i na koncu etnografska kreativnost (usp. Benković, 2014: 33) pri bilježenju građe.

U turbulentnom završetku 19. stoljeća, etnologija je započela svoj razvoj k samostalnoj znanstvenoj disciplini. Zauzimanjem Antuna Radića, ali i brojnih drugih prije i poslije njega usustavljeno je prikupljanje i čuvanje svega onog što se smatralo zapisivanjem znanja o narodnom životu. Individualne inicijative i pozivi na prikupljanje narodnoga blaga, kako se taj postupak najčešće karakteriziralo, počeli su tek s osnivanjem Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature (1888) unutar Akademije znanosti i umjetnosti prvi put institucionalizirano, odnosno uspostavljen je proces sustavnog prikupljanja i usustavljanja narodnog života. Deset godina prije (1877) Matica hrvatska u svojem časopisu *Vijenac* objavljuje „Poziv na sabiranje hrvatskih narodnih pjesma“. Recentniji uvidi u arhivsku građu i onu objavljenu u Zborniku daju naslutiti da uz pregršt onodobnih inicijativa, poziva, naputaka te različitih protoetnografskih inicijativa za prikupljanje i očuvanje, „Osnova“ najvećim dijelom odmiče od tada dominantnog poimanja i interesa za narodnu kulturu, blago i narodni život. Autori koji slijede „Osnovu“ prikazuju narodni život u „tješnjem smislu“, pa se unutar toga postavljaju pitanja i pišu odgovori autora o temama poput smrti i obiteljske svakodnevice u detalje, čime se i dijelom odmiče od reprezentativnijih etnoloških tema kakvima su smatrani životni i godišnji običaji, nošnja te različita folklorna građa. Rekla bih da i Zorić i Ardalić svojim zapisima daju naslutiti kako su i oni mišljenja, iako to nigdje ne pišu izravno, da se o nekim temama nije vrijedilo pisati. Šturost pojedinih zapisa nije rezultat procjene autora o vrijednosti odnosno nevrijednosti zapisane građe, nego je spoj različitih okolnosti koje su neke od autora zaustavile u

¹¹ I dok o radu Vladimira Ardalića postoji kritička studija *Bukovica, život njenog naroda i običaji u Ardalićevoj knjizi* koju je napisao Živko Bjelanović kao predgovor izdanju objedinjenih Ardalićevih tekstova objavljenih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, radom Mate Zorića, koliko je meni poznato, dosad se nitko nije intenzivno bavio.

pisanju, odnosno završavanju rukopisa i one gotovo nikad nisu isključivo vezane uz ekonomsku naknadu koju su ionako neredovito dobivali ili je na koncu od Akademije i nisu dobili, iako su na nju imali pravo.

U drugom broju Akademijina časopisa koji je trebao objavljivati etnografsku građu, zabilježenu prema naputcima uredništva, Antun Radić napisao je samostalni rad pod naslovom „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“ (1897). „Osnova“ je tiskana u 2000 primjeraka koji su netom nakon tiska poslani diljem Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Ugarske (Batina, 2017: 22). Radićeva je ideja bila poslati „Osnovu“, koja je strukturom zapravo upitnik, na adrese Akademijinih suradnika koji su opsežno odgovarajući na ponuđena pitanja bilježili životnu svakodnevicu. Sakupljački dio postupka Radić detaljno razrađuje u uvodnom dijelu, gdje naglašava „da građa bude što potpunija i točnija, treba sabirati po nekoj osnovi“. U Radićevoj uputi izneseni su razlozi sabiranja građe, „da se upozna narodni život i mišljenje, jednom riječju: narodna kultura“ (Radić, 1936: 17). Svojim je zauzimanjem Radić usmjerio, ali i obvezao zapisivače da slijede njegov model, koji možemo nazvati metodološkim okvirom daljnjeg etnološkog rada (usp. Prica, 2001: 63). Kao urednik Zbornika nastojao je širiti mrežu suradnika/zapisivača koji su zamišljeni kao nositelji ovog zahtjevnog projekta pisanja etnografija. Suradnika je na koncu bilo podosta, ali se manji broj njih odvažio te naposljetku uspio napisati cjelovite tekstove prateći „Osnovu“ od početka do kraja. Nisu svi ni mogli slijediti model, pa su tako neki vješto opisivali prirodu i okoliš, dok bi zakazali u opisima običaja, a drugi bi iscrpno opisivali život u zadruzi. Veći dio njih posustajao je u određenim dijelovima, ponajviše pred sam kraj. Svaki zapis sadržava duh autora, tj. radi se o individualnom pristupu autora odnosno autorskom čitanju upitnice (usp. *ibid*). Katkad je teško razlikovati koliko zapisi i zapisivači prikazuju realno stanje, a koliko nude idealnu sliku svakodnevlja.

Zapisi Mate Zorića o Zadarskom Kotaru (Visočanima¹², 1897) i Vladimira Ardalića o Bukovici (1915) nastali su u razdoblju od dvadesetak godina, počevši od druge polovine 1890-ih te zahvaćajući i 1920-e, dakle prvu polovinu 20. stoljeća.¹³ I jedan i drugi autor manje-više su nepoznati širem

¹² O Visočanima odnosno nastanku sela Zorić zapisuje sljedeće: Današnje selo Visočane u občini Ninskoj kot. Zadarskog jednom su predji sadašnjih ovomješčana sačinjavali selo Bukva odaljenog od Visočana na zapad 5 kilometara. Bukva zvali su njihovo selo po Bukvić obiteljima koji i danas ima pretežni broj u (Visočanim) dočim po bukvi nije vjerojatno ne nalazi se u celom kotaru tog drveta nit se spominje da ga je igda bilo svakako rekoh po predaji to bilježim. Naseljenici Bukve nalazeć se u nepogodnostim rad močvara i njenog zraka, odpočeše seliti na siver k breguljvima – na visoko, ostavivši Bukvu naseliše breguljci, odkud(?) oni svoje selo prozvaše Visočane. (SZ 8: 20).

¹³ Zorićev se rukopis u Arhivu Akademije vezuje uz 1897. godinu, te je očito nastao neposredno nakon objave Radićeve Osnove. Ardalićevi tekstovi objavljeni su u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena u razdoblju od 1899. do 1935. godine. Kako su neki od priloga objavljeni nakon Ardalićeve smrti, možemo pretpostaviti da ih je on malo prije toga i završio te slao za objavu u Akademiju tadašnjem uredniku Dragutinu Boraniću.

krugu čitatelja (čak i unutar struke) te želim upozoriti na važnost zapisa za lokalnu zajednicu, staviti naglasak na komparativne prednosti znanja o lokalnom načinu života kao i mogućnosti njezina revaloriziranja pri budućim istraživanjima. Svoj zapis po „Zadarskom kotaru“ (Dalmacija) za *Zbornik za narodni život i običaje*¹⁴, Mate Zorić počinje opisom okućnice i prostora u kojem živi stanovništvo.¹⁵ Zapis počinje ovim riječima:

„Narodni život u tješnjem smislu. A) kuća. Po zadarskom kotaru se obće iz neštednje, prekomjerne potrošenosti, nemara o boljem i liepoti kućama, koje su većim dielom zazidjane pod mrtvi zid. Pokrivene ševarom ili po šimblom, ogradjene sa avlijom, po dva ili više tavana za blago, koje više njeguju neg drugi, ali i to kako narav sama daje. Pokućstvo sastoje od nekoliko trinognih stočića, stolice, ambara, posudja za jestiva i tekućine, posteljine gole sa suknenim pokrivačom.“

Malo dalje u tekstu Zorić detaljnije opisuje prostor koji obilazi te omeđuje područje Zadarskog kotara:

„Da skupimo ovo malo stvari, poslužio sam se od zadarskog primorja do pod Velebitskog mora, pa od zapada do Ninskog kraja prama istoku do Benkovačkog Kotara i gdje koji narodni običaj sakupio sam po otocima a koliko su isti još bolje neg u Kotaru. Naime pak većim dilom neću u od župe Visočani Radovin, budući da se istovjertuju svim ostalim mjestima po Zadarskom kotaru. Visočane, Radovin nalazi se na kosi (brežuljak) koja započimlje sa zapadnjeg mora preko sela Vrsi, Ljubča, koja se redom su istok do župa Poličnik – Sovare opodne ostaje mala župa Dračevac, a od sivera Marasović Stanovi. Leži u sredini Zadarskog kotara, pokrajini Dalmaciji a pripada općini političkoj Nina. Ovu župu diele od sivera Marasovići gajevi, od istoka od župe Poličnika, na cilju Babši od podneva jaruga sela Dračevca, a od zapada župa Poljica na Debeloj Klačini. Mjesto na kojem leži ovo selo (župa) zovu Visočane tak istog imena seljaci, koliko susjedi, a politički ga zovu Visočane-Radovin obćine Ninske. Selo je napose razdijeljeno od istih seljanaca kako sliedi: sredina od župe gdje se nalazi crkva župna, stan župni i triedset obiteljskih kuća tamo govore da je selo. Dočim ostale kuće nisu po daleko od središta, a ipak ih diele na varošia to jedino kad medjuse u selu isto govore

¹⁴ U rukopisu Mate Zorić navodi da piše za Folkloristički zbornik (1895.). Danas možemo utvrditi da je prvi broj, tj. predbroj ZbNŽO izašao pod tim nazivom, a godinu nakon toga izmijenjen je naziv u Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (1896). Očito se dogodila pogreška zapisivača Zorića.

¹⁵ U tekstu Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju HAZU (2010), detaljno su ispisane sve teme o kojima piše Zorić, a dodatno su istaknute i njegove naknadne dopune (vidi u Batina et al., 2010).

naprimjer, „vi tamo ste iz varoša Veručičkih, a nisu udaljeno nego 2 ili najviše 3 hitca puške. Po tom je na zapad varoš Kevrić. Ova župa broji 700 duša, od istok župa Polišnik – Savare sa 800 duša, Dračevac ima 200 duša, a zapada župa Poljica sa 500 duša.“

Identičan je početak Ardalićeva zapisa, opisuje selo i Bukovicu sa zaselcima koji gravitiraju Kistanju kao središtu. Ardalić piše: „Bukovica se prostire i za'vaća dijo sjeverne Dalmacije: Obrovačka nemalo općina sva, benkovačka to tako, kistanjska općina sva je, što se zove Bukovica; selo Đevrske spada pod Bukovicu, koje je općine skradinske, i koje je na međi Ravnije' kotara oklen su junaci bili (...). U poglavlju pod naslovom „Narod“, Ardalić piše, u opće duboka Bukovica s blagom žive i gonjaju ga za pašom boljom. Ima ij koi su sav svoj vijek proveli pasući ga, i koi znadu, što misli njegov ovca; a ovce njega poznaju i slušaju, one svaki njegov švik znadu: je li njev čoban đe lega, onda i one oko njega (...).“ (2010: 25-26).

I prije dubljeg daljnjeg uranjanja u Ardalićevu i Zorićevu kasnu 19. stoljetnu svakodnevicu, trebalo bi reći pokoju riječ o razlozima nastanka njegovih tekstova te ukratko prikazati životni put autora.

Najprije o Zoriću. U kontekstu hrvatske etnologije Mate Zorić ostao je gotovo pa i nepoznata. Razlog tome možemo potražiti i u činjenici da se njegova etnografska građa većim dijelom čuva u arhivu HAZU-a gdje čeka iscrpniju valorizaciju, prije svega cjelovito objavljivanje. Za potrebe ovoga rada koristila sam se tek manjim dijelom Zorićevih zapisa jer sam rukopis sadržava više od dvjestotinjak stranica rukom pisanog teksta. Zorić je koliko je poznato, iz kratke natuknice objavljene u *ZbNŽO* br. 55 u vrijeme zapisivanja bio župnik u Visočanima.¹⁶ Kratka notica uz navedeni podatak objašnjava da je svoj rukopis temeljio odnosno pisao prema uputama „Osnove“ Antuna Radića iz 1897. godine.¹⁷ Župu u Visočanima napustio je 1900. godine, a s obzirom na to da je onamo došao 1886., zapis o Visočanima nastajao je tijekom jedanaeste godine službe. Usporedba bodulskog i vlaškog načina života i svakodnevice je česta, i pojavljuje se u svim obrađenim cjelinama,

¹⁶ Don Mate Zorić, prema podacima objavljenim u članku Stike i Kere, rođen je u Božavi na Dugom otoku, 1855. godine. Nakon završetka studija bogoslovnih znanosti u Zadru, svećenikom je zaređen 1878. godine. Službu je započeo na otoku u župama Dugog otoka i Ugljana: Sestrunj, Kukljuica, Vlašić i Poveljana na Pagu. U Visočane je premješten 1886. te ostaje u službi do 1900. Uz gradnju cisterne i obnovu crkve, autori ne spominju detaljnije etnografski rad Zorića, očito njima nepoznat. Mate Zorić umro je 1918. te je pokopan u Božavi (2018: 54).

¹⁷ Napominjem da ovaj tekst nema namjeru revalorizirati cjelokupni Zorićev rukopis te taj zadatak ostavljam drugim autorima koji će biti spremniji uhvatiti se u koštac sa svim dostupnim povijesnim dokumentima.

drugačije par izgledaju kuće po otocim, pa su mu Sestrunj i Božava referentne točke s kojima uspoređuje život u Visočana (Zorić, SZ 8: 1). Tako u poglavlju o igrama i plesovima Zorić navodi, a kod otočana obližjeg kopnu dotično Zadru, primoraca i Kotaraca jedino je kolo u kojem muško i žensko, ili kad piše o radnjama (poslovima); što je kod Kotaraca, i većim dielom kod Primoraca; o formama obraćanja, dočim suprug opnaša se suprugom kao kakvom robinjom, što nebiva kod otočana već jedno drugog štuje sa Vi. Svoje je usporedbe počinjao riječima, dočim kod otočana, upućujući na suprotnosti u svim elementima svakodnevice, no u dijelu kada opisuje vjerovanja i pričanja o bićima kojih nema Zorić bilježi, kuga je za Kotarca tako i za otočanina jedna nevidljiva babetina..., upozoravajući da kada je riječ o nadnaravnom, tj. odmaku od svakodnevice, mogu se pojaviti određene sličnosti u razumijevanju nepoznatog. Osim usporedbe lokaliteta, Zorić često uspoređuje življenu svakodnevicu konca 19. stoljeća, s vremenom „prije“, doslovno navodeći, *prijašnja zadruga i životu u njoj bio bolji od današnjeg...* s onom iz ranije razdoblja (SZ 8: 146). Promatrač i sudionik, istodobno insajder i autsajder, Zorić piše etnografiju obilježenu njegovom crkvenom službom. No ipak možemo utvrditi da je lokalni župnik, u svojim ranim četrdesetima, dobar etnograf svakodnevice.

Vladimir Ardalić navodi se kao zemljoposjednik (Batina et. al., 2010). Zapis Vladimira Ardalića objavljen je kao cjelovita etnografska monografija pod naslovom „Bukovica. Narodni život i običaji“, 1971. godine, a novo izdanje i prošireni uvod objavljeni su 2010.¹⁸ Kao i njihovi suvremenici koji su vođeni sličnim pobudama opisivali i zapisivali, ispisivali, stranice i stranice građe o narodnom životu, Zorić i Ardalić pišu o svakodnevnici njima bliskoga kraja, kraja u kojem je Zorić bio svećenik, a seljak Ardalić jedno vrijeme općinski vijećnik. U uvodnim redovima svojeg rukopisa Zorić objašnjava osobnu motivaciju koja stoji iza bilježenja etnografske građe, koja će na koncu obuhvatiti ne samo Visočane nego i širi prostor Ravnih kotara. Iz perspektive etnološke struke može se reći da je ovaj rukopis jedan od vrjednijih nastalih u prvoj polovini 20. stoljeća, a gotovo pa sigurno jedini je vezan za prostor šireg prostora Ravnih kotara i zadarskih otoka.¹⁹

¹⁸ U tekstu *Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju HAZU* (2010), nabrojane su teme kojima se Ardalić posvetio, a to su 1) Manji priloz: molitva, brojalica, svadbena šaljiva pjesma, kraća pripovijetka na 3 stranice; poglavlje VI/2 Radićeve Osnove...“ (3 fragmenta str.); opis pravnih odnosa u Bukovici obuhvatio je 20 stranica, posove kmetova i težačkih vamilija donosi na 20 str.; pjesme na 15 str.; 19 zapisanih kraćih i dužih epskih pjesama prema kazivanju lokalnih pripovijedača ili iz pisanih izvora napisane su na 93 str.; lirske pjesme + 4 „besramne“ pjesmice koje je zabilježio pop Oten imaju 7 str.); zabilježio je i pripovijetke prema kazivanju težaka na 18 str.); a zatim slijede i drugi dijelovi građe o narodnom životu i običajima u Bukovici na 101 str. (usp. Batina et. al.,: 49 – 50).

¹⁹ Kroz stranice rukopisa najčešće se spominju Dugi otok, Ugljan te Silba i Olib.

Ardalićev zapis, tj. motivacija i doprinos etnološkoj struci, obrađen je detaljnije u uvodnoj studiji drugog izdanja knjige „Bukovica“, autora Živka Bjelanovića (2010). Bjelanović smatra da se Ardalićevi zapisi dijele u dvije skupine; oni kojima se može pridati etnografski odnosno oni koji imaju usmenoknjiževni okvir. Ardalić opisuje prostor Bukovice, njegove administrativne granice, a kroz iduće cjeline teksta donosi opise narodnog života lokalnog stanovništva, za koje navodi da ih s obzirom na njihovu vjersku pripadnost možemo dijeliti u dvije skupine, pravoslavne „rišćane“ i katolike „kršćane“. Zanimljivo je to što se kroz tekst provlači usporedba stanovnika Bukovice (Bukovičanaca), katolika i pravoslavaca, kao i usporedba s bodulima, stanovnicima Primorja, ribarima i poljoprivrednicima katoličke vjere s kojima surađuju i razmjenjuju vino, robu i rakiju za meso. Ardalićev zapis nastaje u trenutku kada je on politički aktivan u svojem selu, ali i općini, također insajderska pozicija života u zadruzi pridonijela je gustom opisu života u zadruzi, brojnim detaljima iz svakodnevnog života, posebice se autor zadržao na razlozima odnosno diobi zadružnih obitelji, koje je razložio kroz deset osnovnih uzroka. Njegov je zapis potkrijepljen zgodama, konkretnim primjerima koji su se dogodili ili njemu ili stanovnicima sela, a istinitost toga potkrepljuje navođenjem imena i prezimena osobe kojoj se određena (ne)zгода dogodila.

Vrijedan dio etnografskih zapisa/monografija čine dijelovi u kojima zapisivači donose osobna iskustva, ili iskustva svojih bližnjih, a posebno su zanimljivi oni koji su nadahnuti samim autorima (Prica, 2001: 71). Ardalić i Zorić neposredno su komunicirali s članovima svoje zajednice te zapisivali ono što im se činilo važnim i zanimljivim potencijalnom čitatelju, u svojem iskustvu terena oni su pronalazili motiv upravo u tome što će zapisana građa utjecati na buduće naraštaje te pridonijeti očuvanju kulturnih vrijednosti, iako ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su obojica bila svjesna svoje uloge spasitelja lokalnog znanja o specifičnostima načina života, tj. kako su oni zapravo svoje uloge razumjeli. Rezultat njihova rada ni danas nije moguće valorizirati u potpunosti jer je velik dio tekstova još neobjavljen, ali na tom se projektu i dalje intenzivno radi jer su struka i svi oni koji su uključeni u projekt svjesni njihove vrijednosti. Složila bih se sa zaključkom Price da su te pučke etnografije (ibid.: 73) zabilježene na „čistom“ etnografskom terenu još neotkrivenom ostavile neizbrisiv trag u hrvatskoj etnologiji.

Crtice iz ravnokotarske i bukovičke obiteljske svakodnevice

Svakodnevni život članova obitelji na ruralnim područjima Ravnih kotara i Bukovice u ranim godinama 20. stoljeća bio je uglavnom usmjeren na održavanje kućanstva, što podrazumijeva zajednički suživot, isprepletene trenutke radosti rođenja i svakodnevne poslove nužne za preživljavanje članova kućanstva. Ipak, ta svakodnevica bila je obilježena i trenucima gubitka i smrti.

S obzirom na to da nedostaje drugih etnografskih izvora o obitelji na početku 20. stoljeća na ovom području, oslanjam se na već spomenute zapise Mate Zorića i Vladimira Ardalića, potonjeg posebice za područje Bukovice. Oba rukopisa potječu od autora s početka 20. stoljeća koji su pomno opisivali život zadružnih obitelji (proširenih obitelji). Zanimljivo je da su nuklearnu obitelj spominjali tek usputno, kao najmanju jedinicu koja čini kućanstvo, dok su naglašavali da više nuklearnih obitelji čini zajedničku zadružnu obitelj²⁰.

Uvijek u zavisnom položaju o zadružnoj obitelji. Vratimo se Radiću i strukturi Osnove. Pitanja pod zajedničkim nazivnikom „Život“ nalaze se u „trećem odu“ (Narodno srce), u kojem se od sabirača očekuje da se *zagleda u dušu naroda* (Radić, 1936: 33). Dio „Život“ dijeli se na devet podcjelina od kojih su sljedeće važne za razumijevanje obiteljske svakodnevice: „Život u zadruzi, Život u obitelji (familiji), Život sa susjedima, Život prema dobi, Život prema zanimanju i imetku“. I Ardalić i Zorić poštuju Radićev slijed te odgovaraju na pitanja navodeći građu redom; o *zadruzi uopće, redu u zadruzi, o družini, te zadruzi na okupu*, tj. „zadruzi pri djelu, pri jelu i u veselju“ (ibid: 36 - 38). Tema zadruge ponovno se spominje u dijelu *Osnove* koji se bavi privatnim pravom, a unutar tog poglavlja izdvajaju se tri cjeline; 1. stvari, 2. šira obitelj (zadruga) te 3. uža obitelj.

Životu u *zajednici* oba autora, Zorić i Ardalić, pridaju najviše pozornosti u opisima svakodnevlja. Život u *vamiliji, zajednici*, u kojem se susreću i zajedno koegzistiraju dvije ili tri generacije iste obitelji zahtijevao je sinkronizaciju prava i obaveza, pravila koja su bila diktirana uvjetom zajedničkog stanovanja, načina privrjeđivanja i posjedovanja zajedničke imovine te prava nasljeđivanja. Sve to koordiniralo se najvećim dijelom unutar zajednice. Obitelj kao najjednostavniji, ali i najrašireniji oblik društvenosti omogućuje otvaranje rasprave o raznim temama pa tako i o temi *mirila*. Promatrajući strukturu kućanstava i obitelji tijekom duljeg razdoblja, jasno je da se ona mijenja i to nekoliko puta tijekom života čovjeka. Tako se pojedinac mogao roditi u proširenoj obitelji, živjeti neko vrijeme u njoj, odvojiti se i osnovati nuklearnu obitelj, a na koncu ženidbom sinova i njihovim ostankom u kućanstvu, ili odlaskom, obitelj bi ponovno mijenjala strukturu, primjerice postala proširena, što bi značilo nastavak, kontinuitet ciklusa, i ne nužno njegov prekid, slijed je to koji iznosi Jasna Čapo Žmegač u poglavlju „*Seoska društvenost*“, objavljen u knjizi *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskog naroda* (usp. 1998: 256). Ovaj koncept također je prisutan kod Ardalića koji pruža detaljnije primjere u svojim opisima, dok Zorić, iako s manje primjera, također prepoznaje ovu dinamiku.

²⁰ Na jednom mjestu u zapisu Zorić navodi kako je nabrojao sve običaje pri zadruzi te da se po ostalom zadruga ne razlikuju od samca čovjeka. Tim riječima završava poglavlje o životu u zadruzi (SZ 8: 146).

U odjeljku pod nazivom „Život u zadruzi“ Zorić precizno navodi prezimena i imena svih pedeset i devet zadržanih kuća koje pripadaju njegovoj župi. Njegovi zapisi o svakodnevnim rutinama obitelji prikazuju već poznat scenarij: ustajanje, obrok, raspodjela obaveza, radnih zadataka, priprema večere i odlazak na počinak. Živopisne slike iz svakodnevnog života pojavljuju se bez dodatnih kontekstualizacija, što upućuje na to da Zorić, poput drugih skupljača, ne opisuje specifične situacije, nego stvara svojevrsnu „najidealniju sliku“ koju nam može prenijeti.

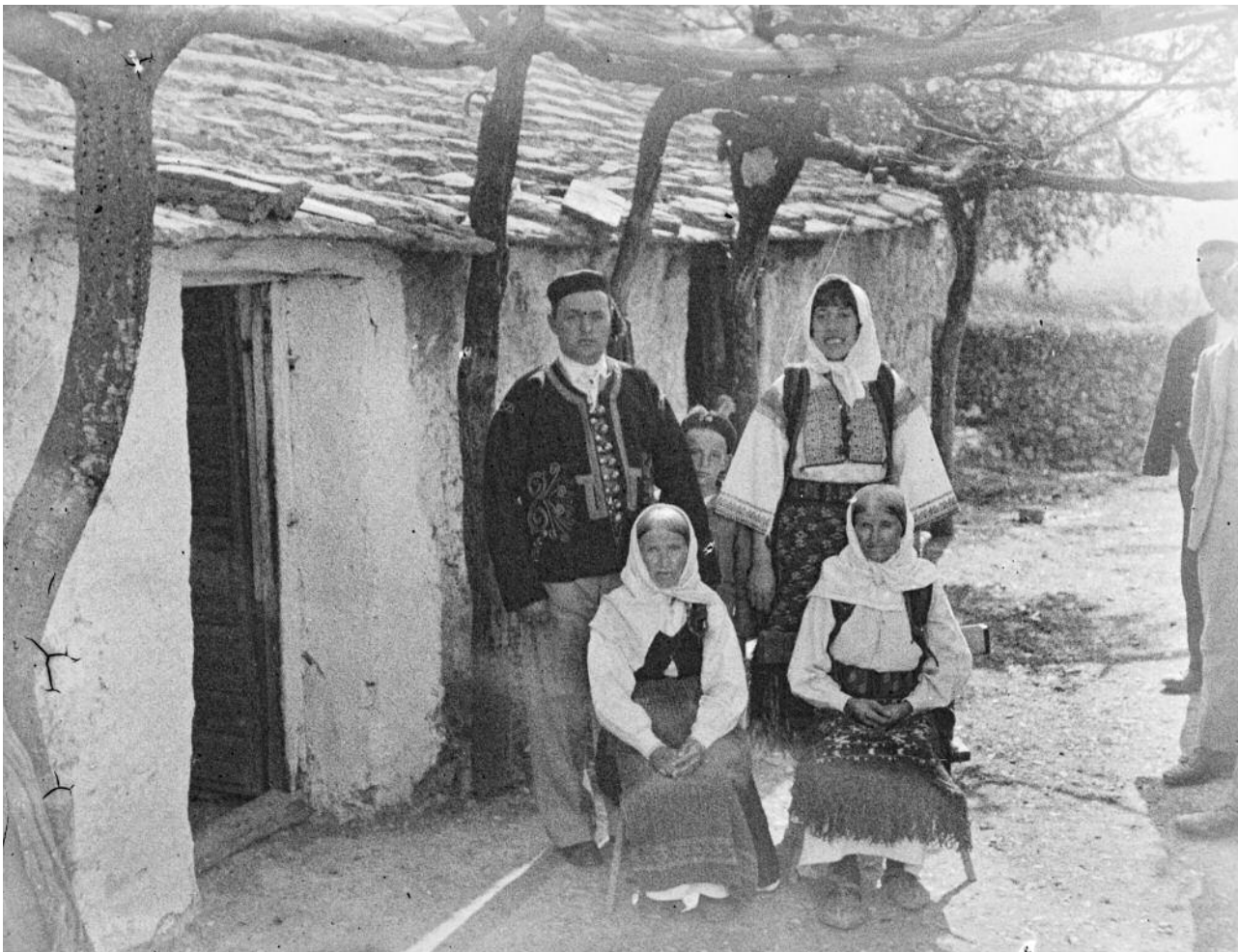
Zapis o životu u zadruzi Ardalić počinje riječima:

„U selu Đevrske ima kuća 122 koje sačinjavaju svaka za se, svoju zadrugu, amo rečeno; vamiliju ili kortu...Sve Vamilije dijele se na dime. Što ima i po više vatara u jednoj vamiliji, tad je onda više i dima, to se ne broji nego za jedan dim, kad nije vamilija razdijeljena. Kuće se dijele na plemena, a svako pleme, pa bile i dvije kuće, zovu varošom, a to još, ako su osamljene“ (2010: 35).

sl. 3 *Seljak i seljanka*. Velebit. Fotograf V. Cvetišić

sl. 4 Kuća Dušana Komazeca. Stare žene su Stana i Jojka Komazec, momak Bogdan Kubat. Žegar. Fotograf Vladimir Deželić, 6. svibnja 1933.

Mate Zorić navodi da se život u zadrugi treba smatrati velikom prednošću za pojedince te obiteljske zajednice jer pruža veću slobodu i mogućnost napretka obitelji, pa tako i pojedinca, *čovjek u zadrugi zadovoljniji je neg je samac čovjek, jer mu je svaki posao lakši i prije uradi* (SZ 8: 142). Život žene ili muškarca s početka 20. stoljeća bio je prepun izazova. Tijekom odrastanja i mladosti i djevojkama postupno je kreirana i nametana uloga koju su trebali imati tijekom odraslog života. Tako su dječaci cijeli svoj dječjački život pripremani za to da budu nositelji obitelji, kućanstva,

kao hranitelji obitelji te su manje-više upravo zbog njihovih društvenih veza i otvaranja prema javnoj sferi života bili prvi koji su u velikom broju i migrirali s ovih prostora. Za žene je to bilo mnogo teže jer nisu imale koga ostaviti iza sebe. Od Zorića saznajemo da je život u zadruzi obilježen strukturom i odnosima moći što autor potvrđuje riječima: „u zadružnoj kući prvi je gospodar, on upravlja kućom i kućnim imetkom“ (Zorić, SZ 8).

I Ardalić ističe ulogu starješine, red u zadruzi održava starješina, „svaki dim ili vamilija ima svoga starješinu. To je najstariji brat u kući“. Ardalić u svojem opisu nabraja karakteristike koje mora imati starješina, među ostalim naglašava da se „dobar“ starješina mora brinuti za mlade, usmjera-vati ih u njihovim slobodnim aktivnostima, učiti ih poslu prema već ustaljenom rasporedu i raspodjeli poslova. I Zorić i Ardalić detaljno opisuju odnose ukućana i starješine, odnos je to u kojem starješina ima potpunu kontrolu ili gotovo potpunu kontrolu nad ukućanima, uređuje poslove unutar kućanstva, dogovara poslove s drugim obiteljima, izmiruje ukućane – posreduje između obitelji ako su u pitanju svađe, kažnjava ako se nešto štete napravilo i sl. Unatoč idealiziranom redu, svađe ukućana također su dio svakodnevice. Svađe su rezultat nesuglasica pojedinih članova nuklearnih obitelji iz različitih razloga, primjerice najdominantniji kod Ardalića je onaj da se svađe započinju zbog *prćije*, koju mlade snahe donose u kućanstvo. Znatan dio poglavlja o „Životu u zadruzi“ Ardalić je posvetio njezinu raspadanju. Pod poglavljem „Dioba zadruga“, Ardalić iznosi razloge potkrijepljene primjerima za koje je čuo, kojima je sam svjedočio ili o njima čuo. Možemo pretpostaviti da u vrijeme kada njegov zapis nastaje dominiraju raspodjele zadružnih obitelji, u mnogo većem broju nego što je prije zabilježeno i to je razlog podjele. Diobe zadruga događale su se i prije, no razlozi su bili potpuno drukčiji, što Ardalić i ističe, nego u novije vrijeme (pritom misli na vrijeme u kojem živi), osim toga, sam proces i ishod podijele bio je drukčiji. Da bi to naglasio, kao i tragove koje raspodjela zadruga ostavlja, Ardalić izdvaja čak dvadeset uzroka dioba. Ukratko, svaki od njih opisuje i ono što je zapisao potvrđuje primjerima (Ardalić, 2010: 84-104). Diobe su u velikom broju navedenih primjera postale i nužna mjera kako se odnosi unutar zajednice ne bi trajno narušavali, jer, navodi Ardalić, zbog nesloge u kući i za „rođenu braću – bi rek, da su dvomaterići“.

Kod Ardalića, posebno se ističe uloga starješine koji obavlja ključne dužnosti u upravljanju imetkom. Starješina preuzima kontrolu nad imetkom i novcem od prodaje stoke ili dijela uroda. Osim upravljanja resursima, preuzima i odgovornost za dugove te pregovara i snosi teret u slučaju dogovora koje obitelj ne može ispuniti. Starješina mora biti častan, on nosi ključ od *ambara*. On prvi pokreće važne poljoprivredne poslove, kao što su oranje i sijanje. Zapis nam daje naslutiti da se posao starješine odnosio i na uređivanje poslova oko važnih životnih rituala, poput rođenja, svadbe i smrti ukućana.

sl. 5. *Seljaci i planinari*. Velebit. Fotograf V. Cvetišić

sl. 6. Milica Olujić i Stanko Berber, Bilišane. Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

Što Radić, Zorić i Ardalić pišu o međugeneracijskim odnosima

U dijelu u kojem Ardalić i Zorić pišu o osnovnim osobinama i karakteristikama koje gospodar treba posjedovati posebno se ističe kriterij starosti, odnosno odabir kompetentnog gospodara zaokružen je time što gospodar mora biti starije životne dobi, „prepun životnog iskustva koji će rado podijeliti sa svojim ukućanima“, radeći na njihovu dobrobit. Ardalić ostavlja mogućnost da starješina kuće bude neoženjen pa čak i da se odluči i ne ženiti. No starosni kriterij dominira, „mlad biti, a da zapovijeda u kući starijem od sebe, toga nema, niti bi ga ko u kući poznavao, sve da i pametnu koju reče, jer kažu: nezrio čovjek nezrele i besjede divani“ (Ardalić, 2010: 187). Tek jednom rečenicom u kojoj opisuje poslove učestale u domaćinstvu, Zorić napominje da stariji ljudi vole sebi odabrati lakšu *radnju čuvanja blaga negoli su voljni motikom kopati*. Taj dio „Osnove“ čini četvrtu cjelinu poglavlja pod naslovom „Život prema dobi“. U dijelu s naslovom „Roditelji i djeca“, Zorić šturo opisuje odnos roditelja i djece, tako čitamo što djeca od male dobi jedu, zašto roditelji glasnije proslavljaju rođenje muškog djeteta u kućanstvu, kako se majka brine o djetetu odnosno koju odjeću djeca i do koje dobi oblače, i to je sve.

U nastavku te rečenice Zorić roditelje kudi jer djeci daju previše na volju, pa ih, kako kaže, zovu od milja *dušo, janje* i navodi da neposlušnu djecu roditelji kažnjavaju tek rukom po guzici, ili pogrđnim riječima žele naglasiti nešto što su loše učinili. Nije rijetkost da roditelji zbog neimaštine djecu od osam godina moraju slati u službu, ali i da se djeca sama osamostaljuju jer se ne slažu s roditeljima i njihovim načinom odgoja, kojemu *batina* nije bila strana. Zorić navodi da su stariji ljudi često „većinom bezobrazni i zamjerljivi“, ili poslovično „bježi staru od očiju, a mladu od prkna.“ Ardalić se u opisu odnosa roditelja i djece dotiče istih pitanja; kažnjavanja, tj. razbaštinjenja u slučaju neposluha „ćaća može sina praćaknuti od sebe kad hoće, t.j. odijeliti ga osim ostalih sinova“, ali i brige za zdravlje i status mlađih članova obitelji „Svak misli na svoje mlađe, što će oni, te da ne prose i da prstom ne upiru u njih da ih ne bi psi raznijeli na tuđijeh vratije; zato stari im stječu i tvrdo drže, dogod mogu rukama mahati“ (Ardalić, 2010: 214).

Imovina odnosno nasljeđivanje najsporniji je faktor u odnosima između generacija, „sramota je žitak (imanje što obitelj posjeduje) mal po mal prodavati“, ustvrdit će Ardalić na više mjesta u radu (ibid.: 202). Jednako tako, obitelj će biti sklonija graditi povjerenje prema članovima ako oni ostaju u obitelji i zajednički grade imovinu za razliku od scenarija u kojem se članovi otuđuju od obitelji toliko da stariji članovi znaju otvoreno negodovati na njihovo ponašanje prema stečenoj obiteljskoj imovini (Ardalić, 2010: 214).

Prijenos se događa s oca na sina, nasljeđivanje prema muškoj liniji je pravo i obaveza te se ako se događa, najčešće prenosi u trenutku smrti oca. Spominju se u tekstu i iznimke u kojima bi

otac zbog izbjegavanja plaćanja poreza odmah pri kupnji prenosio zemlju na sinove, ovisno o tome koliko ih ima. Također, ako su sinovi/sin bili rastrošni u strahu da nakon njegove smrti sve ne rasprodaju, otac bi imutak prenosio na unuke. Ardalić ne spominje mogućnost da žene/kćeri nasljeđuju zemlju, osim ako su udovice s djecom, nego se kćerima ostavlja drukčiji tip imovine, dok se zemlja, *žitak*, imanje ostavlja muškim potomcima, sinovima ili unucima (222-223). „Štoviše, koliko je braće u jednoj vamilii iliti zdruzi na broju, toliko njih pravo ima na dio od žitka. Ako im je ćaća živ, a sinovi nijesu se poženi niti su još u godinama, makar da su navršili 24, tadaj imaju pravo pitati dio. Ali to se rijetko događa, da po svojoj volji od živa ćaće i braće jedan se ocjeljiva; ne dadu mu da načimlje žitka, a naiskoli za života očeva; valja da ima koji veliki uzrok“ (224).

Bratu koji se ne slaže i želi se dijeliti ne dopuštaju mu to te on odlazi iz obitelji, u grad, služiti, u najam, no i kad se dijele, nakon očeve smrti on neće dobiti isti udio jer nije živio ni privređivao žitak u međuvremenu, „gdje ima braće, tu ima i dijela, ali je sramota, kad se i svi dijele, a kamo li jedan sam kad hoće da bježi od ćaće, ako je živ, i od braće; valja da kaže, zašto hoće on tako izvan sviju“. (224).

sl. 7. Seljanke. Žegar. Fotograf Vladimir Deželić, 6. svibnja 1933.

sl. 8. Žena u svačanoj nošnji s preslicom u ruci. Kruševo.
Fotograf Jelka Radauš Ribarić, ožujak 1974.

Starenje i smrt kao dio obiteljske svakodnevice

Pogledajmo što o smrti i starenju piše Radić odnosno naši autori.²¹

U poglavlju VI. Život, cjelini Vi/4. Život prema dobi (unutar trećeg dijela Osnove), Radić je zapisivače uputio da pitaju sljedeća pitanja: „Starci. Drže li se starci starinskoga odijela i starih običaja? Što je starcima posao? Kaki im je život među svijetom? Poštuje li ih mlađi svijet i po čem se to vidi? Daje li im kakovo mjesto u razgovoru, društvu, pri veselju ili nitko za njih i ne pita? Kako oni gledaju na mlađi svijet: zadovoljno, hvale li ga ili kude? Kako govore o smrti?“ Ova se pitanja izravno odnose na život starijih unutar kućanstva, tj. zadruga, njihovu odnosu prema mlađima, odnosno kako njihov pogled na svijet utječe na njihovu svakodnevicu.

Zasebna je cjelina Osnove pod naslovom Običaji, tj. cjelina koju je Radić nazvao c. Porod, ženidba, smrt. U njoj se pitanja odnose isključivo na smrt, dok je proces starenja zastupljen u navedenoj cjelini i ovdje se ne spominje. Nažalost, ni Ardalić ni Zorić nisu detaljni u svojim opisima i zapisima ovih cjelina. Šturo se bilježi i kod jednog i drugog o običajima vezanim uz smrt, koje su radnje dopuštene, koje se zabranjuju, te se opisi svode na puko iznošenje fakata koje autori ne produbljuju primjerima te završavaju gotovo pa ujednačenim riječima. Ni u jednom zapisu ne spominju se *mirila*, ni neka praksa povezana s odlaganjem pokojnika u procesu pogreba. Podatci koje je

²¹ Antropologija starenja i skrbi o starijima novo je područje antropologije koje još nije zaživjelo u punom smislu u našem kontekstu, nekoliko je radova kojima se otvaraju ta pitanja, ali samo područje nije ozbiljnije i detaljnije problematizirano (Hromadžić, 2015; Rubić i Petrak, 2010; Rubić, 2018. i dr.).

Statistika kaže da kroz cijelo 20. stoljeće bilježimo kontinuirani trend rasta broja starijih osoba, i to osoba koje žive same u kućanstvu. Djeca osnivaju vlastita kućanstva, dok stariji roditelji ostaju živjeti sami, ili ostaju u kućanstvu njih dvoje, a u slučaju nemoći zbrinjavaju ih djeca ili kod sebe u kućanstvu ili u institucijama koje provode formalne oblike skrbi o starijim i nemoćnim osobama. Starenje i depopulacija temeljni su demografski procesi koji obilježavaju stanje stanovništva u Republici Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća (usp. Podgorelac i Klempić, 2007: 111). Teme starenja i smrti obilježene su različitim disciplinskim doprinosima.² U hrvatskoj su etnologiji i kulturnoj antropologiji autori temi smrti pristupali ili istraživanjem cjelovitih običajnih praksi vezanih za smrtne i posmrtno običaje, ili istražujući određene fenomene poput *mirilia*, tj. obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom (vidi Katić, 2017). Sociologiju starenja propitivanjem stanja formalne i neformalne skrbi također obilježava niz autora koji svojim djelom pridonose promatranju fenomena starenja iz kulturološke i društvene perspektive, propitujući različite stereotipe, predrasude, tabue i strahove vezane za procese povezane sa starenjem (usp. Podgorelac i Klempić, 2007 i dr.). Smrt je dio životnih običaja i kao takvu obrađivali su je etnolozi, ali ujedno stavljajući naglasak na druge životne običajne prakse (Čapo et al., 1998 i dr.).

tijekom izrade doktorskoga rada prikupio urednik ove knjige zajedno s kolegama upućuju na to da je ova praksa bila prisutna te da u različitim oblicima postoji i danas. Zašto ih autori ne spominju, pitanje je na koje nećemo doznati odgovor. Možemo li, pak, nagađati zašto je to tako, rekla bih da nam je sam proces iznimno otežan time što autori rigidno, bez uvođenja osobne note obrađuju ove teme. To još više začuđuje ako uzmemo u obzir da je Zorić kao svećenik s njima zasigurno imao blizak doticaj. O razlozima nam preostaje tek nagađati.

Umjesto zaključka

U uvodu je navedeno da se tekstom želi pridonijeti boljem razumijevanju prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, razmatrajući pritom širi kontekst u kojem se praksa događala prije odnosno u kojem se događa danas. Radovi u ovom Zborniku pokazuju koliko je važno sagledati širi kontekst u kojem se bilo koja praksa održava toliko dugo unatoč različitim izazovima. Namjera je i ovoga rada približiti i oslikati obiteljsku svakodnevicu koja je obilježavala pojedinca i njegov način života, a vezano za praksu odmaranja s pokojnikom, mirila. Zapisi dvojice Radićevih etnografa ne govore nam mnogo o nekim od pitanja koja se u kontekstu suvremenih promišljanja o obiteljskoj svakodnevici otvaraju, poput međuobiteljskih odnosa, srodstvenih mreža, procesa starenja i smrti. Autori ne zanemaruju ove teme, no one ne dolaze do izražaja, nisu dominantne, ostaju po strani. Zašto je tako, možemo samo nagađati, no jasno je da nijedan od zapisa nije do kraja dovršen, te se pri čitanju primjećuje nedovršenost pojedinih poglavlja, tema. To znači da je autor stvaranju teksta pristupao vrlo slobodno, uz minimalan odmak od Radićeva upitnika, jer to su na koncu tekstovi koje pišu Mate Zorić i Vladimir Ardalić.

Literatura

- Ardalić, V. [1899] 2010: Bukovica. Narodni život i običaji, Prosvjeta.
- Batina, K., J. Marković, I. Polonijo, J. Primorac i L. Šešo, 2010: Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zbornik za narodni život i običaje, 55, 45-466.
- Bandalović, G. i I. Buzov, 2011: Odnosi u seljačkoj obitelji i položaj žene u zagorskoj Dalmaciji, Godišnjak Titus, 4(4), 195-209.
- Benković, Z., 2014: Narodni život i običaji u toliškome kraju u zapisima Bone Dobroslava Nedića i Petra Draganovića, Zbornik za narodni život i običaje knjiga, 57, 33-49.
- Bićanić, R. 1939: Kako živi narod II, Zagreb: Gospodarska sloga, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva.
- Bonifačić, V., 1995/1996: Antun Radić and Ethnological Research of Clothing and Textiles in Croatia: 1896 to 1919, *Studia ethnologica Croatica*, 7(8), 161-179.
- Čapo Žmegač, J., 1997: Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja, *Narodna umjetnost* 34(2), 9-33.
- Čapo Žmegač, J., A. Muraj, Z. Vitez, V. Belaj, 1998: Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka, Zagreb: Matica hrvatska.
- Černelić, M., M. Rajković Iveta, 2010: Uvod. Zapisi iz Gornjih Ranih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 7-27.
- Hromadžić, A., 2015: "A gdje su oni bili dosad?" Starenje, skrb i napuštanje u jednom bosanskom gradu, *Etnološka tribina*, 45(38), 3-57.
- Lončar, S., 2010: Prilozi poznavanju ruralnog graditeljstva i kulture stanovanja, u: *Zapisi iz Gornjih Ranih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 73-177.
- Nejašmić, I., 2013: Demografsko starenje na hrvatskim otocima, *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 141-168.
- Nikolić, T., 2010: Poljoprivreda, opskrba vodom i navodnjavanje, u: *Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta, FF press: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 223-252.
- Muraj, A., 1984: Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj, *Etnološka tribina*, 6(7), 31-36.

Peračković, K., N. Pokos, 2015: U starom društvu – Neki sociodemografski aspekti starenja u Hrvatskoj, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 24(1), 89-110.

Pilić, Š., 2011: Sociologija, etnologija, povijest i Ardalićeva Bukovica, Godišnjak Titius, 4, 229-270.

Pleše, I., 2019: Svaka majka doji svoje dite, samo ako ima mlika: Kako čitamo Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Narodna umjetnost, 56(2), 57-73.

Pleše, I., 2021: *Dogodi li se, da žena sama ne doji djeteta? Tko ga onda doji?:* etnografski zapisi iz Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena, AMHA – Acta Medico-Historica Adriatica, 19(1), 61-82.

Podgorelec, S., S. Klempić, 2007: Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj, Migracijske i etničke teme, 23(1-2), 111-134.

Primorac, J. 2010: Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, u: Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, ur. Klementina Batina et al., Zbornik za narodni život i običaje (knj. 55), Zagreb: HAZU, 9-37.

Primorac, J., 2014: *Sad se svit odveć podigo na modu.* Bosanska Posavina očima Bone Nedića i Petra Draganovića, Zbornik za narodni život i običaje knjiga, 57, 7-32.

Radić, A. 1897: Osnova za sabirañe i proučavañe građe o narodnom životu, u: *Zbornik za narodni život i običaje 2*, ur. Antun Radić, Zagreb: HAZU, 1-90.

Roksandić, D., 2011: Vladimir Ardalić o sebi i drugima – drugi i Ardalić, Godišnjak Titus, 4(4), 19-56.

Rubić, T., P. Petrak, 2010, *Normalno da će on pomoć:* obiteljski život i međugeneracijska uzajamna pomoć u lovinačkom kraju, Senjski zbornik, 37, 227-260.

Rubić, T., 2018: Prakse i naracije (o) starosti u Zagrebu, Narodna umjetnost, 55(2), 7-27.

Supek, O., 1988: Etnologija u Hrvatskoj, Etnološki pregled, 23-24, 17-35.

Strika, Z. i P. Kero, 2018: Kratki popis svećenika župe Visočane, Zadarska smotra, 1-3, 42-67.

Izvori

Rukopis M. Zorić, 1897: Visočane u Ravnim kotarima, Stare zbirke HAZU, 306. str.

PRILOG ISTRAŽIVANJU TRADICIJSKIH VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA BUKOVICE

Matija Dronjić

Etnografski muzej u Zagrebu
matija@emz.hr

Sažetak

U radu su izneseni rezultati etnografskih terenskih istraživanja koje je autor poduzeo na području Bukovice od 2010. do 2018. godine. Građa se bavi vjеровanjima lokalnog stanovništva u natprirodno, fantastično i „onostrano“, odnosno pripovijedanjima o vilama, vješticama, morama, urocima, *valačima* (osobama posebnih moći koje su pomagale drugima u borbi protiv nadnaravnih uzroka njihovih tegoba), vukodlacima i drugim noćnim utvarama, a kontekstualizirana je pomoću antologijskih etnografskih zapisa Vladimira Ardalića s kraja 19. stoljeća.

Uvod

„Narod. *Ćud.* (Bukovičanci) U Bukovici, koja se prostire od Krke do Karinskog mora, narod je jedan, koi je pun vračara i vračarica. Vila niko nije zaboravijo: i dan današnji da ij opažaju, kažu, i čuju pjevati. A baš sav narod je vilovski.“ (Ardalić, 2010: 26)

Na samom kraju 19. stoljeća ovim je riječima Vladimir Ardalić započeo opis svojih sumještana i sugovornika u tekstu objavljenom u jednom od prvih izdanja *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* (1989). Dugogodišnji suradnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, plodan etnograf, veliki entuzijast i lokalni znalac, stvorio je korpus antologijskih zapisa o „narodnom“ životu u Bukovici u čijem se fokusu našao prostor njegovih rodnih Đevrska (danas u sastavu Općine Kistanje u Šibensko-kninskoj županiji) (Roksandić, 2011). Iako sam se s Ardalićevim radom susreo još kao student, u ranim fazama studija etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, tek sam ga u apsolventskim godinama počeo pomnije iščitavati i koristiti se njime za izradu vlastitih upitnica, koje sam od 2010. godine nadalje upotrebljavao tijekom nekoliko terenskih istraživanja na području Bukovice.

U prva dva istraživanja sudjelovao sam kao suradnik na projektu „Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca“, pod vodstvom dr. sc. Milane Černelić, tada redovite profesorice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U listopadu 2010. godine zaputio sam se u selo Medviđu, a u lipnju iduće godine nastavio istraživati na širem prostoru Kruševa nakon čega su zaključene terenske aktivnosti na području Republike Hrvatske te se naš fokus sukladno s terminskim planom projekta pomaknuo prema Bačkoj, odnosno prema podunavskoj grani Bunjevaca. Igrm slučaja, prikupljenu građu nikada nisam objavio, iako sam nekoliko puta predstavio njezine dijelove¹.

¹ Primjerice, 2014. godine donio sam kratak pregled istraživanja u predavanju naslovljenom „Uvod u predajni krajolik Ravnih kotara i Bukovice“, održanom u sklopu Radionice o interkulturnom i transkulturnom dekodiranju i identifikaciji revitalizacijskih potencijala u sklopu europskog projekta „Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara“ u Islamu Grčkom, a idućih sam godina nekoliko puta predstavljao građu studentima Studija etnologije i antropologije Sveučilišta u Zadru, gdje sam održao niz gostujućih predavanja u sklopu raznih kolegija.

Idućih godina posjetio sam Bukovicu više puta, ponajprije zahvaljujući prijateljevanju s dr. sc. Mariom Katićem, izvanrednim profesorom na Sveučilištu u Zadru, koji je tih godina pripremao izradu doktorske disertacije na temu praksi obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske zbog čega je iznimno dobro poznao istraživani prostor. U međuvremenu se pružila prilika i za treću formalnu istraživačku kampanju, ovog puta u sklopu programa Ministarstva kulture Republike Hrvatske pod naslovom „Golubić, Kudin most – kulturni krajolik“, čiji je nositelj bio Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru. Tijekom 2018. godine, na inicijativu Konzervatorskog odjela u Zadru i tadašnje konzervatorice Lepe Petri, dr. sc. Mario Katić okupio je interdisciplinarni tim čiji je zadatak bio izraditi studiju zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe na osnovi terenskih rekognosciranja, pregleda arhivske dokumentacije te analize građe prikupljene istraživanjima. Prihvatio sam njegov poziv te smo se uputili na istraživanje koje je obuhvatilo lokalitete Krupu, Golubić i Kaštel Žegarski. Godinu dana poslije rijeka Krupa proglašena je zaštićenim kulturnim dobrom u kategoriji kulturnog krajolika, a mi smo dio etnografske građe prikupljene terenskim istraživanjem objavili u elaboratu naslovljenom „Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe“ (Katić [ur.] 2019, Dronjić, Katić i Kale 2019: 45-60).

Nakon terenskih istraživanja, na poticaj dr. sc. Martine Dubolnić Glavan, znanstvene suradnice u Zavodu za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, dr. sc. Mario Katić i ja usmjerili smo se na ovaj prostor istražujući arhivsku građu. Proučavajući dio rukopisne ostavštine arheologa Luke Jelića (1864. – 1922.) pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu – konkretno etnografske zapise iz Bukovice i Ravnih kotara² – među ostalim smo i nadogradili dosad poznati korpus predaja o starom stanovništvu (više u Dronjić 2012) novim primjerima s područja Bukovice. Istraživanje smo predstavili u sklopu skupa „Luka Jelić (1864. – 1922.): istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa“ održanog u Zadru 24. listopada 2019. godine, a njegove rezultate detaljnije smo razradili u tekstu namijenjenom zborniku skupa pod naslovom „Folkloristički pabirci: etnografski rad Luke Jelića“, koji je u postupku objave u trenutku pisanja ovih redaka.

Stoga, moja je želja u ovom prilogu objaviti svu preostalu neobjavljenu građu s prostora Bukovice koju sam prikupio od 2010. do 2018. godine kako bih, figurativno govoreći, „zatvorio krug“ gotovo desetljetnog istraživanja ovog područja. Tijekom triju istraživačkih kampanja razgovarao sam sa šezdesetak osoba uglavnom visoke životne dobi, od kojih je gotovo polovica rođena dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća. Podjednako su zastupljeni sugovornici obaju spolova, a s

² AMS, Arhiv Jelić, II., XII., XXIII.

obzirom na etničku pripadnost oko dvije trećine ispitanika izjasnilo se Hrvatima (uglavnom prve dvije kampanje), dok su se ostali identificirali kao pripadnici srpske nacionalne manjine (treća kampanja). Istraživanje je provedeno tehnikom polustrukturiranog intervjua, otprilike tri četvrtine razgovora snimane su digitalnim diktafonom, dok je četvrtina bilježena ručno ili na izričit zahtjev kazivača ili zbog nepovoljnih uvjeta koji bi utjecali na tehničku kvalitetu zapisa (primjerice, razgovori na otvorenom tijekom vjetrovita vremena, razgovori u neposrednoj blizini radnih strojeva, prometnica i sl.).

Kao što i sam naslov priloga govori, izložena građa bavi se pitanjima vjerovanja lokalnog stanovništva, primarno predodžbama o „onostranome“, natprirodnom i fantastičnom: vilama, vješticama, morama, urocima, *valačima* (osobama posebnih moći koje su pomagale drugima u borbi protiv nadnaravnih uzroka njihovih tegoba), vukodlacima i drugim noćnim utvarama; kao i predodžbama o mjestima na kojima se naoko brišu granice između ovoga i onoga svijeta, zbilje i tradicijske (folklorne) fantastike. Kako je od vremena kada sam započeo istraživati Bukovicu do vremena kada će ovaj tekst ugledati svjetlo dana proteklo više od desetljeća, svjestan sam da su mnogi od mojih sugovornika već preminuli. Unatoč tomu, zbog osjetljivosti teme ipak sam ih odlučio anonimizirati³. Na jednak način postupio sam i u slučajevima kada se imena osoba spominju u negativnom kontekstu, odnosno kada su u raskoraku s općeprihvaćenim moralnim normama zajednice⁴, ili kako bi Ardalić kazao (2010: 25): „Od koga što bi, to o’đe ne ću kasti: kad svijet može zagonetke pogađati, nek pogađa i to.“

³ Štoviše, neobično velik broj kazivača zamolio me da im ne navodim imena u budućim publikacijama, pogotovo u Kruševu. Određeni su iskazali bojazan da bi sumješteni ili njih ili njihove obitelji mogli izvrći ruglu, dok su se neki pribojavali „što će fratri reć“. Distinkcija se vidi primarno u navođenju lokaliteta na kojem je kazivanje zabilježeno te se u pojedinim slučajevima neizravno referiram na njihov spol (u formulacijama poput „kazivačica je napomenula“ ili „prema riječima kazivača“. Istražujući vjerovanja u nadnaravna bića na području Dalmatinske zagore Luka Šešo primjećuje svojevrsan problem „nazadnosti“ na prostoru Bukovice, po čemu se razlikuje od ostalog istraživanog prostora. Zaključuje da je riječ o prostoru u kojem se i hrvatsko i srpsko stanovništvo – uglavnom povratnici raseljeni tijekom Domovinskog rata – nalazi u delikatnoj političko-etničkoj situaciji u kojoj se pribjegava negiranju, autocenzuri i racionalizaciji sadržaja na ovu temu ne samo iz bojazni da će ih pripadnik „intelektualne elite“ (odnosno istraživač, kako ga Šešo označuje) smatrati nazadnima nego da će „nazadnost“ dobiti i etnički predznak što je neprihvatljivo jer i Hrvati i Srbi nastoje ne ostaviti negativan dojam (Šešo 2016: 156-157).

Vila nagorkinja

„Kažu, da su vile prelijepa djevojke, u nekakvoj sjajnoj robi obučeje, koja ni gleti ne da u se; ali da imadu do koljena noge od mazge, pa ko ij vidi, da im se za boga čuditi ni smijati ne smije. Kažu tako da im se jedan nasmija, a one da su ga uzele pa prebacivale prô brda jedna drugoj na ruke.“ (Ardalić 2010: 277)

U narativima stanovništva istraživanog područja vila žensko je biće neobične ljepote, vitka stasa i duge kose, odjevena u bjelinu, „ali nije sva kao čovjek, ima noge ko magare“ (Medviđa) ili „su joj noge kozje“ (Kruševo). Ima krila i može letjeti, a nerijetko provodi vrijeme u društvu drugih vila igrajući kolo. Frazom „vila nagorkinja“ komplimentirale bi se izrazito lijepe djevojke, dok ona ujedno svjedoči o predodžbi kako ova fantastična bića stanuju na osamljenim planinskim vrhovima⁵ južnog Velebita.

Vile su se susretale na planini, ali i u blizini sela u Bukovici, neposredno ili su ostavljale tragove kopita na mjestima na kojima su igrale kolo: „Vidjeli bi ljudi male stopice pa su govorili da su to kao vile bile“ (Kaštel Žegarski). Nerijetko su se viđale oko izvora vode, pa su neki i prozvani po njima, poput Vilinog vrela na području koje lokalno stanovništvo naziva Prezid dolac (Golubić) ili Viline vode na brežuljku nedaleko od Pilipovića (Medviđa). Usto, motiv vile koja se umiva na izvoru omiljen je u pričama lokalnog stanovništva:

„Imamo mi jednu ogradu gore, voda se zove Osa. I moja baba pokojna pričala, tamo se cura umivala. Imala je duge kose. I kazala joj ta njena mater, od moje babe, dobro si ti dušo uranila kad umivaš. A ona kad se okrenila njoj, ona je vidila da to nije cura, nego vila.“ (Kruševo)

⁴ Drugim riječima, ako se nečije ime i prezime spominje u kontekstu priče o vješticama (kada je osoba sama imenovana vješticom) ono je zamijenjeno generičkim osobnim imenom koje je učestalo u zajednici. S druge strane, budući da su *valači* smatrani osobama od povjerenja, štoviše, osobama kojima mnogi duguju život, navodim ih bez anonimizacije, onako kako su ga/je sami kazivači naveli.

⁵ „Najviše vile prebivaju onđe đe njima niko prići ni doći ne može, a to su velike i uzvišene grede i kukovi, kojima ne more prići man da gavran i orao.“ (Ardalić 2010: 277)

S jedne strane, predaje vile opisuju kao plaha bića, oprezna u susretu s čovjekom: „Vile su u staro doba bile tu. Vidite ovo brdo veliko... Gradina se zove. Velika Gradina. To bi vidili oni koji čuvaju blago, pa da vide kako igraju kolo. Onda kaže, čim opaze nas, onda uteku!“ (Kruševo)

Međutim, zabilježeni su i narativi koji dočaravaju njihovu naglu narav: „Bio je jedan naš, neki Ante Bašić... Sićam se da su drugi pričali... Da su tu oko kuća Bašića, uveče su gonili ovce, stado, a on je osta kod kuće da će večerati. I kad je pošao, došao kod kuća pod Krčom, mi tako kažemo, i vidio on da se kolo igra. Bilo je to litnje doba, sve buja i tako... A tu bili vinogradi i on rekao njima, nagrdio ih, što ste vi cure sad uvatile kolo, a ovce su možda već u vinogradu i rade štetu. I pogleda malo bolje, učinile mu se nepoznate. Imale su duge kose, a noge čudne, kao kozje. I veli, jedna se pušta i trisnula ga. Onda su mu kasnije drugi rekli da su to bile vile“. (Kruševo)

Ambivalentnost vilinske naravi jedna je od osnovnih karakteristika narativa o ovim bićima, u čemu se uostalom i očituje njihova „onostranost“. Vila naglo reagira u situacijama kad je ljudi ne poštuju, ali jednako tako i nagrađuje dobrotu koristeći se svojim natprirodnim moćima. Ardalić bilježi (2010: 280):

„Vile koliko mogu učiniti svijetu dobra, toliko i zla; one mogu svojim očima bandu a bandu prostrijeliti. Pripovijedaju, da su došle pred nečiju kuću i stan, u kome je bilo dosta blaga: ovaca i koza; upitale su kako živu ti kućani, imaju li omršaja⁶. Oni su odgovorili da oni ne jedu mesa, nego o gozbami, jer da nemaju šta klati. A one su kozijač ošinule očima u avliji, i odma ij je sedam palo, te su im rekle: „Kad ste željni mesa, eto vam ga, pa se najite i zagaste suvotinju.“

S druge strane, u Medviđi je zabilježeno nekoliko inačica priče s motivom vile koja je darovala plodnost pastiru koji joj je napravio hlad dok je spavala i tako mu zahvalila:

„Neki Mršić našo vilu da spava i metne veše glave grane neke, i ona kad se probudila ona došla k njemen. Jesi mi ti granu metnija nad glavu? Veli, jesam. Što želiš? Reci, što želiš? Želim da nam date dosta blaga. Koza. I od tada imaju sreće u kozama, i danas ih imaju mnogo.“

⁶ *Omršaj*, m. masna hrana. (Ardalić 2010: 473)

Stoga je i stajalište lokalnog stanovništva o vilama dvojako. S jedne strane, načelno se smatraju dobrim bićima (u usporedbi s vješticama, morama i sličnim bićima koja su isključivo okarakterizirana kao zlonamjerna), dok su s druge strane korištene kao sredstvo za plašenje djece. Prema riječima kazivača, u Kruševu se često kazalo: „Odnit će te vila na Velebit!“

Na istom lokalitetu zabilježeno je razmjerno malo predaja o vilama u odnosu na druga istraživana sela, a iz prikupljenih podataka razvidno je kako su nerijetko izjednačavane s vješticama: „Vištice i vile, to ti je isto. Ista stvar! To se samo po noći sastajalo. I letalo, a kud je letalo to samo oni znaju.“ Također, lokacije poput Tulovih greda na Velebitu (sl. 1) ili Vrčeva, brda u jugozapadnom dijelu Ravnih kotara⁷, koje su kazivači često navodili kao staništa vila ujedno su i lokacije vještičjih sastanaka (usp. Šešo 2013/2014).

sl. 1. Pogled na Velebit iz Kruševa. Foto: Matija Dronjić, 2011.

Ni o drvo, ni o kamen

„Kažu, da vještice mogu kroz ključanicu od brave ući i izaći; da se naviše pretvaraju u letuće stvari, kao u tice svake vrste, u crne kokoši i u tuke. One imadu svoj delvet više puta pro godine i svoje sastanke, a najviše se vrlaju štokuda okolo poklada, t. j. zadnje neđelje od mesojeđa. Tadaj im je dodato, da mogu raditi štogod oće: najdraže im je srca djetinja jesti, pa od obra vola mlada i od konja.“ (Ardalić 2010: 281)

U predodžbama lokalnog stanovništva vještice odnosno *vištice*, *viščice* ili *štrige*⁸ maliciozna su ljudska bića s posebnim moćima kojima mogu naštetiti drugim ljudima i njihovu vlasništvu, u prvom redu domaćim životinjama ili usjevima. Iako su pojedini kazivači naveli kako vještice mogu biti i muškarci i žene, ipak prevladava konsenzus kako je u prvom redu riječ o starijim ženama čiji je izgled na neki način odavao njihovu „pravu prirodu“. Ponajprije, „vješticu se moglo prepoznati po zlim očima“ (Medviđa), dok je u Kruševu zabilježeno kako „vištica ima jedno oko crno, a drugo zeleno“. Također, vještica se nerijetko pojavljuje uoči ili nakon nekog zlodjela na vratima kuće i „dođe pitat nešto“ (Kruševo).

Druga dimenzija vještijeg izgleda potpuno je onostrana, a predstavljena je u liku tzv. „noćne“ vještice (usp. Pócs 1999, Mencej 2006: 187-242). Odnosno vještice koja se pojavljuje kao *varnica* (iskra) ili *svića* koja obilazi selo po mraku: „Puno se toga vidilo preko lita. Vištica se vidjela kao svića, tih svitnjaka bude preko lita puno.“ (Kruševo)

Kazivačica iz Medviđe osvrnula se na vlastito, tragično iskustvo:

„Pazi me što ću ti reć. Ja sam imala curicu. Od dvi godine i osam miseci. I ide vatra, svitlo. To je to, dušmanice... Iđe svitlo, a ja ćapila ono moje dite i u kuću. A ona oće da gleda u to svitlo. I došlo to već nama, veše kuće, a ono dva pasa naša, ko dva vuka mrka... Zaroje se, svitla nestade! Petak je. A ono moje dite poboli, gori! Nikako ona nema mira, nosaj, ona plače. I umrla u subotu uveče. To je nju svitlo sigurno sanjelo, sigurno [kroz plač]... Te dušmanice, vištice su to bile.“

Predodžba o nastanku vještice usko je vezana uz još jedno, srodno fantastično biće – *mòru*: „Nekad se dica rađaju u plavoj košuljici⁹ i ako roditelj to ne otkrije svećeniku, onda postane mora. A kad se uda, onda postane vištica.“ (Kruševo)

⁷ Više u nastavku teksta.

⁸ Nazivi nisu lokalno specifični, osim termina *štriga* koji prevladava na području Kruševa.

⁹ Amnionska ovojnica.

I vještica i mōra mogu letjeti, biti nevidljive i uvući se u kuću kroz kakav procijep ili ključanicu. Mōra „pritisne“ (Kaštel Žegarski), „sasne onog koji je meke krvi“ (Medviđa), odnosno muči djecu i mlade ljude u snu na specifičan način:

„A bilo je toga dosta. Djevojka ili dečko spava, onda na nj padne mora i cica mu cice. A onda on se diže i ako je uvati, onda je istuče i više se ne vrati. Tako je to bilo. Ako je ne uvati, onda ništa.“ (Kruševo)

Hvatanje, odnosno javno raskrinkavanje mōre, način je kako se mogu spriječiti opetovani noćni posjeti:

„Bilo je kad se uvati. Moj stric pokojni uvatio. U ruke. I ne znam što mu je platila da je pusti, darovala ga je, samo da ga pusti. I prikazala mu se. Kaže, kad malo uvatiš, nemoj puštat više, nakon toga više nikad neće.“ (Kruševo)

Ili:

„A pričalo se da su žene vatale. Čekaj, čekaj i uvati. A nevidljiva je i prođe kroz bužu od ključa. I kad je uvati i to svima kaže, onda ova više to ne može raditi. Kao, otkrivena je, nema više moć.“ (Kruševo)

Poput vještice, i mōra se može pretvoriti u životinju (najčešće crnu), a kazivači su istaknuli da također dolazi idućeg jutra tražiti nešto:

„E sad ćeš ti čut! E majko božja, istina je sigurno! Ona se može u mačku pritvorit! U mačku! Mi smo radile, sestre i ja, pokojna mater već legla i... Mi ti legle, mi počele spavat, a sestra dobila pritisak, kao guši je. I čule mi to, skočile i upalile svitlo! A ono mačka! Otkud!? I navalile mi, bacale cipele, a mačka biži i više [smijeh, op. zap.]. I utekne. I ujutro se babi potužili, divanili što je bilo. A kaže ona, ko vam god prvi bude ujutro dolazio nešto tražit iz kuće, taj vam je nasmeta. I stvarno, evo te jedne babe! I mi to sve njoj kazali, da sram je bilo! Ja joj kazala ja ću te čekat idući put kad dođeš, ubit ću te! I nikad više nije došla.“ (Kruševo)

Uz čin neposrednog hvatanja i/ili javnog raskrinkavanja, postoji niz postupaka kojima su se stanovnici istraživanog područja štitili od noćnih posjeta ovih bića. Na svim lokalitetima zabilježeno je kako su majke djeci mazale prsa *bijelim lukom*, u Medviđi se prakticiralo mazanje prsa tintom ili ugljenom „da se drugi dan vidi na ženi“, a u Kruševu je zabilježeno kako bi se ispred ulaznih vrata na konac objesio šuplji kamenčić za zaštitu.

Kao što je već naznačeno, nakon udaje mōra postaje vješticom i sastaje se „na raskršćima po noći s drugaricama“ (Medviđa). Na istraživanom području zabilježeno je nekoliko inačica široko

rasprostranjene predaje o vještici koja s pomoću fantastične formule „ni o drvo, ni o kamen“ odleti na sastanak, nakon čega je slijedi sumnjičavi suprug (ili mlađa žena iz kuće) koji nenamjerno čini važnu pogrešku pri izgovaranju magičnih riječi. Primjerice:

„Imala mater sina. Mater imala sina. Mater oženi sina, kad ništa. I jedno veče, vidi on, nešto reče, a mater odleti. Žena odleti. One rekle, ni o drvo, ni o kamen, neg u Brušku pod krušku. A on crni nije razumio, pa reko i o drvo, i o kamen, u Brušku na krušku. I kad on došo, porazbija se sav. Došo kući, e! Tuče mater, tuče ženu, što se sav izrazbijo. Kad on na ispovid popu. Gdje je mater, gdje je žena? Kaže on, to ja ne smin kazat. Kaživaj! I on kaže što je bilo. I kući, udri mater i ženu, ispovidaj se! I drugi put, i treći! I goni on njih popu, ispovidaj se! I ispovidile se i onda više dušmanice nisu mogle bit! (Medviđa)

Zanimljivo je kako se uz izgovorenu formulu¹⁰ vežu različiti lokaliteti. U Krupi je zabilježeno „Ni o drvo, ni o kamen, već više Knina pod orase!“, u Medviđi „Ni o drvo, ni o kamen, neg pravo na Vrčovo!“, a u Kruševu se govorilo kako se „vještice namažu nekom masti pa kažu: ‘Ni o drvo, ni o kamen, neg u Tulove grede!’“ Ardalić, pak, bilježi formulu (2010: 281): „Ni o drvo, ni o kamen, neg pod oras pod Prominu!“

U južnoslavenskim tradicijama, ali i šire, orah se smatra nesretnim drvetom, te je vezan uz koncepte poput smrti i podzemnog svijeta (Vinšćak 2002: 136). I kod Ardalića se eksplicitno veže uz nesreću, vještice i smrt (2010: 264):

„Oras, ko ga ima u avliji, vele, da je nesretan. Osim što najviše puca grom u nji, lad je njegov nezdrav. Ima ljudi da vole na suncu stati neg ići pod nj ladovati; vele da se ne bi pod njim nikad naspava', jer svaka vada na nj pada, a najviše vještice. Ta znate li vi da je naš Vaseljda Amrožić takav pravi i mladi oras ima' pred kućom u avliji, te čim mu sin umrije (bilo mu je 17 godina), odma ga je posjekao. Kune se i dan današnji da nije ima' tog orasa pred kućom, ciko da bi mu sin i danas bijo živ, jer ga je nešto š njega prostrijellilo.“

¹⁰ Formule u stihu koje su izravno vezane uz vještičji let pojavljuju se u hrvatskim predajama o vješticama u brojnim varijantama, ovisno o geografskoj lokaciji. Pravilan izgovor formule, među ostalim postupcima, omogućuje vještici uspješan let, dok onomu koji je pogrešno izgovori također dopušta let, ali zbog omaške u pravilu na odredište dolazi izubijan i izmučen (više u Marks 2007).

¹¹ Moji sugovornici objasnili su da je na Vrčevu „stajao orah oko kojeg su vještice igrale kolo“ (Medviđa). Lokalno stanovništvo nezadovoljno tradicijama koje su ga označile „vještičjim brdom Vrčevom“ odlučilo je na brdu izgraditi kapelicu te je posvetiti Blaženoj Djevici Mariji od Krunice (više u Šešo 2014).

Prema riječima gotovo svih kazivača, vještici sastanci održavali su se na poklade: „Išla su dica gledat oko poklada navečer da će vidit vištice kako letaju!“¹² (Kruševo), a među lokalnim stanovništvom i dalje postoji blijedost sjećanje na praksu vezanja crne krpe ili crnog konca oko *komoštri*: „I ako se, veli, koji odriši po noći, onda se veli da je bila vištica, da se odrišila. Kao, utekla je!“ (Kruševo)

Objašnjenje je moguće pronaći kod Ardalića (2010: 152; 285): „Na poklade uveče svak sprema dobru večeru. Kad se večeralo, „povezali vještice“ i zapretali rog u vatru, onda đekoji dovikuju u komšiluku jedan drugome: „O, Jovane, dobro sveži kobilo, jer će ti zastraniti u selo i štetu učiniti!“ To je reći da ima opaz na ženu, da ne bi etila u vještice. (...) Na poklade osim roga, što svaka kuća mora da zapreće u vatru, da im smrdi tu doći, ma vještice vežu crnijem koncom, pa te uzlove objese o verige nad vatrom: ko to radi, namijeni svakoj uzao. Ako je glas, da je vještica, pa koliko znadu, da po imenu u selu ima vještica, onoliko valja da bude uzlova; ako je vještica s kraja sela, onda joj je s kraja i uzao, i tako sve redom do najkašnjega znade se, kojoj koji pripada uzao. Sad ako su vještice, svaka će se odriješiti; ako li nije, ne će. Tako po tijem uzlovima znadu, koje su one u selu.“

Također, smatra se kako su vještice iznimno aktivne na Jurjevo, a ugrožene su ponajprije domaće životinje:

„Za svetoga Jurja moj pokojni ćaća nije dao blago iz kuće sve dok neko drugi ne prođe, da njegovo ne pokupi čarke na putu. A prije sunca se kitile kuće zelenim grmom, sve. I ove zle žene, što su bile, što bi odnile mliko... I one prije sunca na Jurjevo dođu pitat bilo što, ili konca ili soli, ma bilo što je bilo dovoljno pitat da joj se dade. Tko je to znao, potira je!“ (Kruševo)

¹² Ardalić bilježi da se na vlastite oči uvjerio u stvarnost ovog narativa (2010: 285-286): „Kad se večera na poklade, idu gledati na brdo, kuda vještice lete. To ja nijesam vjerovao; onda lani pozovu me na poklade u društvu da idem. Otišao sam, zasjeo smo na visinu te čekaj i stoj. Kad se ukaza svjetlost, s modrim plamenom velika poput kokoši, đe izađe sred Varivoda daleko od nas 4 do 5 kilometara, pa leti pa leti te u naše selo u neke kuće iščeznu. Kad otalen domale tri izletiše te lêt, lêt pa u druge kuće, i tako na više mjesta viđali smo đe iz kuća dolijeću i izlijeću po više nji!. (...) Eto to sam ja moijem očima vidijo.“

Vještica može „odnit kravi mliko“ (Medviđa), tj. „ukrast vareniku“ (Golubić), odnosno pomusti tuđu kravu s udaljenosti na fantastičan način, muzući crnu vunu ili kakav konopac prebačen preko *komoštri*. Ardalić bilježi (2010: 155):

„Jedna je curica u našem selu, kad su je pitale ženske, kazala: „Bogme moja baka pro grede u kući objesi uže pa iz njega namuze pun kablič varenike, kad joj god pane na um.“ To se potpuno drži da je istina, jer imade nekije, da nemaju ni 10 do 15 glava blaga sitnog, a imaju dosta varenike, sira, mlijeka kisela, masla, i punu mješinu opet skorupa i skute za zimu. Toga ne more naći ni toliko onaj ko imade po stotinu glava blaga. Kažu koja je tako pokradena varenika da sva pomodri, i sirci su modruškasti; a kad su taki, to je znak, da ono, što valja, odnijele su vještice, a gospodaru od blaga ostale su smučaline.“

O rasprostranjenosti i relativnoj starosti ove predodžbe govori podatak kako ju je još 1770-ih zabilježio Alberto Fortis tijekom svojih putovanja Dalmacijom, u kontekstu Morlaka (2004: 44)

„Stare vještice u Morlačkoj znaju bacati mnoge vradžbine; ali jedna od najčešćih ona je kojom se zasušuje mlijeko u tuđih krava da bi vlastite imale više.“

Kako bi se spriječio gubitak mlijeka, odnosno krađa, dio kazivača naglasio je da se na Jurjevo kravu mora pomusti prije zore, a pojedini su se prisjetili kako bi se „priko cilog praga di boravi blago mečala ćuskija. Da ne bi nasmetaló, da ne bi na mliko išlo. Da vištica ne ukine mliko blagu.“ (Kruševo)

Naposljetku, nevezano uz Jurjevo, u Medviđi je zabilježeno vjerovanje da su čobani mogli prepoznati situaciju u kojoj vještice idu oko ovaca te se od nje uspješno obraniti: „Kada se ovce skupe na hrpu i bleje, dođe čoban, baci aljak na pod i udara ga štapom kako bi otjerao vješticu.“

U uroka dva oka

„Vještica mora, lezi doma,
Bog te kleo, sveti Ivan peo!
Ne mogla mi ništa učiniti,
Dok ne prebrojiš po polju travke,
Po gori vršje, po vršju lišće,
Po pasu runju i po magarcu strunju!“
(Ardalić 2010: 287)

Iako je maliciozno djelovanje vještica na domaće životinje – primarno egzistencijalno sredstvo istraživanih populacija u tradicijskom kontekstu – smatrano vrlo ozbiljnim činom, zaštita ljudskog zdravlja i života bila je na prvome mjestu. Dok mora samo muči ljude u snu sisajući im prsa, za vješticu je zabilježena predodžba kako može „srce isisat“ (Krupa). Međutim, u zabilježenim narativima vještice su ponajprije štetile putem raznih uroka koji se u lokalnom govoru označuju nizom raznovrsnih naziva poput *učindbe*, *nasmetalala*, *napade*, *nagaze*, *čaro(to)lije* itd. Urok je mogao biti fizičke prirode, odnosno kakvo klupko vune ili dlake postavljeno na put, skriveno u postelju ili zakopano ispod kućnog praga, ali i kokošje jaje:

„Našlo bi se pretežno svih vrsta konaca. Zakopano... Ma svakako. Jel vi meni vjerujete da sam ja pod poglavačom moje dice to našla. Isto tako, u vrtle su podmećali jaja. Od kokoši. A one ne mogu ić tamo, to je isto neko zlo bilo. I onda što, mi naloži vatru i baci to unutra. I to na raskrsnici puta, di se križa, tu bi naložili vatru. Ili u Zrmanju.“ (Kruševo)

S druge strane, vještica je mogla naštetiti nekome i pogledom, tj. kazalo bi se kako ima *pokvarene oči*: „Kad bi se išlo s ovcama i srelo tu jednu ženu, odma ih tiraj na drugu stranu jer će dvi, tri krep!“ (Kruševo)

Sposobnost da nekome naštetiti pogledom nije bila isključivo rezervirana za vještice, nego se smatralo kako postoje određeni ljudi koji također imaju moć te vrste. Unatoč tomu što njihove namjere nisu bile loše, nehotično su mogli napraviti komu kakvo zlo: „Govorilo se da pokojna, tu jedna žena, da urekne janjca, stoku, ali da nije bila loša, nego to nije znala kontrolirati.“ (Kruševo)

Također, ako osoba nešto pohvali, „onda se urekne. Isto tako, ako se začudi nečemu, isto bude. Tako je tu jedna, od ovih kuća doli, jednom pohvalila tu jednu curicu što je išla, da je lipa i tako, a mala pala u nesvist odma. Ali nije ona to tila, nije znala kako s tim...“ (Kruševo)

Kako bi se anuliralo djelovanje uroka, pristupilo bi se *križanju*, odnosno izvođenju posebnih molitvi. Tijekom terenskog istraživanja zabilježio sam brojne fragmente tih tekstova, ali i jednu gotovo cjelovitu inačicu molitve protiv uroka iz Medviđe:

„Prije se dragi Isus rodi
neg na Mariji¹³ rana zgodi
kako Isus liči
majka mu se diči
urok sidi pod pragom
uročica nad pragom
u uroka dva oka
jedno vodeno
drugo vatreno
poskoči vodeno
utrni vatreno
uroci, zaloci
ja vas molim božjom milosti
da joj krvi ne pijete
da joj kosti ne lomite
da idete u zelenu travu
zelena trava crnoj zemlji dala
crna zemljo, zelena travo
koja jesi leguća, podniti moguća
ja te križom križam
i svete majke likom
da ove bolje ove Marije
da ona ostala zdrava i prava
kao od svoje majke pala
od istoka idu tri svete sestrice
naše tri svete metlice
da očistu ovu Mariju

od svake bole, bolešće
jedna čisti od uroka
druga čisti od zaloka
treća čisti od napade
nagaze
čarotolije
svake bole
od bolešće više nema ništa!¹⁴

¹³ Ime osobe kojoj se želi pomoći.

¹⁴ Slične tekstove zabilježio je i Ardalić (2010: 290-291).

Kazivačica je naglasila da nakon završetka molitve urok prelazi na osobu koja ga pokušava skinuti, pa je potrebno ponovno moliti istu molitvu, uz napomenu kako se tada izgovara vlastito ime. Međutim, u slučajevima kada ovakvi postupci ne bi urodili plodom ili su posljedice uroka bile uistinu ekstremne, lokalno stanovništvo pribjegavalo je obratiti se svećenstvu za pomoć. Primjerice, u Kruševu je zabilježeno sjećanje jedne kazivačice na slučaj vlastite majke koja je izgubila petero djece u njihovim prvim mjesecima života. Očajna žena obratila se za pomoć lokalnom fratru koji joj je savjetovao da pretraži kuću, da bi nedugo zatim utvrdila kako se ispod njezina bračnog kreveta sve to vrijeme krio „križ uzet s groblja“.

Sve do devedesetih godina 20. stoljeća bilo je uobičajeno potražiti pomoć kod svećenika „druge“ vjere:

„Naši su, kao... Naši! Mi katolici namjerno idemo pravoslavnom popu, a pravoslavci katoličkima. I ja gledam, nešto nije u redu s blagom, idem kod pravoslavnog.“ (Medviđa)

Predodžba kako je „molitva od popa druge vjere bolja“ široko je rasprostranjena na istraživanom području pogotovo kod stanovništva i jedne i druge konfesionalne pripadnosti, dok su pojedini sugovornici isticali kako su katolici u pravilu pravoslavnom svećenstvu (Sl. 2) jer su se pribojavali reakcije vlastitih župnika: „Katolički bi se ljutio, nisu mu smili reć. Jer on nije u to virova, pa su rađe išli pravoslavcima.“ (Kruševo)

Naposljetku, fenomen religijskog pluralizma u kontekstu vjerovanja najbolje ilustrira još jedan primjer iz Kruševa. Jedan kazivač iz Kruševa, rođen tridesetih godina 20. stoljeća, ispričao je da je njegova majka prije njega rodila još dvoje djece koja nisu preživjela prvih nekoliko tjedana života. Prema njegovim riječima, i on je bio „slab“ kad je rođen, a kako mu ni fratri nisu mogli pomoći, obratila se za pomoć „popu koji ju je poslao svojim u manastir na Krki“ gdje su ga „kaluđeri križali, uranjali u vodu i molili litanije“. Kazivač je naglasio da su mu spasili život te je napomenuo da je njegova majka nakon toga imala još četvero djece koja su bila savršeno zdrava, što je protumačio kao neupitan dokaz da je „tog dana učindbe nestalo“.

Uz svećenike i „babe koje su križale“ (Medviđa), po pomoć se odlazilo kod *valača* ili *valačica*. Prema objašnjenju kazivača, valač „vala“ u grah, sol ili karte. Bili su na glasu kao „proroci“ (Kaštel Žegarski), vidoviti ljudi koji su mogli „skidati oči i pročitati sve što je u kući“ (Medviđa). Liječili su molitvom, travama i zapisima, a njihovu moć ilustriraju riječi kazivačice iz Kruševa: „Valač je bio jači od baba, on je bio kao profesionalac!“

Najistaknutiji valač na cijelom istraživanom području svakako je stanoviti Đuro Vukić iz Biovičina Sela (današnja općina Kistanje)¹⁵. Prema riječima kazivača, bio je na glasu kao čovjek posebnih sposobnosti, a u posjet bi se obvezno dolazilo s malo soli i komadom odjeće osobe kojoj je trebala pomoć:

„On je bio vidovit čovik! Znao je pripoznat ko je bolestan, nešto bi se robe od tog čovjeka nosilo njemu. I so, obavezno so! I po tome on zaključio što je...” (Kruševo)

Zabilježena su zanimljiva kazivanja o čudesnim rezultatima njegova rada. Primjerice, znao je uputiti ljude na izvor uroka:

„Gledaj ovo, njeni su [referira se na suprugu, op. zap.] držali konje i krepavali su im ti konji. I onda su oni išli kod njega, i on im je rekao da ima jedna crvena krpa tu gdje ulaze oni ispod, da je netko napravio nešto i da zato krepavaju. Pol metra ispod praga kopajte i nađite crvenu krpu. I kaže, nađite i neće vam više krepavat. I tako su napravili i sve je bilo dobro.“ (Kruševo)

Nakon što bi se sporan predmet pronašao, bilo ga je potrebno uništiti na siguran način, što je nerijetko uključivalo izgovaranje posebne formule:

„Đuro bi znao kazat ovo zamotajte i bacite u Zrmanju. I recite to što sam vam ja reka – kako ovo nosilo, da onoga nosi ko vam je to napravija.“ (Kruševo)

Njegovi naputci katkad su uključivali specifične zadatke s određenim zabranama, koje su se morale poštovati ako se očekivao pozitivan rasplet situacije:

„Taj Đuro je tražio, ja sam bila tada mala... Nisu se slagali brat i nevesta, i majka je išla svukuda, i tom Đuri i on joj je rekao da iz živih vrila vode donese, kao da će to pomoć. Ali kad ide po tu vodu, da ne smi s nikim progovoriti. A ja išla i mene stric usrije! I on mene pita da kud ću, a ja ništa, okrenem glavu. Sad meni nezgodno, on stariji čovjek... I ja se pritvorila, da mi je nešto, samo da odem [smijeh, op. zap.], da ne bi krivo napravila kako je on reko...” (Kruševo)

¹⁵ S obzirom na prikupljenu građu i podatke iz literature, razdoblje u kojem djeluje Đuro Valač proteže se od vremena neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata pa sve do osamdesetih godina 20. stoljeća (Šešo 2016: 236, Lulić-Štorić 2000). Budući da je riječ o realno dugom razdoblju, može se pretpostaviti kako se u liku Đure vjerojatno utjelovljuje i nekoliko osoba koje su bile na glasu kao oni kojima se odlazilo po pomoć.

Također, bio je poznat i kao osoba koja može izraditi zapise:
„Išlo se Đuri valaču i za svaki slučaj, kad se cura tila udat ili tako nešto... On bi napravija i neki zapisić, da se nosi u robi unutra, da se to ne vidi, da mu ne smeta. Tu je bio jedan dečko, čim bi ga ta osoba vidila on bi zamjera. Onesvistija se. I svukuda je njegova mater išla, ali tek mu je Đuro valač pomoga. Napravija je taj zapis, ovaj ga je nosija oko vrata i više nije bilo problema.“ (Kruševo)

Unatoč velikoj popularnosti Đure Vukića, zabilježeni su samo rijetki fragmenti sjećanja na priču o tome kako je postao valač. Zahvaljujući terenskim istraživanjima Jasenke Lulić-Štoriđ, kustosice Etnografskog odjela Narodnog muzeja u Zadru, ostala je sačuvana jedna od inačica predaje kojom se otkriva fantastično podrijetlo moći ovog iznimnog čovjeka (2000: 69):

„Kad je kao mladić čuvao volove na *Dobrom dolu u Velebitu*, zaspao je na vilinu *guvnu*. Vile su ga razljućene probudile, podarivši mu život nakon što im je obećao svoju poslušnost. Tada su ga one osamnaest dana vodile po Velebitu i upoznale sa svojstvima trava i načinom liječenja. Nakon toga Đuro se vratio u selo i radio kao travar.“¹⁶

Uz *valača* Đuru, u razgovorima s lokalnim stanovništvom nekoliko se puta pojavilo ime njegove prethodnice Sene (ili Senije) koja je prema pričanju kazivača živjela u okolici Kruševa. U Karinu je sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća neki Ivaniš „skidao madrun“ (bolest trbuha), a na glasu kao dobra valačica bila je Đurina suvremenica, stanovita Peka iz Benkovca (ili Popovića) koja je liječila travama.

¹⁶ Predodžbu o interakciji vila i čovjeka koji je obogaćen „skrivenim znanjima“ zapisao je i Ardalić (2010: 277): „Tî kad bi se vratili, onda bi se tek znalo na njima, da su s vilami išli, jer koga one uzmu sobom, valja da je kaderan, te nagone ga, da š njima posla mora imati. I taj sve poslije trave od ljekarija poznaje, i zovu ga da je s vilovske strane.“ Pedesetih godina 20. stoljeća Maja Bošković Stulli bilježi kazivanja o Đuri iz „Bivičina“ sela (sic) u Pokrovniku pokraj Drniša (1952: 69) te Ličkom Cerju (1955: 128) u kojima se navodi kako su mu moć podarile vile, zbog čega ga Zoran Čiča izjednačuje s vilenjakom (2002: 87-88). Također, i Luka Šešo tijekom svojih terenskih istraživanja u Bukovici nailazi na podatak o stanovitom Đuri koji je tvrdio da je zahvaljujući vilama pružao „pomoć narodu“ (2016: 236). Međutim, u sjećanju Šešine kazivačice dotični je bio na glasu kao varalica koji se koristio svojim „vilinskim“ renomeom kako bi uvjerio imućne seljake da prepuste zemlju državi u sklopu agrarne reforme nakon Prvog svjetskog rata (2016: 237).

sl. 2. Manastir s crkvom Uspenja Bogorodice, Krupa. Foto: Matija Dronjić, 2012.

Pokozlačio se, mrtvi se diga!

„Kao što ima vila i vještica, tako ima i vukodlaka; njima kažu i: lóde, váde, učovjesti, utvare, prikaze, gadaline, plašila i strašila. Oni bazaju i tumaraju, otkad se smrkne, pa dok ne počnu pijevci pjevati i zdrava Marija zvoniti; onda se oni vraćaju u svoje grobove. Najviše se prikazuju na raskrscima putova obnoć i u onijem kućama, gdje se mrtvijem na pali svijeća i ne čini pomen za pokoj njihove duše.“ (Ardalić 2010: 269)

Tijekom terenskih istraživanja prikupio sam znatan korpus priča o povratku pokojnika među žive, odnosno o mjestima na kojima se u noćnim satima briše granica između ovostranog i onostranog. I Ardalić bilježi kazivanje u kojem je očito posebno stajalište prema noći (2010: 248-249):

„Vás nijedan nije putovao obnoć, koliko i ja, i svakog se stran apatijo. Moj brajko, dan je jedno, a noć je drugo. Od svega najgore se je obnoć odazvat pa makar te ko zvao. (...) Ta vidite li, braćo, ko je god sugranut (lud), da mu reku, da ga je *zovnuo iz noći*, jer svake váde i utvare vrzlaju se obnoć, na putove izlaze i raskšća, pa priziru ti se i u kući, a kamo li ne će na dvoru.“

Najčešći antagonisti ovakvih narativa su *vukodlaci*, *kodlaci* ili *kozlaci*, „živi mrtvac“ (Krupa) koji su tijekom života bili ili naročito loši, nasilni muškarci (poput raznih hajduka), ili su to osobe koje se vraćaju među žive kako bi ispravile nepravde koje su učinili drugima tijekom života: „Dizali su se jer su ciljeve micali. Pa su morali ispraviti to što su za života napravili.“ (Kruševo)

Zanimljivo je kako i Ardalić bilježi određene razlike u percepciji vukodlaka kod katoličkog (*Bunjevaca*) i pravoslavnog (*Rišćana*) stanovništva, primarno u kontekstu „povukodlačenja“ (2010: 269-270):

„Pravoslavni se ne vukodlači nikakav, man da bi koji lemeš s polja ukrao; za toga drže da će se za neko vrijeme dignuti i za nogom lemeš vući. Tako da su neke trevljivali, koji su prebacili pro ramena pokrov, a za nogom im zvoni lemeš. Nego da se pravoslavni očajaju, vjeruje se, t. j. u grobu mogu stati, koliko hoće, a tijelo se ne raspone. Kod katolika toga nema, nego oni se dižu, protiv čega nose (najviše Boduli) zapise oko vrata, plaćaju neke mise, kosijere vinogradske u torbi nose, kad kuda obnoć putuju, a i štap od trna crnog protiv vukodlaka da je, kažu, dobar. Nego, čuo sam, gdje se Bunjevci diče i uznose, kad im se kaže, da se oni dižu, jer da je to lijepo poslije smrti doći obaći svoju kuću i vamiliju. Kažu naši da se ne vukodlače zato jer ih pop prelijeva posvećenim uljem, kad koji umre te kad se u grob polaže, a da to kod katolika nema.“

Međutim, građa prikupljena tijekom terenskih istraživanja daje naslutiti kako se s vremenom dvojnost koju Ardalić bilježi izgubila, odnosno zabilježeno je da nema razlike kod katolika i pravoslavaca, osim postupanja s potencijalnim vukodlakom. Drugim riječima, ako su sumnjali da se netko „diga“, ljudi bi se isključivo obratili svećenstvu za pomoć, ali strogo introkonfesionalno, za razliku od praksi vezanih uz uroke. Tako se kod katoličkog stanovništva postupak svodio na plaćanje tzv. *grgurskih misa*¹⁷ (Kruševo), dok se kod pravoslavnih samo „trebalo platit popu da moli“ (Kaštel Žegarski).

U predajama lokalnog stanovništva pojam vukodlak obuhvaća paletu noćnih prikaza, od naročito velike i „mrke“ životinje preko svojevrsnog hibrida čovjeka i zvijeri pa sve do gorostasne utvare s ljudskim karakteristikama. Vukodlak može nauditi čovjeku – gađati ga kamenjem, fizički nasrnuti na njega ili mu pomutiti razum, ali tijekom istraživanja nije zabilježen nijedan slučaj sa smrtnim ishodom.

Najčešća mjesta susreta s vukodlakom svakako su groblja ili putovi koji vode prema grobljima ili od njih, a posebno je zanimljivo to što je većina priča anegdotalnog tipa:

„Vukodlak? Mrtvac koji se digo! To bi bilo po noći, kao neki prikazi. Govorili su ljudi da bi bacali kamenje za njima po putu. To se svaki dan divanilo nekad, ko da su ih svaki dan viđali [smijeh, op. zap.]!“ (Krupa)

Sukladno s tim, vukodlak je ujedno i bio najomiljenije noćno „strašilo“:
„O kako su se strašili! Kad bi išli u vočke, ukrast, onda ti je ona klapa dječaka, na sebe bi metli bile lancune i išli obnoć. A onaj koji je čuva, kad ih je vidija odmah je pobiga. Pa je reko da je vidio da se neko diga, a ono mu pobrali sve [smijeh, op. zap.]...“ (Kruševo)

Zanimljivo je promatrati kako lokalno stanovništvo povezuje narative o pokojnicima uz pojedina mjesta u krajoliku. Najčešće je riječ o prostorima koji su ostali upisani u društvenom sjećanju zajednice kao pozornica nekih traumatičnih događaja iz prošlosti:

„Jedna je žena iz Benkovca pričala... Imali su staru kuću, a sinovi su bili u Njemačkoj i napravili novu kuću. A tu su ljudi poginili u drugom ratu di je ta kuća... I uopće nisu imali mira u toj novoj kući. Vaik neko bolestan, a kad odu doktoru sve u redu. Ili kad odu u Njemačku, isto. I onda su plaćali mise za sve te koji su pokopani dolje. I bilo je bolje.“ (Kruševo)

¹⁷ *Grgurske* ili *gregorijanske mise* obuhvaćaju trideset bogoslužja za pokojne tijekom određenog razdoblja (pojedini kazivači naglasili su kako je riječ o trideset misa u trideset dana, koje su služene dan za danom, dok su drugi napomenuli kako su se služile u malo duljem razdoblju, odnosno „onako kako su *vratr* rekli“).

Ili:

„Na Grumilici u Crnoj Puntici su u drugom ratu pobili neke ljude pa su nas čobane plašili da se oni prikažu obnoć. Da ne idemo tamo...“ (Kruševo)

Uz mjesta na kojima su počinjena ubojstva, u ovakvim su narativima ravnopravno zastupljene i lokacije samoubojstava:

„Moj pokojni stric bio u Americi i oslipija. I doša kuć, bogami ništa nije vidija. I htjeli se oni nešto diliti, bila su tri brata pa da bi zemlju podilili. I taj moj stric, on to nije moga podnit, da će se braća dilit i ode i utopi se u lokvi gore. Sekina lokva se to zvalo. I onda, kad god je neko proša gore, veli, eno vidija sam ga gore. Eno ga gore. Da se vraća tamo.“ (Kruševo)

Lokalno stanovništvo interpretira mjesta stradanja, odnosno mjesta na kojima je nastupila nasilna smrt, kao lokacije koje treba izbjegavati. Mjesto na kojem je nekog zatekla smrt potencijalno je opasno za žive što je moguće sagledati u kontekstu široko rasprostranjene predodžbe o njezinu zaraznom karakteru.

U tradicijskom kontekstu posmrtnih običaja lokalnog stanovništva važno mjesto zauzimaju prakse odmaranja s pokojnikom¹⁸ na vrlo specifičnim i tradicijom utvrđenim lokacijama (Sl. 3) koje se nazivaju *mirilima* (Kruševo, Medviđa) ili *počivalima* (Kaštel Žegarski, Golubić, Krupa). Kao što je slučaj s grobljima ili mjestima pogibije, i na njima su ljudi noću svjedočili nadnaravnim prizorima:

„Mirila, e to se ta vaik uspomena radi, kao svetoga Isusa kad su ga Džudije, znaš već... Pa onda i on bio mećat na ta mirila, tko to zna, ne znam. Ona se meću kad neko umre. Na njega se mećaju, na ta kamenja. Pop iđe, prikrsti mrtvaca i kad iđu na cimatorij, tu ga mećaju. I tu... Slušaj! Uistinu sam vidila. Sigurno! Mrtve dušu na mirilima. Tu budu.“ (Medviđa)

Ili:

„Na mirilima od Mršića vidila sam kako se duša stvara u bilo... To je bilo ko mačka, a nije mačka! Razumiš! I to uvijek u noći, točno u dvanaest sati.“ (Medviđa)

¹⁸ Više u Katić 2017.

Čest element u pričama ovog motiva jest susret s kakvom životinjom, uz karakterističan naglasak na paralizirajućem strahu izazvanom kod protagonista, koji bi nerijetko rezultirao bolešću: „Ima priča o mom pokojnom ujaku, on je umra u Americi poslije... Tu je išao kao momak, od onih kuća gore s prela, nije bilo ceste ni ništa, i prolazi pored... Prvo je bilo, kad je neko umro da se nosilo tuda. Tu je bilo to mjesto, mirilo, tako se to zvalo. Di bi ih stavili kad se nosilo na groblje... Mrtve. I moj taj ujak išao i na mirilu tom došlo malo pašče do njega, a ovaj ništa nego dalje... I pašče nestalo, a motalo mu se pod nogama! I uvati njega strah, tako da je jedva doša do prvih kuća tu. Kako danas kažu, paraliziralo ga od straha.“ (Kruševo)

Ili:

„A mater od ove jedne naše susjede, Marija se zvala, išla ona od sina, a okasnila. Bilo je već kasno, a ovi je odgovaraju. Kasno je, nemoj ić. Ali ništa ona, kaže imam kući dice, moram ić. I kako je išla pored mirila, ovca. Veli, skoči ovca prid nju. I kako god ide ona, tako ide i ovca. I kako su odmaknuli, tako dođe ovca na kamen gore i skoči dolje u lokvu, u tu vodu i nestade. A ova žena došla kući i ležala sedam dana od straha.“ (Kruševo)

Naposljetku, česta je predodžba kako se na ovim lokacijama duša „pokazuje“ u obliku sviće: „Vidilo se svega na mirilima. Tu su ona nama bila kod crkve. I kad je tu bija mrtvac, onda bi se tu digle one ploče i otišli bi. A rekli bi ljudi, vidili smo nekoga gore, vidili smo sviću kako gori tamo...“ (Kruševo)

Da je riječ o široko rasprostranjenoj predodžbi, svjedoče slični zapisi o *mirilima*, *bilizima* i povezanim praksama s područja južne Like, Velebitskog podgorja i drniškog kraja (Bonifačić Rožin 1955: 10; 1956a: 15-16, 17; 1956b: 14-15). Iako se u kontekstu etnološke struke ovaj fenomen širokog rasprostiranja najčešće interpretira kao duša pokojnika (Dronjić 2014: 196), on je nerijetko manifestacija noćne vještice – vještičje persone koja nije izravno povezana s nekom „sumnjivom“ osobom iz zajednice, nego je riječ o „nematerijalnoj“ pojavi poput malog svjetla ili samog osjećaja prisutnosti (Mencej 2006: 189-197). Nakraju, i u korpusu vjerovanja o zakopanom blagu moguće je naići na sličan podatak (Dronjić 2009: 255), posebno u Ivanjskoj noći (24. lipnja) kada „gore novci“ plavkastim plamenom (Gavazzi 1991: 109-110; Schneeweis 2005: 198).

sl. 3. Počivala uz cestu, okolica Obrovca. Foto: Matija Dronjić, 2012.

Zaključak

U tradicijskim predodžbama Bukovice vile su fantastična bića u liku neobično lijepih djevojaka kozjih nogu. Žive na Velebitu, a često se okupljaju kod bunara i izvora, oko kojih se mogu zamijetiti njihovi tragovi. Također, na ovim lokacijama predaje lokalnog stanovništva govore i o susretima s vilama, koje su u narativima protagonisti nerijetko zamijenili djevojkama iz sela. Iako se opisuju kao plahe, vile imaju naglu narav, a obzirom na to da je riječ o bićima natprirodnih sposobnosti, potrebna je posebna pozornost pri susretu s njima. Opće je raširena predodžba kako vila nagrađuje one koji joj iskažu poštovanje, ali i obratno. Kruševo se istaknulo kao zanimljiv lokalitet u odnosu na ostatak istraživanog područja u kontekstu priča o vilama iz nekoliko razloga: ponajprije, zabilježeno ih je razmjerno malo u odnosu na druge lokalitete te ih se često izjednačavalo s vješticama.

Na svim lokacijama obuhvaćenima istraživanjem vještice su smatrane *a priori* ljudskim bićima malicioznog karaktera i namjera. Uglavnom, riječ je o ženama dobro poznatima zajednici, za koje se vjeruje da imaju zle oči ili zao pogled, odnosno da mogu nauditi nekomu samo pogledom. S druge strane, zabilježeni su narativi o „noćnim“ vješticama koje su se viđale u obliku malog svjetla koje obilazi selo noću i šteti ljudima. Štoviše, pojedinci su istaknuli da mogu i ubiti čovjeka, pogotovo dijete. Uz vješticu, kazivači su nerijetko kao srodno biće navodili i moru. I jedna i druga rađaju se u plavoj košuljici, tj. amnionskoj ovojnici, a ako taj detalj roditelji dovoljno rano podijele sa svećenikom, to može pomoći. Ako nije tako, dijete će najprije postati mora, a zatim nakon udaje vještica. Prilikom istraživanja, većina kazivača istaknula je upravo spomenuti detalj kada bi bili zamoljeni da objasne zbog čega tvrde kako su vještice bile gotovo uvijek ženskog roda (makar su zabilježeni i pojedini navodi koji govore suprotno, ali bez konkretnijih podataka). I mora i vještica mogu letjeti, mogu se pretvoriti u životinju, mogu biti nevidljive i mogu se uvući u kuću kroz kakav procijep u zidu ili ključanicu. I jedna i druga pojavljuju se na kućnom pragu ili nakon ili neposredno uoči kakve nesreće ili zlodjela. More muče ljude u snu sisajući im prsa, pogotovo djecu i mlade, odnosno one koji su „meke krvi“. Široko je rasprostranjeno vjerovanje kako je moru moguće uhvatiti *in flagrante* te javno raskrinkati otkrivanjem njezina identiteta, nakon čega će izgubiti moć. Moguće je zaštititi se na druge načine, primjerice ako se prsa namažu bijelim lukom, mori će osoba biti odbojna pa će odustati, a ako se prsa namažu tintom ili ugljenom, na morinim usnama drugi će se dan vidjeti trag, pa će biti raskrinkana. Također, moguće je zaštititi se i nekim magijskim postupcima, s pomoću apotropeja, a jedan od njih je vješanjem šupljeg kamenčića o konac ispred ulaznih vrata kuće. Tijekom terenskog istraživanja zabilježen je i niz vrlo sličnih predaja tzv. motiva „ni o drvo, ni o kamen“ u kojima protagonist sumnja da je jedna od žena u kućanstvu vještica ili

igrom slučaja svjedoči kako izgovara formulu „ni o drvo, ni o kamen“ nakon čega na fantastičan način dobije sposobnost letenja i odleti na vještičji sastanak. U nadi da će je pratiti i razotkriti, protagonist izgovara pogrešne riječi („i o drvo, i o kamen“) nakon čega također poleti, ali zbog greške udari u svako drvo i svaki kamen na putu do lokacije sastanka, na koju nakraju dolazi sav izubijan. Bijesan, prokazuje „svoju“ vješticu te na nju fizički nasrće i odvodi je svećenicima koji je ispovijedaju nakon čega joj je oduzeta vještičja moć. Posebno je zanimljivo kako se u formulama nerijetko spominje orah, „vještičje“ drvo u mnogim južnoslavenskim tradicijama, odnosno općenito govoreći drvo uz koje se vežu predodžbe o nesreći, smrti i zagrobnom životu. U vjerovanjima stanovništva Bukovice vještice se mogu vidjeti na poklade, a aktivne su i na Jurjevo kada je posebno ugrožena stoka. Jedna od najraširenijih predodžbi o ovim osobama s nadnaravnim moćima jest da mogu indirektno ukrasti tuđoj kravi mlijeko, mužući je „na daljinu“. Međutim, vještice mogu naštetiti i ljudima ili njihovoj imovini, a najčešće sredstvo za kojim posežu u tim situacijama su uroci.

Doduše, mogućnost osobe da urekne nekoga ili nešto nije svojstvena isključivo vješticama, već je tijekom istraživanja zabilježeno vjerovanje kako i neki „obični“ ljudi imaju takve sposobnosti. Međutim, iako među kazivačima postoji konsenzus kako to nisu zlonamjerne osobe, one ne kontroliraju svoje natprirodne moći, pa je prema njima nužno ophoditi se s oprezom. Drugim riječima, nije naodmet izbjeći potencijalne pogubne situacije, odnosno takve bi se osobe izbjegavale koliko je to bilo moguće. Također, nekoga ili nešto moglo se ureći i putem pohvale ili ako bi se osoba čemu začudila. Kako bi se anuliralo djelovanje uroka, pristupalo se primarno magijskim radnjama, tzv. križanju, odnosno molitvi za skidanje uroka s elementima kršćanskih molitvi koje su izvodile uglavnom žene. Za pomoć se lokalno stanovništvo obraćalo i kleru, svećenicima vlastite ili druge vjere, s napomenom kako je potonje čak smatrano i boljim potezom, pogotovo u slučajevima kada se sumnjalo na bolesti stoke prouzročene urocima. Međutim, zabilježeno je kako je postojala još jedna instancija, a to su bili *valači* i *valačice*. Pučka etimologija dovodi naziv za ovakvu osobu u vezu s glagolom „valati“, u značenju „gledati“, primjerice „valati u grah“. *Valači* i *valačice* smatrani su vidovitim ljudima koji su oštećene mogli upozoriti na razne zakopane predmete ispod kuće, gospodarskih objekata ili obradivih površina, koji su potencijalno mogli biti izvor uroka. Najistaknutiji valač u društvenom sjećanju stanovništva istraživanog područja svakako je famozni Đuro Vukić iz Biovičina Sela (ili jednostavno Valač Đuro), čovjek kojeg su prema predaji vile naučile svemu što je znao, čiji se uspjesi naveliko prepričavaju te se mogu promatrati kao zasebna folklorna tema.

Tijekom istraživanja zabilježena je i znatna količina kazivanja (narativ je nešto drugo) na temu povratka pokojnika među žive. Vrijeme radnje ovih priča gotovo je bez iznimke noć, a njihovi glavni antagonisti su vukodlaci. Pojam vukodlaka obuhvaća velik broj različitih predodžbi o izgledu ovog „nemirnog“ pokojnika, od forme zvijeri preko hibrida čovjeka i životinje sve do divovske antropomorfizirane utvare koja se nadvija nad krajolikom. Lokalno stanovništvo ustrajalo je u

stajalištu da se među žive vraćaju oni koji su tijekom života bili loši ljudi (razni hajduci, razbojnici, kriminalci), a posebno oni koji su varali druge članove zajednice (koji su, primjerice, pomicali kamene međaše). Njihov povratak s jedne je strane interpretiran kao nemogućnost spokoja zbog loših djela, odnosno potreba da se iskupe za ono loše što su tijekom života učinili drugima. Iako mogu nauditi čovjeku, nije zabilježen nijedan slučaj susreta s vukodlakom koji bi doveo do smrti osobe. Kao mjesta noćnih susreta u predajama se ističu groblja, uz napomenu da je mnogo priča zapravo anegdotalnog karaktera te opisuju kako se netko želio našaliti sa svojim lakovjernim sumještanima. Uz groblja, lokalno stanovništvo upisuje narative o pokojnicima koji se vraćaju među žive i uz pojedina mjesta u krajoliku koja su povezana uz društvene traume, poput mjesta pogibija u vrijeme Drugog svjetskog rata. Ni mjesta na kojima su si ljudi sami oduzeli život nisu izuzeta iz ovakvih predodžbi. Stoga, može se zaključiti da lokalno stanovništvo interpretira mjesta na kojima je nastupila nasilna smrt kao lokacije koje treba izbjegavati jer ono što se na njima zbiva potencijalno je opasno za žive, što se može sagledati i u kontekstu široko rasprostranjene predodžbe o zaraznom karakteru smrti. U prilog tvrdnji ide i činjenica kako u tradicijskom kontekstu posmrtnih običaja lokalnog stanovništva važno mjesto zauzimaju prakse odmaranja s pokojnikom na vrlo specifičnim i tradicijom utvrđenim lokacijama koje se nazivaju *mirilima* (Kruševo, Medviđa) ili *počivalima* (Kaštel Žegarski, Golubić, Krupa), odnosno kako su i na ovim mjestima, koja su, figurativno rečeno, dotaknuta smrću, ljudi tijekom noći svjedočili nadnaravnim prizorima.

Arhivski izvori

Arhiv Jelić, kut. 1, II. Korespondencija, sv. Ardalić, Vlad., Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Arhiv Jelić, kut. 3, XII. Sjeverna Dalmacija, sv. Bukovica/Ervenik, Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Arhiv Jelić, kut. 1, XXIII. Narodno blago. folklor, Gradivo za prilog u Folklorničkom zborniku Jug. akademije u Zagrebu, Arheološki muzej u Splitu, Split, s. a.

Bonifačić Rožin, N., 1955: *Folklorna građa iz Lovinca i okolice*. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 271.

Bonifačić Rožin, N., 1956a: *Folklorna građa iz Hrvatskog Primorja, pod Velebitom*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 277.

Bonifačić Rožin, N., 1956b: *Folklor Drniške krajine*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 262.

Bošković-Stulli, M., 1952: *Narodne pjesme, pripovijetke i običaji iz okolice Šibenika i Drniša*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 102.

Bošković-Stulli, M., 1955: *Folklorna građa okolice Lovinca u Lici*. Institut za etnologiju i folkloristiku, rukopis 180.

Literatura

- Ardalić, V., 1899: Bukovica, narodni život i običaji, *ZbNŽO*, 4/1, 113-124.
- Ardalić, V., 2010: *Bukovica – narodni život i običaji*, Zagreb, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.
- Čiča, Z., 2002: *Vilenica i vilenjak: Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Dronjić, M., 2009. Usmene predaje velebitskog podgorja, *Senjski zbornik*, 36, 245-274.
- Dronjić, M., 2012: Prilog istraživanju predaja o starom narodu na području Like i Podgorja, *Senjski zbornik* 39, 133-154.
- Dronjić, M., 2014: Prilog istraživanju vjerovanja u lepoglavskom kraju, *Etnološka istraživanja*, 18/19, 189-206.
- Dronjić, M., Katić, M., Kale, J., 2019: Etnološke osobitosti promatranog područja, u: *Studija zaštite karaktera krajolika rijeke Krupe*, ur. Katić, M., Sveučilište u Zadru, Zadar, 45-60.
- Fortis, A., 2004: *Put po Dalmaciji*, Split, Marjan tisak.
- Gavazzi, M., 1988: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb, Hrvatski sabor kulture.
- Katić, M., 2017: *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Katić, M., 2019: *Studija zaštite karaktera krajolika rijeke Krupe*, Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Lulić-Štorić, J., 2000: Magija u seoskoj tradicijskog kulturi Bukovice, *Ethnologica Dalmatica*, 9, 63-70.
- Marks, Lj., 2007: 'Ni o drvo, ni o kamen...': Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama, *Narodna umjetnost*, 44/2, 27-42.
- Mencej, M., 2006: *Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulurno antropologijo.
- Pócs, É., 1999: *Between the living and the dead*, Budimpešta & New York, CEU Press.
- Roksandić, D., 2011: Vladimir Ardalić o sebi i drugima – drugi i Ardalić, *God. Titius*, 4/4, 19-56.
- Schneeweis, E., 2005: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Zagreb, Golden marketing – tehnička knjiga.
- Šešo, L., 2014: Od mitske do poželjne baštine. Ravnokotarsko brdo Vrčevo, *Godišnjak Titius*, 6-7, 575-586.
- Šešo, L., 2016: *Živjeti s nadnaravnim bićima: Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja*, Zagreb, Jesenski i Turk.
- Vinšćak, T., 2002: *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*, Jastrebarsko, Naklada Slap.

SVETA MJESTA U OBROVAČKOM KRAJOLIKU

Šime Vrkić

Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru
svrkic@icua.hr

Sažetak

U rad se donosi pregled svih poznatih lokaliteta sa šireg obrovačkog područja koji su proteklih nekoliko stoljeća imali ili još imaju elemente svetosti, poput sakralnih objekata (samostani, crkve, kapele, kapelice i križevi), lokaliteta vezanih uz mrtve (grobovi, groblja, jame stratišta, spomen-kosturnice i slično) i mnogobrojnih materijalnih ostataka običaja mirila ili počivala. Usporedno s promjenama društveno-gospodarskih prilika i ideoloških i političkih uvjerenja mijenjao se i odnos obrovačkog stanovništva prema navedenim lokalitetima. Tako je tijekom prošlog stoljeća običaj izgradnje mirila izgubio nekadašnji značaj, posebno kod hrvatskog stanovništva. Tijekom 90-ih godina dogodile su se velike promjene u odnosu prema lokalitetima vezanim za razdoblje Drugog svjetskog rata, kao što su spomen-kosturnice koje su izgubile i jame stratišta koje su zadobile značaj u javnom prostoru. U recentnom razdoblju u obrovačkom krajoliku primjetna je povećana sakralizacija prostora, koja se očituje u izgradnji većeg broja kapelica i križeva, a kao lokaliteti od najvećeg značaja ističu se župne ili parohijske crkve te stare crkve uz koje su smještena stoljetna groblja.

Uvod¹

U radu se govori o lokalitetima s obrovačkog područja koji su proteklih nekoliko stoljeća imali ili još imaju elemente svetosti.² Pod svetim se podrazumijeva sve ono što religiozan čovjek štuje, poput sakralnih objekata (samostani, crkve, kapele, kapelice i križevi). Među sveta mjesta uvršteni su i svi oni lokaliteti koji su vezani uz mrtve, grobove i grobna mjesta prema kojima se odnosilo s određenim oprezom i strahopoštovanjem. Osim velikih groblja, koja su se najčešće formirala uz starije sakralne objekte, obuhvaćena su i sva druga poznata mjesta na kojima su posljednjih nekoliko stoljeća pokapani pokojnici, poput napuštenih groblja, osamljenih grobova, jama stratišta, spomen-kosturnica, mjesta iskorištenih za privremeni pokop i slično. U mjesta vezana za mrtve ubrajaju se i mnogobrojni lokaliteti na kojima se nalaze materijalni ostaci običaja mirila ili počivala. Taj je pogrebni običaj bio široko rasprostranjen na obrovačkom području, a većinom je napušten tijekom druge polovine 20. stoljeća. Ipak postoje rijetki lokaliteti na kojima se običaj i dalje prakticira u ponešto izmijenjenom obliku.

U obrovačkom krajoliku postoji nekoliko mjesta s elementima svetosti, a ne ubrajaju se u prethodno navedene kategorije. Takav je primjer *Blagoslovljena kamenica* na predjelu Dubrava u Medviđi. Riječ je o prirodnom geološkom udubljenju u stijeni u kojemu se zadržava kišnica. Kamenica je zadobila elemente svetosti zbog toga što se nalazila u blizini križa kod kojega se zastavljala procesija koja se održavala tijekom katoličkog blagdana Križi. Tom prilikom svećenik bi blagoslovio vodu u kamenici nakon čega su je mještani upotrebljavali za vjerske potrebe (Genda, 2011: 31). Zabilježeno je i nekoliko svetih mjesta na kojima ne postoje nikakvi materijalni tragovi, nego su element svetosti zadobila zbog geografskog mjesta. Najvažniji takav lokalitet je Sveto brdo na Velebitu, koje je danas samo sakralni toponim, a brojni istraživači prepoznali su ga kao drevno sveto mjesto (v. Vrkić, 2023: 307-310). U obrovačkom krajoliku nalazili su se i drugi manje važni lokaliteti, koji su malo poznati jer ne sadržavaju materijalne ostatke, a podatci o njima sačuvani su samo u sjećanju starijih stanovnika. Tipičan takav lokalitet je *Punta sv. Josipa* iznad desne strane kanjona rijeke Zrmanje na području Zatona Obrovačkog. Riječ je o mjestu s kojega bi putnici prvi put ugledali crkvu sv. Josipa na putu u Obrovac. Mještani katoličke vjeroispovijesti iz Zatona

¹ Veći dio ovoga rada se sastoji od teksta i ilustracija preuzetih iz neobjavljene disertacije: Šime Vrkić, *Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše Općine Obrovac*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2023.

² U ovom radu pod pojmom obrovačko područje podrazumijeva se prostor predratne Općine Obrovac, koja je obuhvaćala područje današnjih administrativnih jedinica Grad Obrovac i Općina Jasenice te naselje Medviđa koje se nalazi u sastavu Grada Benkovca.

Obrovačkog na tom bi se mjestu prekrížili i poklonili svetom Josipu. Sami kazivači ističu da na tom lokalitetu nije bilo nikakvih materijalnih ostataka, ali je to ipak na neki način bilo *sveto misto* (Genda, 2021: 32).

U nastavku teksta donosi se pregled svih poznatijih *svetih mjesta* na obrovačkom području, s kratkim opisima i najvažnijim podacima te zapažanjima o njihovu smještaju u krajoliku.

Sakralni objekti

Crkve i samostani

Crkve, zajedno s grobljem koje je najčešće smješteno uz njih, smatraju se najsvetijim mjestima i simbolima većine obrovačkih naselja. Njihova se važnost još više povećala u razdoblju nakon Domovinskog rata, tijekom kojega su uglavnom sve važnije sakralne građevine bile oštećene ili potpuno uništene. Nakon rata obnovljene su gotovo sve crkve i kapelice, a izgrađena je i nova župna crkva. Obnovljene crkve i pripadajuća groblja za hrvatsko stanovništvo postali su simbol pobjede i povratka nakon progonstva, a srpska zajednica, koja se većim dijelom iselila s obrovačkog područja, pravoslavne crkve s pripadajućim grobljima također smatra objektima od najveće važnosti.

Na obrovačkom području postoji ukupno 20 važnijih sakralnih građevina (samostana, crkava i kapela), od kojih trinaest pripada Katoličkoj Crkvi, a sedam Srpskoj pravoslavnoj Crkvi.³ Primjetan je znatno veći broj katoličkih objekata u odnosu na pravoslavne, unatoč tomu što je pravoslavno stanovništvo na obrovačkom području bilo znatno brojnije sve do ratnih zbivanja 90-ih godina prošlog stoljeća. U novijem razdoblju nije zabilježen ni jedan slučaj da su se neki sakralni objektom istodobno koristile obje vjerske zajednice. Iznimka je samo obrovačko gradsko groblje Manastirina na kojemu se pokapaju pripadnici objiju vjerskih zajednica. Iz razdoblja novog vijeka najpoznatiji je takav objekt crkva sv. Ivana Krstitelja u Medviđi, kojom su se prema sačuvanoj predaji istodobno koristile obje vjerske zajednice.⁴ Sakralni objekti ostalih vjerskih zajednica nisu

³ Zbog važnosti koju ima za obrovačko područje u ovu je skupinu uključen i Franjevački samostan u Karinu, koji se nalazi na području Donjeg Karina (Grad Benkovac).

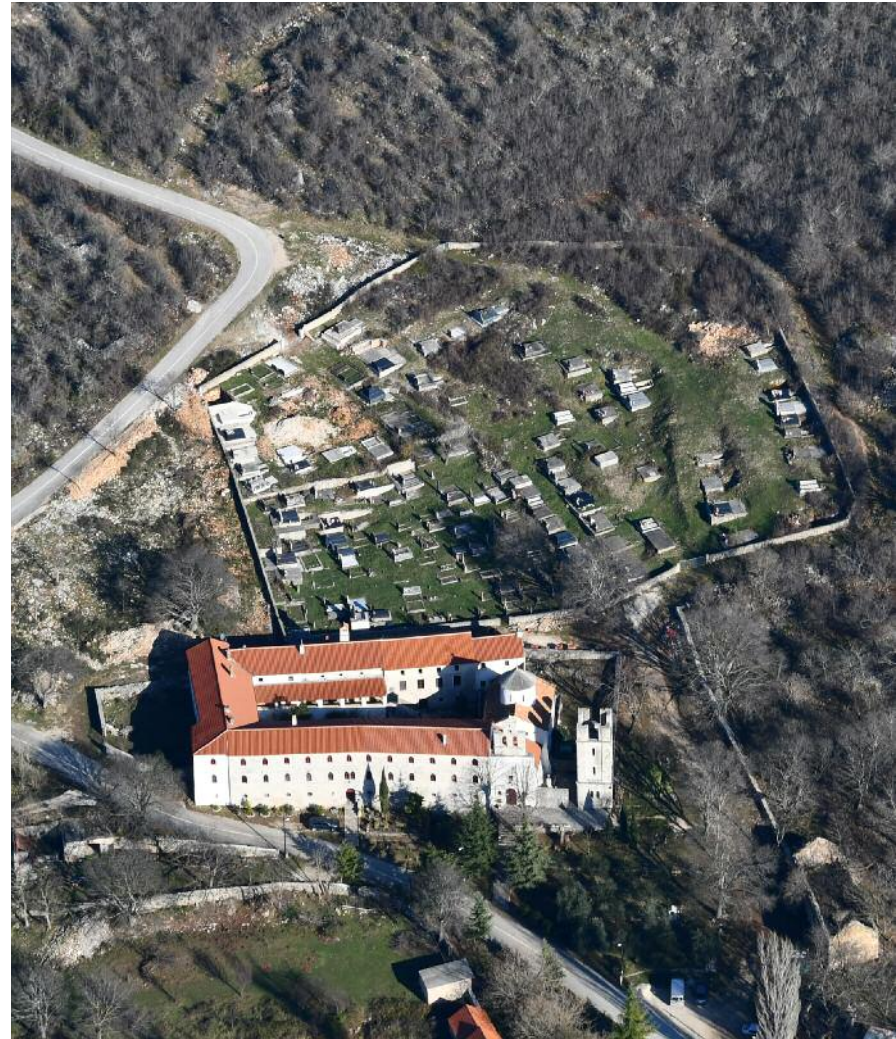
⁴ Prema sačuvanoj predaji pravoslavno stanovništvo iz Medviđe povremeno se koristilo katoličkom crkvom sv. Ivana Krstitelja, u kojoj su imali postavljen pomoćni oltar sve do izgradnje svoje crkve 1856. godine. U samoj crkvi odavno više nema nikakvih pravoslavnih obilježja, a dio groblja uz sjevernu stranu crkve na kojemu su se sahranjivali pravoslavci potpuno je zarastao u gustu vegetaciju.

zastupljeni na obrovačkom području. Naravno, iznimka su samo arheološki lokaliteti na kojima su se nalazili sakralni objekti, poput ostataka urušene zgrade u srednjovjekovnoj utvrdi Stari Obrovac, koju je nekadašnje muslimansko stanovništvo upotrebljavalo kao džamiju. Još tijekom 1930-ih godina u istočnom zidu tog objekta bila je vidljiva molitvena niša (*mihrab*), koja je danas većim dijelom porušena.

*sl. 1. Franjevački samostan u Karinu
(Šime Vrkić)*

*sl. 2. Manastir Krupa u Krupi
(Šime Vrkić)*

Samo manji broj sakralnih objekata na obrovačkom području ubraja se u crkve dugog trajanja, odnosno može im se utvrditi podrijetlo iz razdoblja srednjeg vijeka, ali nije moguće pouzdano potvrditi da su kontinuirano korištene kao kršćanski sakralni objekti od vremena izgradnje do današnjeg dana. To je posljedica osmanskih osvajanja i velike promjene stanovništva tijekom 16. i 17. stoljeća. Neke narodne predaje govore u prilog prekidu kontinuiteta i ponovnoj obnovi crkava nakon što su neko vrijeme bile napuštene. Tako je za crkvu sv. Ivana Krstitelja (Glavosika) u Medviđi zabilježena predaja da ju je ponovno otkrila koza (Genda, 2011: 30). Slična je predaja vezana i za manastirsku crkvu u Krupi, koju je ponovno otkrio pastir (Balabanić i dr., 2007: 30). Povijesni podaci dokazuju da je franjevački samostan u Karinu bio porušen i napušten od sredine 17. stoljeća do ponovne obnove početkom 1730-ih (v. Soldo, 1974).

Najstarija crkva na obrovačkom području je crkva sv. Jurja u Rovanjskoj koja je izgrađena u 9. ili 10. stoljeću. Ova je crkva svoj sadašnji neobičan izgled u obliku slova "L" dobila još tijekom kasnog srednjeg vijeka. Ranosrednjovjekovna crkva imala je pravokutni oblik s oblom apsidom na istočnoj strani i elipsoidnom kupolom na središnjem dijelu. Crkva je najprije nadograđena prema sjeverozapadnoj, a do kraja srednjeg vijeka prema sjeveroistočnoj strani. Uz nju se rano formiralo groblje kojim se još uvijek koristi.

Iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka potječu crkve sv. Kuzme i Damjana u Kruševu, sv. Ivana Krstitelja u Medviđi i sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima. Crkva sv. Kuzme i Damjana nalazi se na obali Novigradskog mora na predjelu Ribnica u Kruševu. Tipičnog je pravokutnog oblika s polukružnom apsidom na istočnoj strani i preslicom za jedno zvono na pročelju. Riječ je o srednjovjekovnoj građevini izgrađenoj na nepoznatom antičkom lokalitetu uz morsku obalu. Crkva je tijekom srpske okupacije 90-ih godina prošlog stoljeća devastirana i opljačkana, a nakon rata djelomično je obnovljena. Misa se tradicionalno služi samo za blagdan sv. Kuzme i Damjana (26. rujna), kada svećenik obavlja blagoslov obiteljskih kuća u okolnim zaseocima. Ovo je jedina sakralna građevina na obrovačkom području koja je zadržala izvorni srednjovjekovni izgled.

Crkva sv. Ivana Krstitelja u Medviđi izvorno je srednjovjekovna građevina iz 13. ili 14. stoljeća. Izduženog je pravokutnog oblika, s četvrtastom apsidom na istočnoj strani. Naknadno je nadograđena prema zapadnoj strani gdje se nalaze velike stijene, zbog čega je morao biti sagrađen visoki zvonik za preslicu. Oko crkve se nalazilo srednjovjekovno groblje sa stećcima, koje je presloženo gradnjom novih grobnica. Nakon izgradnje nove župne crkve u Medviđi, stara se crkva nastavila koristiti kao grobljanska kapela.

Pravoslavna crkva Rođenja sv. Jovana u Donjim Bilišanima izvorno je srednjovjekovna građevina, na što upućuje njezin središnji dio koji ima elemente karakteristične za razdoblje romanike (Savić, 2017: 5). Crkva je današnji izgled poprimila 1739. godine kada je nadograđena na zapadnoj

strani (Čolović, 2011: 58). Nakon izgradnje nove, velike pravoslavne crkve u Gornjim Bilišanim, stara je crkva ostala u upotrebi kao grobljanska kapela (sl. 4).⁵

Srednjovjekovnom razdoblju pripada i franjevački samostan u Karinu, koji se nalazi uz lijevu obalu rijeke Karišnice, nedaleko od njezina utoka u Karinsko more (sl. 1.). Iako teritorijalno ne pripada obrovačkom području,⁶ samostan je na njega uvelike utjecao jer su franjevci još u osmanjskom razdoblju na tom području obavljali pastoralnu službu. Karinski franjevci su nekada držali župe Medviđa, Jasenice i Obrovac, a do danas su zadržali samo župu Kruševo. Samostan je zapaljen 1645. godine nakon čega je bio privremeno napušten. Ponovno je obnovljen i nastanjen franjevcima tek početkom 1730-ih godina. Opet je uništen 1993. godine kada su ga minirale paravojne srpske postrojbe, a temeljito je obnovljen i ponovno otvoren 2006. godine. Ovaj samostan izgubio je svoju nekadašnju važnost jer u njemu trenutačno boravi samo nekoliko umirovljenih redovnika, međutim povećalo se njegovo simboličko značenje jer se u novije vrijeme ističe kao važno povijesno mjesto i simbol opstanka hrvatskog naroda na ovom prostoru.

Postoji još najmanje pet sakralnih objekata koji su izgrađeni na srednjovjekovnim lokalitetima ili se tradicionalno datiraju u srednji vijek. Tipičan je primjer stara crkva sv. Jurja u Kruševu, izgrađena tijekom novog vijeka na mjesnom groblju i ostacima ranosrednjovjekovne crkve (v. Vučić, 2010). Ova je crkva korištena kao župna crkva sve do druge polovine 19. stoljeća, kada je u blizini izgrađena nova velika crkva posvećena istom svecu, nakon čega je stara crkva smanjena i pretvorena u grobljansku kapelu. Crkva se urušila sredinom 20. stoljeća te je ostala zapuštena sve do nedavne potpune obnove.

Katolička crkva sv. Josipa u Obrovcu novovjekovna je građevina, najvjerojatnije izgrađena na mjestu starije srednjovjekovne crkve, koja je bila posvećena sv. Grguru (*ecclesie sancti Gregorii de Obrouacio*), za koju se pretpostavlja da ju je izgradio krbavski knez Grgur Kurjaković (Botica, 2011: 103-104). Na mletačkoj katastarskoj karti izrađenoj početkom 18. stoljeća crkva je prikazana kao manja pravokutna građevina s oblom apsidom na zapadnoj strani i odvojenim zvonikom zapadno od pročelja.⁷ Crkva je sadašnji oblik dobila nakon temeljite obnove 1794. godine (Bačić, 1995: 146). Tada je na istočnoj strani izgrađena kvadratna apside, a na zapadu je produžena sve do

⁵ O crkvi sv. Jovana Krstitelja postoji zanimljiva narodna predaja. Prema predaji četiri se puta selila, a prije izgradnje na sadašnjem mjestu bila je građena na još tri mjesta na području Donjih Bilišana. Jedno od njih je arheološki lokalitet u zaseoku Kuridže na kojemu je najvjerojatnije bila nepoznata srednjovjekovna crkva. Kazivač legende P. G. iz Bilišana.

⁶ Samostan se nalazi na rijeci Karinšnici koja predstavlja granicu današnjih administrativnih područja Grada Obrovca i Grada Benkovca, odnosno tradicionalnu granicu između Bukovice i Ravnih kotara.

⁷ HR-DAZD, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. V.

zvonika s kojim je povezana u jedinstveni građevinski sklop. U razdoblju između Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata župnici nisu stanovali u Obrovcu, nego su župu posluživali iz susjednih mjesta Kruševa ili Jasenica. Za vrijeme srpske okupacije, tijekom noći 22. ožujka 1993. godine, u crkvi je podmetnut požar u kojem je potpuno izgorjela. Uz pomoć vlade Republike Slovenije temeljito je obnovljena i svečano otvorena 2002. godine. Od završetka Domovinskog rata župnici ponovno stalno stanuju u Obrovcu u kojemu su nastojali obnoviti nekadašnji vjerski život (v. Genda, 2021), a dan sveca zaštitnika (19. ožujka) proglašen je danom Grada Obrovca.⁸

Crkva sv. Jeronima u Jasenicama sagrađena je 1874. godine, na mjestu starije crkve koja je bila posvećena sv. Trojstvu (Bianchi, 2011: 275). Prema nekim podacima na istom je mjestu bila izgrađena srednjovjekovna crkva. Tijekom 19. stoljeća oko crkve je postojalo aktivno groblje čiji ostaci više nisu vidljivi. Na dan njezina sveca zaštitnika 30. rujna 1991. godine, crkvu su srušile postrojbe JNA. Poslije rata faksimilski je obnovljena i još uvijek se upotrebljava kao župna crkva za područje naselja Jasenice, Maslenica i Rovanjaska.

Crkva sv. Georgija u Kaštelu Žegarskom izgrađena je 1897. godine na mjestu starije pravoslavne crkve. Mnogobrojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, upućuju na to da se na tom mjestu najvjerojatnije nalazila srednjovjekovna crkva. Današnja crkva je pravokutnog oblika, s visokom apsidom na istočnoj i preslicom za dva zvona na pročelju. Oko crkve je veliko groblje gdje se pokapaju stanovnici četiriju žegarskih naselja (Kaštel Žegarski, Bogatnik, Komazeci i Nadvoda). Crkva sv. Georgija jedna je od dviju pravoslavnih crkava na obrovačkom području u kojima se još uvijek redovito održavaju misna slavlja.

Uz razdoblje kasnog srednjeg vijeka tradicionalno se vezuje pravoslavni manastir Krupa, ali najstariji dokumenti o njegovu postojanju potječu iz ranog novog vijeka. Manastir se nalazi na području istoimenog naselja, uz desnu obalu rijeke Krupe. Svoj sadašnji izgled dobio je 1855. godine, kada je provedena velika obnova uz financijsku pomoć Austrije, Rusije i Srbije (sl. 2.). Manastir je tijekom povijesti više puta bio uništen i obnovljen, a samo u 20. stoljeću bio je triput oštećen. Tijekom Drugoga svjetskog rata bio je zapaljen, poslije oštećen u potresu, a devastacija i manja oštećenja dogodila su se potkraj Domovinskog rata kada je neko vrijeme bio napušten. Danas je temeljito obnovljen i smatra se najvažnijim duhovnim i vjerskim središtem obrovačkih Srba. Uz samostan se nalazi veće groblje na kojemu pokojnike pokapaju stanovnici selâ Krupa i Golubić te manje groblje unutar samostanskog sklopa na kojemu su pokapani svećenici.

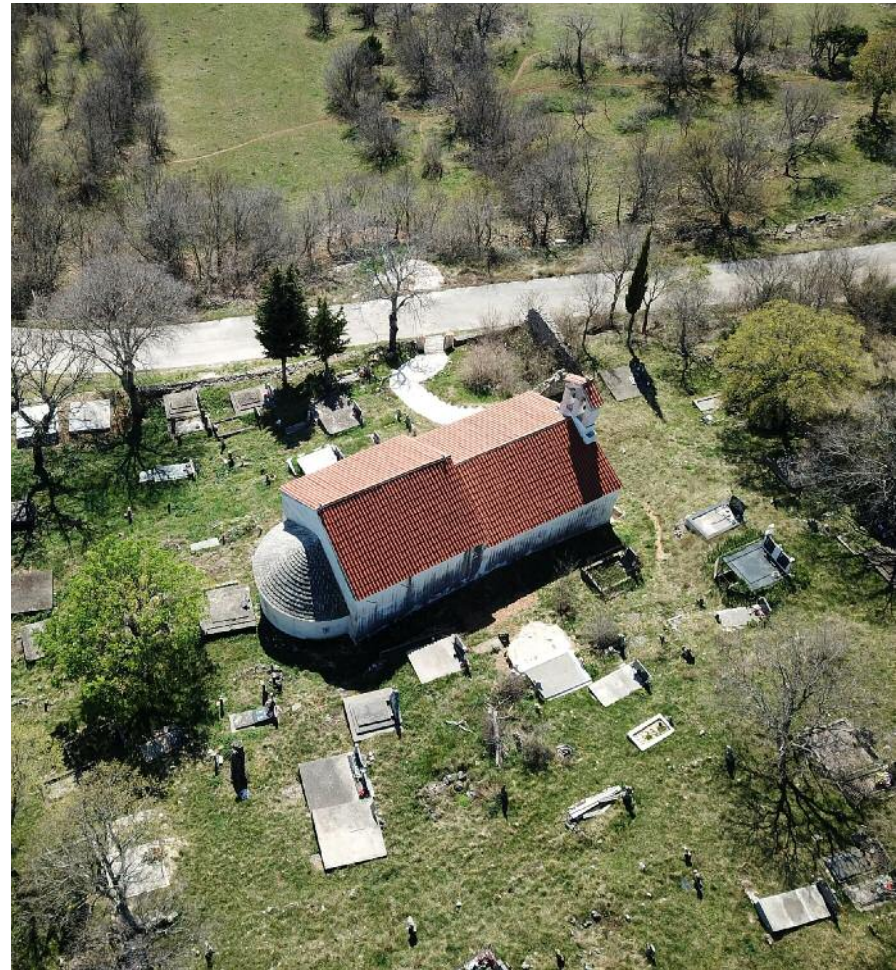
⁸ U razdoblju prije Domovinskog rata dan grada Obrovca obilježavao se 3. studenoga u spomen na partizansko oslobođenje grada koje se dogodilo na dan 3. 11. 1944. godine.

Tijekom 19. stoljeća na obrovačkom području izgrađen je veći broj novih župnih ili parohijskih crkava. Neke su izgrađene jer su dotadašnje crkve postale pretijesne za višestruko veći broj stanovnika (Kruševo, Medviđa, Bilišane, Žegar, Obrovac), a neka naselja prvi su put dobila crkvene objekte (Zelengrad). U Kruševu je u blizini stare izgrađena nova velika crkva, također posvećena sv. Jurju. Crkva je građena tijekom druge polovine 19. stoljeća, a posvećena je 1913. godine (Bačić, 1995: 134). U potpunosti je uništena miniranjem za vrijeme srpske okupacije 1992. Nakon rata na istom mjestu je izgrađena sadašnja crkva koja služi kao župna crkva za naselje Kruševo. U susjednim Bilišanima 1862. godine dovršena je izgradnja velike pravoslavne crkve posvećene Rođenju Bogorodice (*Mala Gospojna*), koja je zamijenila manju crkvu sv. Jovana Krstitelja. To je velika građevina historicističkih obilježja, oblika latinskog križa, s apsidom na istoku i oktogonalnom kupolom na središnjem dijelu. Nad glavnim ulazom na zapadnoj strani podignut je manji zvonik sa šiljatom piramidom (sl. 3.) (Čolović, 2011: 58).

sl. 3. Crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojna) u Bilišanima (Igor Jurjević)

sl. 4. Crkva sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima (Igor Kulenović)

U Medviđi je 1885. godine sagrađena nova katolička crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Izgrađena je kao nova župna crkva jer je ona stara sv. Ivana Krstitelja postala pretijesna. Crkvu su miniranjem potpuno uništili lokalni Srbi 1991. godina, a ponovno je izgrađena i posvećena 2002. U ovoj novoj crkvi slavi se i blagdan sv. Ivana Krstitelja kada se u mjestu okuplja velik broj vjernika (Genda, 2011: 33-34).

Na mjestima starijih pravoslavnih crkava u Kaštelu Žegarskom i Obrovcu sagrađene su nove crkvene građevine. Sadašnja crkva posvećena Silasku sv. Duha u Obrovcu izgrađena je 1906. godine na mjestu starije pravoslavne crkve, koja je bila jednostavna izdužena građevina s oblom apsidom na istočnoj i zvonikom na preslicu na zapadnoj strani. Sadašnja crkva ima izduženi oblik, visoku apsidu na istočnoj i veliki zvonik uz zapadnu stranu. Nekada je oko crkve bilo groblje koje je izmješteno na gradsko groblje na desnoj obali Zrmanje. Crkva je djelomično oštećena tijekom rata, a unutrašnjost joj je bila devastirana nakon završetka ratnih djelovanja. Sredinom 19. stoljeća u mjestima Medviđa i Zelengrad izgrađene su nove pravoslavne crkve. Crkva Rođenja Bogorodice (*Mala Gospojna*) kod zaseoka Milanko u Medviđi je sagrađena 1856. godine (Čolović, 2011: 203). Riječ je o jednostavnoj građevini, pravokutnog oblika s oblom apsidom na istočnoj strani i preslicom za dva zvona na pročelju. Crkva je zapaljena potkraj Domovinskog rata, a poslije je samo djelomično obnovljena. Tijekom 1856. godine u Zelengradu je dovršena izgradnja pravoslavne crkve posvećene sv. apostolima Petru i Pavlu, koja je po svemu nalik na istodobno građenu crkvu u susjednoj Medviđi. Crkva je sagrađena o trošku mještana Zelengrada pravoslavne vjeroispovijesti. To je jednostavna građevina pravokutnog oblika, s polukružnom apsidom na istoku i zvonikom na preslicu za dva zvona na zapadu, koji je završen tek 1925. godine (Čolović, 2011: 135). Crkva je izgrađena na mjestu starijeg groblja na kojemu se sve do danas pokapa pravoslavno stanovništvo Zelengrada (Jurjević i Vrkić, 2020: 54). Na završetku Domovinskog rata je zapaljena, a zatim temeljito obnovljena.

Posljednjih nekoliko desetljeća na obrovačkom području izgrađene su samo dvije nove crkvene građevine, obje na području naselja Gornji Karin. To su pravoslavna crkva svete Nedjelje i katolička crkva sv. Male Terezije. Izgradnja ovih crkava simbolizira sve političke i etničke promjene koje su se događale na tom području. Pravoslavna crkva svete Nedjelje u Gornjem Karinu izgrađena je 1985. godine. To je bila građevina centralnog tipa koja je imala netipičan izgled u odnosu na ostale pravoslavne crkve na obrovačkom području. Ova je crkva u potpunosti uništena miniranjem 23. kolovoza 1996. godine.⁹ Krivci za ovaj čin nisu nikada pronađeni.¹⁰ To je jedina crkva na obrovačkom području koja još nije obnovljena i nema naznaka da će se to uskoro dogoditi.

U međuvremenu se na područje Gornjeg Karina doselio veći broj stanovnika hrvatske nacionalnosti, uglavnom izbjeglica iz BiH, ali i stanovnika iz drugih krajeva Republike Hrvatske, a nije većinsko srpsko stanovništvo izbjeglo je u inozemstvo. Za novodoseljeno stanovništvo

izgrađena je najnovija crkvena građevina na obrovačkom području. Ta je crkva podignuta na području novog naselja u kojemu živi većina novodoseljenih stanovnika. Riječ je o jednobrodnoj građevini sa zvonikom na jugozapadnoj strani, a sakristija s pomoćnim prostorijama nalazi se iza oltara na istočnoj strani. Crkva je posvećena 2000. godine kada je utemeljena nova župa sv. Male Terezije (URL 2).

Kapele

Tijekom prve polovine 19. stoljeća na obrovačkom području sagrađene su dvije kapele. Prva se nalazi na području zaseoka Donji Vrkići na Bukovcu u Kruševu. Zasad nije poznata točna godina izgradnje kapele. Prema narodnoj predaji nedaleko od nje postojala je starija crkva zidana u suhozidnoj tehnici, a nova je kapela izgrađena na mjestu na kojemu se Gospa ukazala. Kapela je centralna građevina pravokutnog oblika s manjim zvonikom u obliku preslice (sl. 5.). Na pročelju se nalaze dvojna vrata, a na bočnim zidovima po jedan manji polukružni prozor. U unutrašnjosti, nasuprot ulazu na zid je bio prislonjen monumentalni oltar koji je porušen tijekom preuređenja kapele potkraj 80-ih godina dvadesetog stoljeća. Kapela je posvećena Gospi od Zečeva, na čiji se blagdan svake godine održava misa, a još tijekom 20. stoljeća na taj dan se održavala procesija uz blagoslov polja i torova u zaseocima Donji i Gornji Vrkići.

Druga kapela podignuta je u čast austrijskog cara Franje Josipa I. i završetka izgradnje Majstorske ceste preko Velebita. Nalazi se na velebitskom predjelu Podprag na području Jasenica, a posvećena je sv. Franji Asiškemu. Uz nju se nalazio gostinjac u kojemu je služio svećenik i koji je besplatno ugošćavao putnike i prijevoznike (Bianchi, 2011: 272). Poslije su na tom predjelu izgrađene oružnička postaja, lugarnica i cestarska kuća. Kapela je izgrađena od materijala izvađenog u obližnjem kamenolomu Romanovac. S unutarnje strane je osmerokutna, a na pročelju ima trijem

⁹ U povodu tog događaja tadašnji zadarski nadbiskup Ivan Prenda je izjavio: „Crkva je uvijek i svih godina proteklog rata učila i isticala da se drugome ne smije činiti zlo, ni osobama, ni vlasništvu, čak i tada kada on nama takvo nešto čini ili je činio. Postavlja se pitanje: komu je to trebalo? Nije li to još jedan napad na ugled i čast hrvatskog naroda i hrvatske države pred svijetom? Taj čin je za žaljenje. To je nečastan čin, nasilje nad vjerskim objektom koje se ne može ničim opravdati i što treba osuditi” (URL 1).

¹⁰ Prema izvješću Hrvatskog helsinškog odbora, ovu je crkvu samo nekoliko dana prije miniranja čuvala hrvatska policija. Uz crkvu je uništeno još nekoliko kuća, a na ostalima su najčešće bili ispisani natpisi „Zauzeto Hrvat“. U Gornji Karin već se tada počelo doseljavati novo stanovništvo, a do dana 19. 4. 1997. godine u njega su se vratile samo tri srpske izbjeglice (Hrvatski Helsinški odbor, 2001: 99-100).

s dvama dorskim stupovima i sa zabatom (sl. 6.). Na krovu je izvorno bila postavljena bakrena kupola. Svećenik je zbog smanjenih državnih sredstava kapelu napustio već tijekom druge polovice 19. stoljeća i otad njome upravlja župnik u Jasenicama (Bačić, 1995: 155-156). Kapela je otad počela propadati, a već početkom 20. stoljeća bila je u trošnom stanju koje je zahtijevalo obnovu (Andrović, 1909: 184-187). Djelomično je oštećena tijekom vojnih djelovanja u Domovinskom ratu, a trenutno se obnavlja.

sl. 5. Kapela Gospe od Zečeva na Bukovcu u Kruševu (Šime Vrkić)

sl. 6. Kapele sv. Franje Asiškog na Potpragu u Jasenicama (Šime Vrkić)

Zavjetne kapelice

Povećana sakralizacija prostora na obrovačkom području događala se u razdoblju nakon Domovinskog rata, a najviše se očitovala u vidu gradnje većeg broja zavjetnih kapelica i postavljanja različitih križeva. Kapelice su manje sakralne građevine, koje su najčešće izgrađene kao zavjetni darovi pojedinaca, udruga ili lokalnih vlasti. Na obrovačkom području postoje samo kapelice izgrađene na javnim prostorima, a izostale su obiteljske grobljanske kapelice, koje su uobičajene na grobljima u većim gradskim sredinama. Sve obrovačke kapelice izgrađene su na vidljivim mjestima, uz kopnene ili pomorske putove, kojima se u vrijeme izgradnje svakodnevno prolazilo.

Na cijelom obrovačkom području postoji najmanje petnaest kapelica, od kojih više od polovine potječe iz nedavne prošlosti, odnosno iz vremena nakon Domovinskog rata. Samo su tri kapelice na području Krupe vezane za Srpsku pravoslavnu Crkvu, a sve ostale uz Katoličku Crkvu. Izgradnja većine novijih kapelica motivirana je ratnim događajima, kao što su sjećanja na ubijene civile, pogibija vojnog zapovjednika i zahvale mještana za povratak iz progonstva. Za starije kapelice najčešće nije moguće utvrditi točno vrijeme izgradnje jer su to manji objekti, čija izgradnja najčešće nije bila popraćena pisanom dokumentacijom, kao što su nacrti, ugovori o financiranju, gradnji i slično. Ipak, na osnovi kartografskih izvora može se zaključiti da ni jedna obrovačka kapelica nije izgrađena prije druge polovice 19. stoljeća. Za neke od starijih kapelica zabilježene su narodne predaje vezane za okolnosti njihove izgradnje.

Među najstarije obrovačke kapelice ubraja se ona posvećena sv. Nikoli (Sv. Niko) na rijeci Zrmanji (sl. 7.). Sagrađena je na manjem uzvišenju iznad riječne okuke, na lijevoj strani Zrmanje, oko 2 km nizvodno od Obrovca. To je najzahtjevnije mjesto na rijeci za plovidbu većih brodova, koje osim užeg zavoja karakterizira i velika dubina. Prema narodnoj predaji kapelicu su izgradili pomorci koji su na tom mjestu doživjeli brodolom i zbog toga su je posvetili svojem svecu zaštitniku.¹¹ Posjećivali su je i stanovnici okolnih naselja, posebno oni iz obitelji koje su u posjedu imale livade uz rijeku te su u njoj ostavljali novčane priloge.

¹¹ Kazivač I. J. iz Obrovca.

sl. 7. Zavjetna kapelica sv. Nikole na Zrmanji
(Šime Vrkić)

sl. 8. Zavjetna kapelica sv. Petke u Krupi
(Šime Vrkić)

Jedna manja kapelica sagrađena je uz zapadnu stranu Karinskog ždrila, nasuprot predjelu Vozarica, na mjestu na kojemu su se iz brodova iskrcavali ljudi i roba, koje su kruševački vozari prevozili između Pridrage i Ribnice (Kruševo).¹² Danas se u kapelici nalazi Gospin kip, a originalno je vjerojatno bila posvećena sv. Antunu Padovanskom. Prema narodnoj predaji izgradnju je potaknula jedna mještanka Ribnice nakon što je usnula san da na tom mjestu treba izgraditi kapelicu. Ova je kapelica minirana tijekom Domovinskog rata, a njezinu poslijeratnu obnovu potaknuo je njemački turist koji je u Ribnici posjedovao kuću za odmor.¹³

U središtu Jasenica kod župne crkve sv. Jeronima postojala je stara kapelica posvećena Gospi od Zdravlja. Potpuno je uništena početkom Domovinskog rata 1991. godine, a ponovno je obnovljena tijekom 2013. Druga kapelica nalazi se oko 150 m istočno od župne crkve u Jasenicama. Izgrađena je uz nekadašnji put koji je vodio kroz središte naselja. Posvećena je sv. Anti Padovanskom čiji se kip nalazi u njezinoj unutrašnjosti.

Na području naselja Krupa dvije su starije i jedna nedavno izgrađena pravoslavna kapelica. Prva se nalazi uz istočnu stranu ceste koja vodi iz Žegara prema Krupi, na nenaseljenom krškom području, nedaleko od nekadašnjih pastirskih nastambi (Mijićev stan). Kapelica je ograđena manjim četvrtastim dvorištem (sl. 8). Na zapadnoj strani kapelice nalazi se otvor sa željeznom rešetkom, a na začelnom zidu ikona svete Petke (svete Paraskeve). Na kapelici je postavljeno nekoliko manjih ćiriličnih natpisa. Na jednom piše da ju je sagradio arhimandrit Joakim Bjedov 1907. godine, a na drugoj da ju je obnovio B. Bjedov 2003. Na pročelju iznad ulaza nalazi se treća ploča s ćiriličnim natpisom: USPOMENI TVOJOJ MILA MAJKO. 9. IX. 1907. TVOJ LJUBO P. Druga kapelica nalazi se na području zaseoka Mandići u središtu naselja Krupa. To je manja kapelica i nisu poznati nikakvi podatci o njezinoj izgradnji. Na začelnom zidu unutar kapelice nalaze se tri svetačke ikone (Gospojna, sveti Georgije i Lazarovo uskrsnuće). U unutrašnjosti na podu položen je manji ulomak razbijene kamene ploče s ćiriličnim natpisom, na kojemu se vidi godina izgradnje: 1910. U obje kapelice kroz metalnu rešetku ubacuju se kovanice kao zavjetni darovi. Treća kapelica, malih dimenzija, izgrađena je posljednjih nekoliko godina ispred manastira Krupa, ali nisu poznate okolnosti i motivi njezine izgradnje.

¹² Vozari su tradicionalno dolazili iz obitelji Bašić i Perica u Ribnici (Kruševo). Brodovima su prevozili ljude iz okolnih sela (Kruševo, Pridraga, Paljuv i dr.), koji su tako svoje pješačko putovanje skraćivali za nekoliko sati. Izgradnjom suvremene ceste i uvođenjem autobusnih linija tijekom druge polovine 20. stoljeća zamrla je ova tradicionalna djelatnost, koja se neko kraće vrijeme bila održala zahvaljujući razvoju turizma.

¹³ Kazivač D. L. iz Rijeke.

Sve novije kapelice potječu iz razdoblja nakon Domovinskog rata, a većina ih je vezana za ratne događaje. Na skretanju prema naselju Ribnica u Kruševu, nalazi se kapelica koju su mještani ovog naselja sami sagradili u znak zahvale Bogu što su se nakon progonstva vratili kući. Kapelica je posvećena Blaženoj Djevici Mariji, a u njezinu unutrašnjost postavljen je Gospin kip i raspelo. Uz kapelicu je postavljen i veći kameni križ. Kapelica na Majstorskoj cesti na Vrhpragu kod Tulovih greda sagrađena je u spomen na hrvatskog vojnog zapovjednika Damira Tomljanovića Gavrana koji je poginuo na Velebitu 17. veljače 1994. godine (sl. 9.). U kapelici je bilo postavljeno poprsje bl. Alojzija Stepinca, koje je ukradeno pri provali 2011. godine. O održavanju kapelice brinu se vojni veterani iz Zagreba i Zadra (URL 3).

*sl. 9. Kapelica na Vrhpragu u Jasenicama
(Šime Vrkić)*

*sl. 10. Kapelice u Mekim Docima u
Jasenicama (Šime Vrkić)*

Na području Općine Jasenice sagrađene su dvije kapelice u spomen na hrvatske civile ubijene u Domovinskom ratu. Prva se nalazi pokraj Majstorske ceste, iznad zaseoka Meki Doci, gdje su pripadnici srpske paravojske 18. prosinca 1991. godine ubili šest mještana Jasenica (sl. 10.). Počast ubijenima odaju različite udruge i njihova rodbina polaganjem vijenaca i paljenjem svijeća (URL 4). Druga kapelica nalazi se uz sjevernu stranu ceste Maslenica – Obrovac, odnosno na skretanju prema zaseoku Maričići Gornji u Zatonu Obrovačkom. Kapelicu je sagradila Općina Jasenice u znak sjećanja na šest civila koje su ubili pripadnici srpskih paravojnih postrojbi 1993. godine. U kapelici se nalaze imena svih poginulih stanovnika Zatona Obrovačkog. Poginulima se odaje počast polaganjem cvijeća i paljenjem svijeća (URL 5), a katkad se kod kapelice služi misa (URL 6).

Izgradnja dviju kapelica vezana je za najveći poslijeratni infrastrukturni projekt na obrovačkom području, a to je izgradnja autoceste A1 na području Rovanijske i Jasenica. Nedaleko od Masleničkog mosta uz autocestu, nalazi se kapelica posvećena sv. Antunu Padovanskom. Najvjerojatnije je podignuta tijekom završetka izgradnje autoceste i mosta koji je dovršen 1997. godine. Jedna je izgrađena i na ulazu u tunel Sveti Rok na području Jasenica. Obje se kapelice mogu vidjeti tijekom vožnje, ali su teško pristupačne jer na autocesti nije dopušteno zaustavljanje.

U naselju Slana u Gornjem Karinu, na mjestu gdje se spajaju glavna i sporedna cesta, izgrađena je još jedna kapelica, koja se sastoji od kamenog postolja, staklenih stjenki i Gospina kipa u unutrašnjosti. Izgradio ju je jedan mještанин 1999. godine. Posljednjih nekoliko godina na području Gornjeg Karina podignuta je još jedna. Riječ je o kapelici manjih dimenzija, s malim Gospinim kipom u polukružnom otvoru. Izgrađena je na novoformiranom groblju sjeverno od zaseoka Dračići.

Spomen-križevi

Povećana sakralizacija prostora nakon Domovinskog rata na obrovačkom području očitovala se u postavljanju većeg broja različitih spomen-križeva. Jednako tako, njihov izostanak u razdoblju prije toga bio je posljedica radikalno izmijenjenih političko-ideoloških prilika koje su nastupile tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Pojedini zapisi svjedoče o tome da su na obrovačkom području na raznim mjestima postojali različiti križevi, poput kamenog križa kod kapelice sv. Nikole na Zrmanji (Modrich, 1892: 493), na Vrhpragu u Jasenicama gdje je postojao križ postavljen na mjestu nekadašnje planinske crkve (Andrović, 1909: 193) i Dubravi u Medviđi. Upravo za ovaj posljednji poznato je da je namjerno uništen 1943. godine (Genda, 2011: 32). Najvjerojatnije je postojalo više drugih drvenih križeva, ali oni se nisu očuvali. Tako na predjelu Brčić u Kruševu postoje ostaci spomen obilježja postavljenog u sjećanje na rudare poginule 1927. godine. Pretpostavlja se

sl. 11. Osojnica u Kruševu (Igor Kulenović)

da je ovo spomen obilježje sadržavalo veliki drveni križ? Od sačuvanih starijih križeva poznat je samo rustikalno izgrađeni kameni križ u zaseoku Brkići na Orljaku u Kruševu, ali ni najstariji mještani nisu znali koji su bili motivi i vrijeme njegove izgradnje. Kod župnog ureda u Obrovcu nalazi se manji kameni križ koji je postavljen umjesto starijeg koji je uništen u nepoznatim okolnostima.

Motivi postavljanja novih križeva bili su različiti, ali svima je zajedničko to što su izgrađeni na dobro vidljivim mjestima u krajoliku, poput križanja putova i raznih uzvišenja. U središnjem dijelu Kruševa, ispred župne crkve sv. Jurja postavljen je veliki kameni križ u znak sjećanja na poginule hrvatske branitelje i civile. Kod starog Masleničkog mosta u Maslenici postavljeni je monumentalni kameni spomen-križ u znak sjećanja na poginule hrvatske branitelje. Veće kameno raspelo postavljeno je na račvanju ceste na zapadnom ulazu u naselje Maslenica. Jedan mještанин zaseoka Brajnovići u Kruševu postavio je veći drveni križ na brdu Uvezac.

Osim samostojećih križeva, zabilježena su dva lokaliteta na kojima su sazidani kameni križevi na tlu.¹⁴ Prvi se nalazi kod izvora Osojnica u Kruševu, gdje je Grad Obrovac uredio manje izletište u sklopu kojega je na padini brda sazidan veliki kameni križ, dimenzija 21 x 14 m (sl. 11.).

¹⁴ Ovakvi su spomenici prvi put zabilježeni na obrovačkom području, a očito su inspirirani spomen-križevima koji su 2010. godine izgrađeni na otoku Veliki Kornat. Ti su križevi sagrađeni u suhozidnoj tehnici u spomen na tragediju 30. kolovoza 2007. godine u kojoj je poginulo 13 vatrogasaca, dok za izgradnju obrovačkih križeva nije poznato čime su graditelji bili motivirani.

Veliki kameni križ zidan suhozidnom tehnikom izgradio je mještаниn zaseoka Mitrovići (Vlačine) u Zelengradu. Križ se nalazi na krškom području na sjevernoj padini brda Gradinica/Mala gradina na području Bilišana (sl. 12.). Dimenzije mu iznose 12 x 8 m. Ovi križevi izgrađeni su na padinama brda i vide se iz udaljenijeg područja, pa i iz zraka. Točni motivi izgradnje ovih križeva nisu pouzdano utvrđeni.

Crkvine

Na obrovačkom području poznato je više arheoloških lokaliteta za koje se vjeruje da se na njima nalaze ostaci nekadašnjih sakralnih objekata, a samo uz neke od njih vezane su narodne predaje koje čuvaju sjećanje na nekadašnju važnost tih mjesta. Više je podataka poznato o četirima takvim lokalitetima. Prvi lokalitet koji nosi naziv Crkvina nalazi se na predjelu Šarića redine u središnjem dijelu Maslenice. Prema zabilježenoj narodnoj predaji ruševine ovog objekta smatraju se ostacima crkve sv. Petra (Kulenović, 2019: 280). Uz objekt je postojalo groblje na čije su ostatke vlasnici zemljišta naišli pri radovima prije više desetljeća (Kulenović Ocelić, 2016: 39).

Drugi lokalitet također nosi naziv Crkvina, a nalazi se na predjelu Vrhprag u Jasenicama. Skromni i jedva primjetni ostaci porušenog suhozidnog objekta smješteni su uz zapadnu stranu Majstorske ceste, na trasi nekadašnjeg pješačkog puta kojim se iz Jasenica uspinjalo prema prijevoju Mali Alan. Ostaci objekta pravokutnog su oblika, dimenzija 9,5 x 13 m. U sjećanju pojedinih stanovnika Jasenica sačuvani su toponim i predaja o postojanju crkve na tom mjestu (Vrkić i dr., 2018: 18-19). Ovaj objekt najvjerojatnije pripada skupini planinskih sakralnih objekata koji su bili zidani suhozidnom tehnikom i bez krova, poput crkve sv. Ivana na Libinju. No, ne treba isključiti ni mogućnost da je riječ o ostacima koji su bili temelji drvenog objekta. Nije pouzdano utvrđeno vrijeme izgradnje ovog objekta jer nije zabilježen na arhivskoj kartografskoj građi. Još početkom 20. stoljeća na lokalitetu je bio sačuvan drveni križ, a jedan obližnji položaj nosio je naziv *Groblje* (Andrović, 1909: 193).

sl. 12. Gradinica u Bilišanima
(Igor Kulenović)

Treći lokalitet uz koji se veže toponim Crkvina nalazi se uz sjevernu stranu zaseoka Ljubičići u Krupi. Toponim se odnosi na arheološki lokalitet na kojemu se možda nalazio sakralni objekt iz srednjovjekovnog ili ranokršćanskog razdoblja, ali njegovo postojanje nije zabilježeno u pisanim povijesnim i arhivskim kartografskim izvorima. Prema sjećanju stanovnika obližnjeg zaseoka još tijekom 20. stoljeća neke su starije žene iz naselja posjećivale lokalitet i na njemu obavljale molitve. Lokalitet nikada nije arheološki istraživao. Trenutačno se na površini vidi kameni prag koji je najvjerojatnije pripadao ulazu porušene građevine, a poznati su i nalazi kasnoantičkog novca. U etnografskoj studiji o zaštiti kanjona rijeke Krupe lokalitet je zabilježen pod nazivom *Mramorni kamen* (Dronjić i dr., 2019: 53). Prema svemu sudeći, nije riječ o toponimu, nego se navedeni termin odnosi na kameni prag koji se vidi na lokalitetu.¹⁵

Četvrti je lokalitet na predjelu Slana u Gornjem Karinu. Prema sačuvanoj predaji na tom se mjestu nalazila crkva sv. Vida, prvi put spomenuta u kronici franjevačkog samostana u Karinu iz 1730-ih godina (Bačić, 2000: 42). Još početkom 20. stoljeća bila je živa predaja o postojanju crkve na lokalitetu koji se u narodu nazivao Sveti Vid (Andrović, 1909: 84-85). Poslije je taj lokalitet zaboravljen, a na površini više nije bilo nikakvih arheoloških ostataka. Takvo je stanje ostalo sve do srpnja 2017. godine, kada je prilikom građevinskih radova pronađen ulomak crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja. Pronađeni je nalaz potaknuo provođenje zaštitnih arheoloških iskopavanja koja su dosad provedena u više istraživačkih kampanja, tijekom kojih su pronađeni ostaci sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja (Jurjević i Baljkas, 2023: 27).

Mjesta pokopa pokojnika

Groblja

Groblja su izdvojeni prostori s grobnim mjestima na kojima se pokapaju pripadnici određene zajednice. Mogu se podijeliti na groblja koja su u funkciji i ona na kojima se više ne pokapaju mrtvi. Osim organiziranih groblja, postoji niz osamljenih grobova i grobnih mjesta na kojima su u različitim okolnostima pokopani pojedinci ili skupine ljudi. Ti lokaliteti uglavnom nisu obilježeni, a poznati su nam samo na osnovi arhivskih topografskih karata, toponima ili sačuvanih narodnih predaja. U ovaj rad uvršteni su samo oni lokaliteti za koje je dokazano da su bili korišteni posljednjih

¹⁵ Zahvaljujem Đorđu Ljubičiću iz Krupe jer mi je priopćio podatke o ovom arheološkom lokalitetu.

nekoliko stoljeća, a neće biti obrađivani grobljanski arheološki lokaliteti iz starijih razdoblja, koji su također činili dio svakodnevnice i prema kojima je odnos mjesnog stanovništva u ranijem razdoblju bio znatno drukčiji nego danas. Poznato je da se izbjegavao svaki suvišni kontakt i sa starim i s novim grobljima. Glavni razlog bio je strah od smrti i neželjenih događaja koji se nakon kontakta s grobovima mogu dogoditi.¹⁶ Takvi su se kontakti obično događali slučajno, najčešće pri poljskim radovima ili krčenju novog poljoprivrednog zemljišta. Više je takvih slučajeva zabilježeno na obrovačkom području. Tipičan je primjer lokalitet Greblje u zaseoku Gornji Vrkići u Kruševu, na kojemu postoje stari grobovi iz neutvrđenog razdoblja. Orađujući zemlju, jedan je mještaniin na njivi otkrio grob u kojemu se vidjela ljudska lubanja, zbog toga događaja navedenu je oranicu trajno prestao obrađivati.¹⁷ Sličan je slučaj zabilježen u Medviđi, gdje je jedna obitelj prisvojila manje zemljište nedaleko od groblja i srednjovjekovne crkve sv. Ivana Krstitelja. Krčeći zemljište, naišli su na stare grobove u kojima su prema narodnoj predaji pokopani stanovnici Medviđe koje su Turci pobili na sam svetčev blagdan. Odmah nakon toga obustavili su radove i: „*U znak poštovanja i strahopoštovanja prema mrtvima podigli su na sredini križ*“ (Genda, 2011: 37-38). Prije više desetljeća obitelj Nekić na svojoj zemlji na lokalitetu Crkvina u Maslenici počela je čistiti zemljište, ali su nakon pronalaženja ljudskih kostiju i grobova odustali od daljnjih radova (Kulenović Ocelić, 2016: 39). Tijekom druge polovine 20. stoljeća mještani zaseoka Jokići-Zidine u Zatonu Obrovačkom uzimali su kamen s prapovijesnog tumula i usitnjavali ga u drobilici, što je u to vrijeme bila uobičajena praksa, ali kada su došli do ostataka groba, prestali su sa svim radovima.¹⁸

Velika važnost pridavala se grobljima na cijelom obrovačkom području, bez obzira na to jesu li groblja bila stara¹⁹ ili nova.²⁰ O slučajnom pronalasku starih grobova na lokalitetu Burevača u Obrovcu izvijestile su jedne dnevne novine 1960. godine.²¹ Tada se vjerovalo da ti grobovi

¹⁶ Na području Bukovice zabilježeno je vjerovanje da se uroci mogu baciti na nekoga tako da se s groblja uzme šaka zemlje i ubaci u kuću osobi kojoj se želi nanijeti zlo. Kazivačica M. V. iz Kruševa.

¹⁷ Kazivač D. V. iz Kruševa.

¹⁸ Kazivačica M. Č. iz Obrovca.

¹⁹ Kod zaseoka Kuridže u Bilišanima bili su pronađeni grobovi, a moguće je da je postojala i crkva, ali njezini materijalni ostaci nisu bili vidljivi na površini (Alačević, 1879: 40). Neki su mještani vjerovali da je gumno napravljeno na tom groblju i bili su uvjereni da se konji pri vršenju žita uvijek uznemire kada prolaze preko mjesta za koje su vjerovali da se ispod njega nalazi grob. Kazivač D. M. iz Zelengrada.

²⁰ U zaseok Anići u Kruševu, zbog blizine mjesnog groblja, ostali su mještani Kruševa izbjegavali dolaziti noću, a kada bi se slučajno zadržali do noći, što se najčešće događalo tijekom proslave blagdana sv. Stjepana (26. prosinca), tada bi ih domaćini morali ispraćati dio puta.

²¹ Z. Š., Kiša otkrila grobove, *Slobodna Dalmacija*, XVII, 4851, Split, 23. rujna 1960., 5.

*sl. 13. Crkva i groblje u Kruševu
(Igor Kulenović)*

kao zajedničko te su se na njemu pokapali pripadnici svih vjerskih zajednica. Od ustaljenih običaja odstupalo se samo u ekstremnim situacijama.²³ U ranijem razdobljima poznat je slučaj zajedničkog pokapanja katolika i pravoslavaca kod crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi. Prema narodnoj predaji pravoslavcima je pripadao dio groblja sa sjeverne strane crkve koji je danas zapušten i zarastao u gusto raslinje (Genda, 2011: 35).

pripadaju turskim ili francuskim vojnicima zbog čega najvjerojatnije nisu ni provođena arheološka istraživanja.²² Radikalne promjene u odnosu prema starim grobovima u sadašnjem vremenu najbolje ilustrira slučaj iz Kaštel Žegarskog, u kojemu se mjesno groblje proširilo ispred crkve sv. Gregorija, a prilikom strojnog iskopa za gradnju novih grobnica višestruko su uništavani stari grobovi iz nepoznatog razdoblja (Vrkić i dr., 2020: 64-65). Arheološka istraživanja koje je zahitijevao Konzervatorski odjel u Zadru nikada nisu provedena.

Većina od 12 aktivnih groblja na obrovackom području smještena je uz sakralne objekte (crkve i samostane), od kojih znatan dio ima višestoljetni kontinuitet, a nerijetko su na njima prva ukapanja započela još u razdoblju srednjeg vijeka. Groblja kod crkava sv. Jurja u Rovanskoj i stara crkva sv. Jurja u Kruševu počela su se formirati odmah nakon izgradnje u razdoblju ranog srednjeg vijeka. Groblja su najčešće podijeljena po vjerskoj pripadnosti, a samo je gradsko groblje u Obrovcu korišteno

²² Moguće je da su to bili grobovi osmanskih vojnika koji su poginuli pri njihovu pokušaju osvajanja Obrovca početkom 1526. godine (Hrabak, 1988: 126).

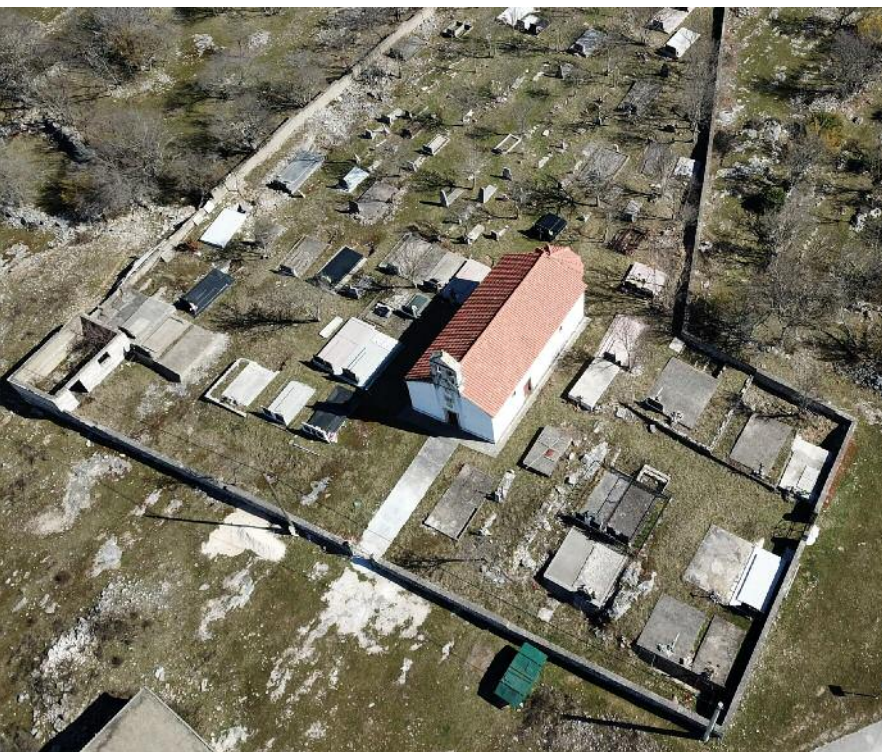
²³ Tijekom terenskog istraživanja zabilježena je predaja da je jedna osoba pravoslavne vjeroispovijesti iz zaseoka Dopuđi pokopana na mjesnom katoličkom groblju u Kruševu jer vremenski uvjeti nisu dopuštali organiziranje pokopa na groblju u Obrovcu. Kazivač S. D. iz Kruševa.

Među najstarija groblja na obrovačkom području ubraja ono kod crkve sv. Jurja u Rovanjskoj na kojemu svoje pokojnike pokapaju stanovnici Jasenica, Maslenice i Rovajske.²⁴ Slična je situacija zabilježena u Kruševu, gdje uza sva tri sakralna objekta postoje veća ili manja groblja. Najvažnije je veliko mjesno groblje koje se razvilo uz staru crkvu sv. Jurja, na kojemu su najstariji grobovi datirani u 9. ili 10. stoljeće (v. Vučić, 2010). Groblje je još uvijek aktivno i postupno se proširuje na sve veću površinu (sl. 13.). Drugo, manje groblje, smješteno je kod srednjovjekovne crkve sv. Kuzme i Damjana u Ribnici. Na njemu su se ranije pokapali stanovnici okolnih zaseoka, a danas su od groblja sačuvane samo dvije novije grobnice. Treće, najmanje groblje, nalazi se kod kapele Gospe od Zečeva na Bukovcu. Na tom su lokalitetu obavljani povremeni pokopi pojedinih stanovnika iz nekoliko susjednih zaseoka.²⁵

U ranijem razdoblju u gradu Obrovcu postojala su groblja oko obiju crkava. Kod katoličke crkve sv. Josipa u 18. stoljeću bilo je aktivno groblje (Andrović, 1909: 124). Na njegovo postojanje danas upućuje samo nekoliko izlizanih nadgrobni ploča ugrađenih u pločnik ispred crkve. Kod pravoslavne crkve sv. Trojice također je bilo aktivno groblje, zabilježeno na austrijskoj katastarskoj karti iz prve polovice u 19. stoljeća. Poslije su oba groblja napuštena i otad se svi stanovnici Obrovca pokapaju na gradskom groblju, koje se još od ranije formiralo na ruševinama srednjovjekovnog benediktinskog samostana sv. Jurja Koprivskog, koji se nalazi uz desnu obalu Zrmanje, oko 1,5 km nizvodno od središta grada. Na tom se groblju pokapaju i stanovnici susjednog naselja Zaton Obrovački i stanovnici nekoliko pravoslavnih zaseoka u Kruševu. Tijekom druge polovice 20. stoljeća groblje je prošireno prema jugoistočnoj strani.

²⁴ Tijekom prve polovine 19. stoljeća groblje je postojalo oko župne crkve sv. Jeronima (Sv. Trojica) u središtu Jasenica. Danas je taj prostor popločan i nema vidljivih ostataka grobova. Sačuvano je sjećanje da su pojedini seoski glavari bili pokapani u franjevačkom samostanu u Karinu, kamo su njihova tijela prevožena brodovima (Šarlija, 2011: 11).

²⁵ Riječ je o grobovima manje uglednih članova zajednice, kao što su novorođenčad i mala djeca, ali katkad su tu pokapane i starije osobe jer loši vremenski uvjeti nisu uvijek dopuštali da se pokop obavi na mjesnom groblju u središtu Kruševa. U narodnoj predaji zabilježen je slučaj pogreba starije ženske osobe iz zaseoka Brajnovići, koju su na ovom mjestu pokopali jer zbog zimskih uvjeta nisu uspjeli stići do mjesnog groblja. Prema predaji na to su se odlučili nakon što je lijes pokojnice „*Vrag tri puta baca s nosila*“. Kazivač L. V. iz Kruševa.

*sl. 14. Crkve i groblja u Zelengradu
(Igor Kulenović)*

Jovana Krstitelja u Donjim Bilišanima. Na tom mjestu pokapali su se i stanovnici Muškovaca s desne strane Zrmanje, sve do 20. stoljeća kada su na području svojega naselja formirali groblje. Na području Žegara, koje uključuje naselja Kaštel Žegarski, Bogatnik, Komazeci i Nadvoda, postoji samo jedno zajedničko groblje, smješteno oko pravoslavne crkve sv. Georgija u središnjem dijelu navedenog područja. Na tom mjestu nalazilo se veliko srednjovjekovno groblje sa stećcima, koje se najvjerojatnije formiralo oko srednjovjekovne crkve čiji ostaci nisu poznati. U ovome slučaju nije riječ o kontinuiranom ukapanju koje traje od srednjeg vijeka, jer je poznato da se žegarsko

Stanovnici Zelengrada pravoslavne vjeroispovijesti pokapaju svoje pokojnike na groblju oko crkve sv. Petra i Pavla u središtu naselja (sl. 14.). Za ovo je naselje specifično to što se groblje na tom mjestu formiralo prije izgradnje crkve. Sudeći prema austrijskoj katastarskoj karti, groblje je postojalo prije 1826. godine, dok je za samu crkvu poznato da je izgrađena tek 1856. godine (Jurjević i Vrkić, 2020: 53-54). Stanovnici Zelengrada i Medviđe koji pripadaju katoličkoj vjeroispovijesti, svoje pokojnike pokapaju na groblju kod srednjovjekovne crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi.²⁶ Stanovnici Medviđe pravoslavne vjeroispovijesti svoje pokojnike pokapaju na groblju koje se formiralo oko pravoslavne crkve posvećene Maloj Gospojni izgrađene 1856. godine. Do izgradnje crkve i groblja pravoslavci su se povremeno koristili katoličkom crkvom sv. Ivana Krstitelja, uz čiju su sjevernu stranu imali svoj dio groblja (Genda, 2011: 35).

U susjednim Bilišanima i Kaštelu Žegarskom slična je situacija. Groblje stanovnika Bilišana nalazi se oko srednjovjekovne crkve sv.

²⁶ Najstariji grobovi na ovom lokalitetu potječu iz 13./14. stoljeća, ali kontinuitet se ukapanja ne može dokazati zbog čestih promjena stanovništva. Za Krmpočane, koji se s područja Medviđe iseljavaju od početka 17. stoljeća, poznato je da su se prije toga doselili iz Hercegovine.

stanovništvo još početkom 18. stoljeća pokapalo na lokalitetu Grčko groblje kod zaseoka Pajići u Kaštelu Žegarskom. Riječ je o ostacima napuštenog groblja koje je korišteno još početkom 18. stoljeća. To potvrđuje mletačka katastarska karta na kojoj je groblje označeno natpisom *Sepulture de Greci*, što dokazuje da je to groblje na kojemu se u to vrijeme ukapalo lokalno pravoslavno stanovništvo.²⁷

Stanovnici naselja Golubić i Krupa svoje pokojnike pokapaju na groblju koje se razvilo uz sjeveroistočnu stranu manastira Krupa.²⁸ U sklopu manastira postoji i manje groblje na kojemu su pokapani kaluđeri, na kojemu je sačuvano nekoliko nadgrobnih spomenika istaknutih igumana. Pravoslavno stanovništvo iz Gornjeg Karina svoje pokojnike pokapa kod crkve sv. Joakima i Ane u Donjem Karinu. U ranijem razdoblju na području naselja postojala su dva manja groblja. Prvo se nalazilo istočno od zaseoka Gornje Drače na Kunovcu,²⁹ a drugo kod zaseoka Ležaje.³⁰

Na obrovačkom području postoje tri novija groblja izgrađena na nenaseljenim krškim predjelima podalje od naselja i sakralnih objekata. Najstarije moderno groblje izgrađeno je na predjelu Gajine u Muškovcima tijekom druge polovine 20. stoljeća. Groblje je smješteno u južnom dijelu nekadašnje ograde, u središnjem dijelu naselja, uz cestu koja vodi prema mostu na Berberovu buku. Odabir mjesta očito je motiviran laganim pristupom i središnjim položajem u naselju koji je bio podjednako dostupan stanovnicima udaljenijih zaseoka. Nedavno su izgrađena dva nova groblja. Prvo se nalazi na području uz cestu Rovinjska – Maslenica. Izgradila ga je Općina Jasenice jer je staro mjesno groblje kod srednjovjekovne crkve sv. Jurja u Rovanjskoj postalo pretijesno.³¹ Novo groblje je smješteno na nenaseljenom krškom području, uz sjeverni rub vrtače Did, na lako

²⁷ HR-DAZD, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 500 (*Xegar*), fol. I.

²⁸ Na području Golubića postojalo je jedno manje groblje (*Ajdučko groblje*), na kojemu su prema narodnoj predaji pokopani hajduci, kojima nije bio dopušten ukop na groblju kod manastira (Veselinović, 2010: 106-107).

²⁹ Na austrijskom katastru iz 1826. godine, jedna manja zemljišna parcela (3224) na predjelu Kunovac označena je kao groblje. Danas se taj predjel nalazi unutar suhozidima ograđenog područja i nosi naziv *Greblje*.

³⁰ Na austrijskom katastru iz 1826. godine na području južno od karinskog zaseoka Ležaje, označen je manji sakralni objekt i toponim *Cimiter*, koji upućuje na postojanje groblja i kapelice. Terenskim istraživanjem navedenog područja nisu locirani ostaci groblja, ali prema kazivanju nekih mještana Medviđe na tom području postoje ostaci starog groblja s još uvijek vidljivim nadgrobnim pločama.

³¹ Prema svemu sudeći na području današnje općine Jasenice postojalo je još jedno manje groblje početkom 18. stoljeća. Na to upućuje mletačka katastarska karta na kojoj je na graničnom području Jasenica i Obrovca označen položaj s natpisom *Semiteri*. HR-DAZD, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 163 (*Giasenizze e Castel Venier*), fol. V.

dostupnom području između dvaju glavnih naselja u općini. Drugo je groblje izgradio Grad Obrovac na području naselja Gornji Karin. Novo groblje smješteno je na krškom predjelu uz sjevernu stranu manjeg zaseoka Dračići. Izgradnja ovog groblja bila je potrebna jer novodoseljeno stanovništvo nije imalo mjesto za pokop svojih pokojnika.

Na obrovačkom području veći je broj toponima koji se odnose na starija groblja ili pojedinačne grobove. Mnogi od njih zabilježeni su samo na povijesnim zemljovidima ili su sačuvani u sjećanju mjesnog stanovništva. Pojedinačni grobovi potječu iz vremena kada još nisu bila formirana zajednička groblja, a najvjerojatnije je riječ o mjestima na kojima su pokojnici poginuli i odmah pokopani. Najpoznatiji takav lokalitet je Smiljanića grob na prijevoju Vučjak na Velebitu, zabilježen na povijesnim kartama iz 18. i 19. stoljeća. Na tom mjestu 1654. godine poginuo je i bio pokopan slavni kotarski harambaša Ilija Smiljanić.³² Na *franciskanskom katastru* iz 1826. godine označeni su Šikića greb (*Schicachia Greb*) kod zaseoka Marune u Jasenicama³³ i *Manuelov grob*, koji se nalazio na planinskom dijelu Golubića. Na austrijskoj karti Prve vojne izmjere iz druge polovine 18. stoljeća označen je *Barichevicha Grob* na planinskom dijelu Muškovaca. Nedaleko od velebitskog predjela Prag na području Jasenica, postojali su *Grebi Šarića i Maruna*, koji su prema narodnoj predaji pripadali jaseničkim hajducima.³⁴ Ovakvih osamljenih grobova bilo je znatno više, ali njihovo je postojanje najčešće zabilježeno samo u sjećanju mjesnog stanovništva. Tako I. Genda samo na području Medviđe bilježi toponime *Greb Šarić*, *Greb Stipanović* i *Anića grob*. O ovom posljednjem lokalitetu sačuvana je narodna predaja prema kojoj je taj grob pripadao nekom Aniću iz Kruševa, kojega su tu Medviđari ubili i pokopali jer je na njihovo područje potajno dogonio svoja stada na ispašu (Genda, 2011: 37). Uz morsku obalu na području Ribnice u Kruševu nalazi se grob koji je prema narodnoj predaji pripadao stranom mornaru poginulom pri plovidbi Karinskim morem.³⁵ Osamljeni grobovi nastajali su i u novijim razdobljima, ali uglavnom nisu posebno obilježavani.

³² Poznati hrvatski planinar Ivan Gojtan 1925. godine na tom je mjestu proveo iskopavanje i pronašao kostur za koji nije poznato gdje je završio. Više desetljeća poslije planinari iz Gospića označili su točno mjesto gdje se taj grob nalazio (v. Rukavina, 1979).

³³ Na suvremenoj hrvatskoj osnovnoj karti (HOK 1:5000) označen je položaj GREBINA sjeverno od zaseoka Marune. Terenskim istraživanjem na tom predjelu nisu pronađeni materijalni ostaci koji su motivirali nastanak toponima.

³⁴ Prema narodnoj predaji zabilježenoj početkom 20. stoljeća, na tom su mjestu pokopani jasenički hajduci Ante Šarić i Mate Maruna iz Jasenica, koje su Ličani na tom mjestu uhvatili i pogubili (Andrović, 1909: 179).

³⁵ Kazivač M. A. iz Kruševa.

Osim službenih groblja, postoji niz drugih grobnih mjesta koja su nastala u izvanrednim okolnostima, poput ratova ili epidemijskih bolesti, kada su pokojnici pokapani u blizini mjesta na kojima su preminuli. Još su sačuvane narodne predaje o razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata, kada je kod obrovačkog stanovništva veliku smrtnost izazvala španjolska gripa (*Španjola*). Ova se pandemijska bolest pojavila u proljeće 1918. godine i diljem svijeta izazvala veliku smrtnost. Broj se umrlih kretao u desecima milijuna. Na masovno je umiranje utjecalo to što je stanovništvo nakon rata bilo iscrpljeno i oslabljeno dugotrajnom nestašicom hrane. Zbog masovnog umiranja i sprječavanja daljnjeg širenja bolesti, umrli često nisu mogli biti pokopani na mjesnim grobljima. Na području je Kruševa zabilježeno nekoliko narodnih predaja o ovim nemilim događajima. Prema pričama nekih mještana u Kobljanima je cijela obitelj pokopana u dvorištu njihove obiteljske kuće, a iz zaseoka Brkići na Orljaku, koji je imao svega nekoliko obiteljskih kuća, tijekom jednog dana prema groblju je kretalo pet pogrebnih povorki.³⁶ Ovakvih je slučajeva bilo znatno više, vjerojatno na području svih obrovačkih naselja, ali o tome ne postoje nikakvi podatci a ta tema dosad nije bila istraživana.

Drugo razdoblje u kojemu su se mnogi okapali na mjestima izvan groblja je Drugi svjetski rat. U ovom slučaju pokop izvan groblja imao je i političko-ideološko značenje, jer su ubijeni često smatrani neprijateljima i izdajnicima, prema kojima se zbog toga nije postupalo na uobičajen način. Tipičan slučaj dogodio se u Kruševu 16. srpnja 1943. godine, kada su talijanski vojnici strijeljali obitelj nekadašnjeg seoskog glavarava Ive Župana. Moguće je da su ih kao pristaše ranijeg jugoslavenskog režima prokazali neki mještani. Nakon strijeljanja nisu bili pokopani na mjesnom groblju, nego na njivi nedaleko od mjesta pogibije i nedaleko od kuće u kojoj su živjeli. Tek u razdoblju nakon rata ubijenima je obilježeno mjesto pokopa tako da je podignut veći spomenik.³⁷ Na području Kruševa zabilježen je još jedan slučaj iz poratnog razdoblja, kada su nove komunističke vlasti spriječile pokop jednog mještana na mjesnom groblju jer su ga smatrali političkim i ideološkim neprijateljem. Zbog toga je pokojnik morao biti pokopan u susjednoj ogradi, a tek naknadno kosti su mu izvađene i položene u obiteljsku grobnicu na mjesnom groblju.

³⁶ Kazivač L. V. iz Kruševa.

³⁷ S ovim je slučajem povezano kasnije ubojstvo mjesnog župnika fra Ante Pavlova. Njega su zajedno s nekoliko drugih mještana partizani odveli u Kaštel Žegarski, gdje su nakon nekog vremena bili ubijeni kao neprijatelji naroda, nakon čega su pokopani u neoznačenu grobnicu čiji položaj nikada nije utvrđen.

U svim slučajevima zajednička je općeljudska potreba da se tijelo pokojnika pokopa, bez obzira na to da li je neprijatelj ili stranac. Nije poznat nijedan slučaj da je tijelo pokojnika ostavljeno dulje vrijeme nepokopano. Zabilježeno je nekoliko zanimljivih slučajeva, poput onoga koji se dogodio u zaseoku Gende u Medviđi. Ondje je tijekom Drugog svjetskog rata napadnuta kuća Stipana Gende, koji je tom prilikom ubio dvojicu napadača. Nedugo nakon napada po tijelo jednog ubijenog napadača došla je rodbina i pokopala ga na groblju pokraj pravoslavne crkve u Medviđi. Drugi je ubijeni napadač bio iz susjednog naselja Bjelina i po njegovo tijelo nitko nije dolazio danima. Zbog toga su ga mještani sami pokopali na neoznačenom položaju nedaleko od mjesta pogibije (Genda, 2011: 49). Sličan slučaj zabilježen je kod zaseoka Brajnovići u Kruševu, gdje je dvoje mještana pokopalo tijelo njemačkog vojnika koje su pronašli nedaleko od naselja. Prema svjedočenju Olge Jurice (rođ. Brajnović), ona i njezin brat 1945. godine u jednoj škrapu nedaleko od zaseoka pronašli su tijelo njemačkog vojnika i sami ga zakopali: „*Uzeli smo lopate i dovukli ga do jednog procijepa, nasuli ga zemljom i pokopali...*“ (URL 7). U sjećanju starijih stanovnika zaseoka Donji Vrkići u Kruševu zabilježen je slučaj koji se dogodio tijekom ratnih zbivanja 40-ih godina prošlog stoljeća. Naime, do mještana zaseoka stigla je vijest da je njihov susjed i rođak Pilip Breulj pod nerazjašnjenim okolnostima ubijen u Donjem Karinu i da mu tijelo nije propisno zakopano u zemlju, nego je ostavljeno na jednoj kamenoj gomili djelomično pokriveno nabacanim kamenjem. Zbog toga su se odlučili poduzeti rizičan pothvat odlaska po tijelo koje su uspjeli prenijeti i pokopati ga na mjesnom groblju u Kruševu.³⁸ Ovakvih je situacija zasigurno bilo mnogo više, jer su se na obrovačkom području događale brojne vojne operacije i djelovale postrojbe svih zaraćenih strana. O tome najbolje svjedoče spomen-kosturnice u Muškovcima, Bilišanima i Kaštel Žegarskom u kojima su nakon rata pokopane kosti nekoliko desetaka poginulih boraca NOB-a, od kojih većina nije identificirana.

Poznati su i slučajevi u kojima su pokojnici nakon rata ekshumirani i pokopani na mjesnim grobljima. Na području Njivica i Podina, između Kruševa i Obrovca, gdje je tijekom Drugog svjetskog rata bila uspostavljena vojarna talijanske i poslije njemačke vojske, strijeljan je veći broj ljudi s obrovačkog, ali i s drugih područja. Svi su bili pokopani na tom području, a nakon rata mnogi su ekshumirani i preneseni na mjesna groblja. Jedan od njih bio je i starigradski župnik don Ante Adžija, kojega su njemački vojnici strijeljali 1. travnja 1944. godine. Na inicijativu zadarskih katoličkih svećenika njegovo je tijelo ekshumirano 1959. godine te je preneseno i pokopano u obiteljsku grobnicu u Starigradu Paklenici.³⁹ Tijekom napada njemačke vojske na području zaseoka Vlačine u

³⁸ Kazivač P. V. iz Kruševa

³⁹ J. Š., Preneseni posmrtni ostaci rodoljuba don Ante Adzije, *Slobodna Dalmacija*, XVI (6800), Split, 5. 12. 1959., 2.

Zelengradu stradalo je nekoliko stanovnika zaseoka, koji zbog ratnih okolnosti nisu mogli biti pokopani na groblju, nego u vrtovima i njivama na području zaseoka. Nakon 5, 6 godina obitelj i rodbina ekshumirali su njihove posmrtno ostatke i pokopali ih u obiteljskim grobnicama kod crkve sv. Ivana Krstitelja u Medviđi (Mitrović, 2019: 453, bilj. 1757 i 1759). Tijekom Drugog svjetskog rata stanovnici Golubića svoje su pokojnike pokapali na području svojeg naselja na lokalitetu Spasovište (Veselinović, 2010: 137).

Spomen-obilježja

Na obrovačkom području postoji (ili je postojao) veći broj spomenika i spomen-obilježja koja su izgrađena u javnom prostoru, najčešće na inicijativu lokalnih vlasti ili društveno-političkih organizacija, a manjim dijelom kao rezultat djelovanja udruga ili pojedinaca. Mjesta na kojima su ti spomenici postavljeni najčešće je odredila lokalna vlast, koja je tako u obrovačkom krajoliku dodatno istaknula svoja ideološka i politička uvjerenja. Zbog toga je većina spomenika postavljena na lako vidljivim i dostupnim mjestima, koja se nalaze uz putove ili u središtima naselja. Navedeni spomenici mogu se svrstati u različite kategorije, poput spomen-ploča, poprsja, kipova, spomen-kapelica, spomen-križeva, spomen-kosturnica i slično. Četiri spomenika sadržavaju posmrtno ostatke ljudi poginulih tijekom Drugog svjetskog rata.

Prvi je već navedeni spomenik obitelji Ive Župana u Kruševu izgrađen nakon Drugog svjetskog rata, na nekadašnjoj oranici, nedaleko od njihove obiteljske kuće i mjesta na kojemu su ubijeni. Obitelj Župan strijeljala je talijanska vojska 16. srpnja 1943. godine, dan nakon partizanskog napada na obližnju žandarmerijsku stanicu. Ubijeni su prepoznati ili prokazani kao suradnici prilikom navedenog napada i zbog toga su strijeljani po kratkom postupku. Nakon završetka rata sagrađen je spomenik koji se sastoji od pravokutnog prostora, dimenzija 17 x 6 m, ograđenog zidom od velikih kamenih blokova. U središnjem dijelu nalazi se obelisk s imenima žrtava podignut na betonskom postolju izgrađenom u formi grobnice. Uz unutarnji rub ograđenog prostora posađena su stabla čempresa. Spomenik je dugo bio oštećen i zapušten, a ponovno je uređen tek u novije vrijeme.

Tri slične spomen-kosturnice izgrađene su u od 1955. do 1975. godine u naseljima Bilišane, Muškovci i Kaštel Žegarski. Sve ih je izgradila društveno-politička organizacija SUBNOR-a (*Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata*) iz obrovačkog kraja.⁴⁰ Sva tri spomenika imaju

⁴⁰ SUBNOR je bila krovna društveno-politička organizacija koja je okupljala borce i sve druge sudionike narodnooslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine. Osnovana je 1947. godine i glavna joj je zadaća bila promicanje socijalizma i tekovina NOB-a.

jednaku formu natpisa u kojemu se ističe da su izgrađeni u čast poginulim borcima NOB-a i slobode, bratstva-jedinstvu i socijalizmu. Spomen-kosturnica u Bilišanima je izgrađena u dvorištu osnovne škole i svečano je otkrivena 27. srpnja 1955. godine. Spomenik se sastojao od ograđenog četverokutnog prostora u kojemu se nalazila kosturnica i manjeg kamenog zida sa spomen-pločom i crvenom zvijezdom petokrakom (sl. 15.). Na ploči je latiničnim pismom ispisano šest imena poginulih boraca i mjesta iz kojih su bili podrijetlom, a iz ostatka natpisa saznaje se da su u kosturnici pokopani i posmrtni ostaci 39 neidentificiranih pokojnika. Spomenik je danas zapušten i obrašao raslinjem, ali na njemu nema tragova namjernog oštećenja. Sličan je spomenik izgrađen na području Muškovaca, u središnjem dijelu naselja, uz glavnu prometnicu na skretanju prema zaseoku Varoš Simića. Otkriven je 4. srpnja 1965. godine. Sastojao se od manjeg ograđenog područja četverokutnog oblika, s kosturnicom i četiri čempresa posađena u kutovima. U središnjem dijelu nalazi se veća kamena ploča i kameni stup s petokrakom zvijezdom. Na ploči su ćirilničnim pismom ispisana imena 42 poginula mještana Muškovaca. Spomenik je oštećen tijekom ili neposredno nakon Domovinskog rata na način da je ploča pogođena s nekoliko desetaka metaka, a zvijezda sa stupa je odlomljena. Trenutačno traje obnova spomenika pa su stari čempresi porušeni. Treća spomen-kosturnica izgrađena je u centru Kaštel Žegarskog i otkrivena 27. srpnja 1975. godine. Sastoji se od manjeg četverokutnog dvorišta, dimenzija 4 x 4 m, ograđenog zidom i metalnom ogradom. U sredini ograđenog prostora nalazi se pravokutni zid s crvenom zvijezdom petokrakom. Spomenik je podignut u čast poginulim borcima NOB-a. Originalna ploča s natpisom uništena je tijekom Domovinskog rata, a nova je ploča postavljena 20. srpnja 2013. godine. Na ćirilničnom natpisu upisana su imena šest poginulih boraca, od kojih su petorica bili mještani Žegara. Iz natpisa se saznaje da je uz njih u kosturnici pokopano još 45 neidentificiranih boraca NOB-a.

sl. 15. Spomen-kosturnica u Bilišanima (Šime Vrkić)

Jame stratišta

Kroz povijest su poznati različiti slučajevi u kojima su jamski objekti iskorišteni kao masovne ili pojedinačne grobnice. Na području dinarskog krša to je bila osobito česta pojava za vrijeme Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njegova završetka. U to su vrijeme mnoge krške jame iskorištene kao masovna stratišta, ondje su ubijeni i u njih bačeni politički protivnici, civili i zarobljeni neprijateljski vojnici. Desetci su takvih mjesta poznati na području Republike Hrvatske, a mnogi od njih bili su predmet detaljnih istraživanja. Pojedina su istraživanja utvrdila da takve jame privlače veliku pozornost javnosti (Lučić, 2019: 10). Na obrovačkom području nalazi se nekoliko lokaliteta koji bi mogli biti mjesta masovnih ubojstava, ali podatci o njima još uvijek su oskudni i nepouzdana. Najpoznatiji takav lokalitet na obrovačkom području je jama Golubnjača ili Golubinka kod zaseoka Brajnovići u Kruševu, na granici sadašnjih katastarskih općina Kruševo i Zelengrad. Prvi je put zabilježen kao toponim *Golubinca* na austrijskoj katastarskoj karti iz 1826. godine, kada je određena kao granična točka katastarskih općina Kruševo i Zelengrad. Zatim je nekoliko puta obližnji zaseok popisan pod imenom Golubnjača (Korenčić, 1979: 440), a njega je poslije istisnuo patronimički naziv Brajnovići. Tek u novije vrijeme u medijima su se počeli koristiti novi nazivi *Jama Brajnovića* ili *Brajnovića jama*. Ova jama bila je poznata mještanima svih okolnih zaselaka kao masovno stratište zarobljenih njemačkih vojnika, a neki od njih potajno su je posjećivali, ali u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata o njoj se izbjegavalo javno govoriti. Tek 2011. godine jedna je svjedokinja dala izjavu za medije o masovnim ubojstvima kojima je svjedočila 1945. godine. Prema njezinu iskazu na to su mjesto dovedeni zarobljeni njemački vojnici i nekoliko hrvatskih domobrana, koji su tu pobijeni mitraljeskom paljbom. Prema njezinoj procjeni tom je prilikom ubijeno više od 200 zarobljenika. Zločin su izvršili partizani među kojima je prepoznala nekoliko osoba iz susjednog sela (URL 7).

Tijekom 2006. godine ova je jama bila predmet speleološkog istraživanja. Tom se prilikom u nju spustilo sedam članova speleološkog društva Špiljar iz Splita. Na dubini od 40 m pronašli su jedan ljudski kostur, ali nije isključena mogućnost postojanja još većeg broja ljudskih ostataka. Komentirajući cijeli slučaj, speleolog Tonči Rađa istaknuo je sumnju u istinitost priče, posebno u činjenicu da svjedoci spominju zarobljenike dovezene u šest kamiona, a prema njegovu mišljenju do same jame ne postoji kolni put (URL 7). Županijsko državno odvjetništvo iz Zadra provodilo je istražne radnje, ali zbog tajnosti izvida nisu davali službene izjave. No bez obzira na to što još uvijek nisu pouzdano utvrđene povijesne činjenice, stanovnici su okolnih zaseoka bili uvjereni u istinitost priče o masovnom pogubljenju zarobljenika, zbog čega su prema ovom mjestu imali poseban odnos.

Druga je jama dva kilometra udaljena od zaseoka Pećica u Muškovcima. Jamu su slučajno otkrili pripadnici zadarske stanice Hrvatske gorske službe spašavanja (HGSS) prilikom traganja za izgubljenim kozličima 2009. godine. U trideset metara dubokoj jami pronađene su ljudske kosti i dijelovi vojnih uniformi koje vjerojatno potječu iz Drugog svjetskog rata. Mještani ovaj speleološki objekt nazivaju Jama kod Bunara. Slučaj je bilo preuzelo Županijsko državno odvjetništvo, ali ovu i slične istrage otežava to što je ekshumacija skupa i istražiteljima oduzima previše vremena (URL 8). Osim toga, interes javnosti za istraživanjem ovakvih zločina s vremenom je počeo opadati.

Kao treće masovno stratište zarobljenika navodi se jama Čabrinka u Zatonu Obrovačkom, smještena nedaleko od ceste Obrovac – Gračac. Prema objavljenoj literaturi na tom je mjestu 1945. godine likvidirano više od 40 zarobljenih njemačkih vojnika (Matković i Pažanin, 2011: 62-63). Osim ovog navoda, nikakvi drugi podatci nisu poznati. Predjel Čabrinka na topografskim kartama označen je na području Zaton Obrovačkog, a od ceste je udaljen više od tri kilometra i na njemu nema nikakvih oznaka za jamske objekte. Za sada nije poznato odakle potječu objavljeni podatci i je li ovaj lokalitet bio predmet nekih terenskih istraživanja.

Četvrti je lokalitet velika i duboka jama Golubnjača, koja se nalazi na jugoistočnom rubu predjela Šujićino polje, oko 1 km sjeverozapadno od zaseoka Alavanje u Gornjem Karinu. Ova jama poznata je stanovništvu više okolnih naselja jer se nalazi u neposrednoj blizini puta kojim se nekada išlo prema Benkovcu. Prema nekim nepotvrđenim informacijama bila je masovno stratište zarobljenih njemačkih vojnika na samom kraju Drugog svjetskog rata. Speleolozi su se nekoliko puta spuštali u jamu u kojoj se nalazi veća količina otpada i životinjskih kostiju, ali nisu uočeni ostaci ljudskih kostiju.⁴¹

Peta se jama nalazi kod zaseoka Gagići (Ćujići) u Zelengradu. Prema nekim podacima u jamu je za vrijeme Drugog svjetskog rata živ bačen muškarac iz zaseoka Erslani u Kruševu. Svake godine na to mjesto dolazi jedan njegov rođak zapaliti svijeću i odati počast ubijenome.⁴² Za sada o ovom događaju nisu poznate nikakve druge pojedinosti.⁴³

⁴¹ Na području Donjeg Karina spominje se lokalitet Končareva jama kao mjesto masovnog pogubljenja zarobljenih njemačkih vojnika. O ovom lokalitetu također postoje dvojbe, jer se ne radi o jami, već je riječ o spiljskom objektu u kojemu nema nikakvih nalaza (URL 9). Ipak, postoji vjerojatnost da je riječ o dvama različitim objektima koja se nalaze na maloj međusobnoj udaljenosti.

⁴² Kazivač I. M. iz Zelengrada.

⁴³ Među žrtvama Drugog svjetskog rata iz Kruševa, od ovog prezimena poznat je samo Roko Erslan (Bačić, 1995: 252). Njega su partizani krajem 1943. godine odveli u Kaštel Žegarski i smatra se da su ga početkom iduće godine tamo strijeljali i sahranili.

Osim ovih nekoliko jama koje se nalaze na obrovačkom području, postoje jamski objekti na susjednim područjima u koje su bačeni stanovnici koji su odvedeni iz nekoliko obrovačkih naselja. Takav je lokalitet jamski objekt Tučić ponor kod Gračaca, koji je bio mjesto masovnih ubojstava tijekom Drugog svjetskog rata. Prema nekim podacima u tu je jamu bačeno deset srpskih civila koje su ustaše zarobile u Golubiću.⁴⁴

Mirila ili počivala

Mirila ili počivala najsažetije se definiraju kao: “...*praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, na već postojećem mjestu, koje je zajednica odredila i prije rabila u tu svrhu, a ono se nalazi na putu od pokojnikove kuće do groblja.*” (Katić, 2017: 15). Običaj gradnje mirila u većini obrovačkih naselja napušten je prije više desetljeća. Danas su njihovi ostaci teško uočljivi u krajo-liku, ponajviše zbog toga jer su zarasla u nisko raslinje i smještena uz pješačke putove koji se rijetko upotrebljavaju. Osim toga, materijal i način gradnje velike većine obrovačkih mirila nije bio pogodan za njihovo dugoročno očuvanje. Danas za njihovo postojanje uglavnom znaju stariji naraštaji koji su živjeli u vrijeme kada je ova praksa još uvijek bila aktivna. Toponimi koji se odnose na mirila najčešće nisu označeni na topografskim kartama. Iznimka su samo toponimi Biljezi u Krupi i Biljezi u Komazecima, koji su označeni na suvremenim hrvatskim topografskim kartama. Na nekoliko se lokaliteta još uvijek sačuvao običaj polaganja pokojnika ili samo zaustavljanja vozila prilikom prijevoza pokojnika na groblje. Takvi su lokaliteti Bilo u Bogatniku (Vrkić i dr., 2019: 58, sl. 58), Špijunuša u Muškovcima (Vrkić i dr., 2018: 31-32, sl. 23; Katić, 2017: 73; Dubolnić Glavan, 2015: 29) i Biljezi u Golubiću (Dronjić i dr., 2019: 56). Sva tri lokaliteta smještena su uz suvremene prometnice. Na ovim se lokalitetima nalazi veći broj novijih mirila koja su izgrađena na identičan način kao što se to radilo u ranijim razdobljima. Sva tri lokaliteta nalaze se u naseljima s pravoslavnim (srpskim) stanovništvom, a na brže napuštanje ovog običaja kod hrvatskog stanovništva utjecali su katolički svećenici koji su vjernicima nametali tezu da je to pravoslavni (srpski) običaj (Vinščak, 2010: 12; Katić, 2017: 90).

⁴⁴ O. Egić donosi imena deset osoba iz Golubića koji su ustaše nakon mučenja žive bacili u jama (Egić, 1987: 61). J. Veselinović donosi nešto više podataka o ovom događaju. On navodi da su sredinom lipnja 1941. godine ustaše uhvatile deset ljudi iz zaselaka Buljevac i Vulići, koji su sudjelovali u poljoprivrednim radovima nedaleko od ceste Obrovac – Gračac. On također spominje imena deset mještana, ali navodi da su se trojica uspjela spasiti bijegom (Veselinović, 2010: 42-43).

sl. 16 *Moguća mirila kod crkve sv. Jovana Krstitelja u Bilišanima (Igor Kulenović)*

7. *Jelino mirilo kod mjesnog groblja u Kruševu (Šime Vrkić)*

Mnoga mirila teže su devastirana izgradnjom novijih putova i drugim infrastrukturnim radovima. Tako su proširenjem ceste Maslenica – Zaton Obrovački djelomično uništena mirila kod zaseoka Rončevići u Jasenicama (Kulenović Očelić, 2016: 93-94). Uz istu cestu nalazila su se i mirila od susjednog zaseoka Marune u Jasenicama, koja su uništena izgradnjom vojnih položaja tijekom Domovinskog rata (Kulenović Očelić, 2016: 75). Velika mirila uz staru cestu sjeverno od brda Dračevac, na graničnom području Rovanske i Jasenica, uništena su eksploatacijom boksitne rudače još prije nekoliko desetljeća (Kulenović Očelić, 2016: 22). Proširenjem ceste i izgradnjom obiteljske kuće u središnjem dijelu Kruševa uništena su mirila od stanovnika s područja Brčića i Donjeg Polja.⁴⁵ Proširenjem i asfaltiranjem ceste oštećena su mirila od četiriju zaseoka na predjelu Bukovac. Nedavnom izgradnjom parkirališta i parka uz mjesno groblje u Kruševu, u potpunosti su uništena mirila od zaseoka Jurjevići u Gornjem Polju. Mnoga druga mirila oštećena su djelovanjem atmosferskih prilika, divljih i domaćih životinja te na razne druge načine.

Većina mirila na obrovačkom području građena je na sličan način. Na mjestima gdje bi se polagao pokojnik načinile bi se kamene ležaljke, koje bi se izgradile od amorfnih kamenih ploča prikupljenih na samom lokalitetu. Mirila su najčešće orijentirana istok-zapad, ali zabilježena su i odstupanja od toga jer su u nekim slučajevima postavljena u smjeru puta, odnosno groblja na kojemu se pokojnik pokapao.⁴⁶

⁴⁵ Kazivač L. J. iz Kruševa.

⁴⁶ Mirila kod zaseoka Jurjevići u Karlovcu (Kruševo), koja su većinom pripadala stanovnicima pravoslavne vjeroispovijesti iz Kruševa, postavljene su u smjeru jugozapad-sjeveroistok, odnosno u smjeru puta i groblja u Obrovcu.

Na strani gdje se polagala glava pokojnika, postavljen je veći kamen ili okomita ploča (*uzglavnica*). Sličan, ali manji kamen, postavljao se uz pokojnikove noge (*donožnica*).

Važna je funkcija *mirila* bila obavijest da je netko umro na tom području. Zato su nova mirila građena od površinskog kamenja kojemu bi se donja strana okretala prema gore, zbog čega bi dugo zadržavala različitu boju u odnosu na starija mirila (Katić, 2017: 239). Na lokalitetima se često susreću slučajevi u kojima su mirila podijeljena u manje skupine ili u redove, koji pripadaju određenim rodovima ili zaseocima. Tako su mirila na predjelu Bravar u Zatonu Obrovačkom sačuvana poredana u nekoliko redova (Vrkić i dr., 2018: 20-21, sl. 11). Slično je s mirilima u sjevernom podnožju Gradine u Zelengradu, gdje je uočeno nekoliko skupina mirila, od kojih je najveća poredana u dugački red (Jurjević i Vrkić, 2020, 56). Za veliku većinu obrovačkih mirila karakteristična je rustikalna izgradnja, od neobrađenih kamenih ploča i kamenja prikupljenog na samom lokalitetu ili njegovoj bližoj okolini. Terenskim je istraživanjem zabilježen samo jedan lokalitet koji odstupa od tog pravila i nekoliko mirila na kojima su pojedinačni spomenici izgrađeni od obrađenih kamenih ploča.

sl. 18. Mirila kod crkve sv. Petra i Pavla
u Zelengradu
(Ugor Kulenović)

Najneobičniji je lokalitet Brežine u Bilišanima, smješten uz sjevernu stranu groblja i crkve sv. Jovana Krstitelja. Na tom se mjestu nalazi desetak komada amorfnog kamenja koje je neobično raspoređeno na ravnoj krškoj površini (sl. 16.) (Vrkić i dr., 2020: 42-43, sl. 39). To kamenje najvjerojatnije su ostatci mirila koja su se sastojala od samo dva amorfnog kamena, koja su se postavljala uz glavu i noge pokojnika. U ovom slučaju na izgled i način gradnje mirila utjecala je geomorfološka situacija navedenog područja na kojemu na površini nema većeg amorfnog kamenja od kojega bi se ona mogla izgraditi. Zbog toga su mirila morala biti načinjena od manjeg broja kamenja koje je na to mjesto doneseno iz bliže okolice, moguće s velikog prapovijesnog kamenog tumula koji se nalazi stotinjak metara zapadno od ovog lokaliteta. Nije pouzdano utvrđeno kome su pripadala navedena mirila. Moguće je da su pripadala stanovnicima zaseoka Paravinje u Bilišanima ili stanovnicima s području Muškovaca, koji su prije izgradnje groblja u svom naselju pokojnike sahranjivali na groblju u Bilišanima.

Na nekoliko mirila na području Kruševa zabilježeni su spomenici izrađeni od klesanih kamenih ploča. Među njima se ističe spomenik od isklesanih kamenih blokova u formi groba na lokalitetu uz jugoistočnu stranu groblja u Kruševu (sl. 17.). Dobro očuvani natpis na zaglavnom kamenu otkriva da je spomenik dao izraditi Ante Batur iz Pridrage svojoj nevjesti Jeli, koja je tragično preminula 17. kolovoza 1924. godine. Puni tekst glasi: OVI VJEČNI – SPOMENE – SAGRADI ANT– BATUR – P. GRGE – IZ PRIDRAGE – SVOJOJ NVISTI JELI ROĐENA 14. – 10 – 1901. G. UMERLA 17 – 8 – 1924 POKOJE – VJEČNI DARUJNJOJ – BOŽE. U ovom slučaju nisu utvrđene okolnosti smrti pokojnice, ali prema svemu sudeći mirilo je bilo izgrađeno kao zamjena za grob. Iako nisu utvrđene točne okolnosti, može se pretpostaviti da je pokojnica umrla neuobičajenom smrću, poput samoubojstva, utapanja ili nečeg sličnog. U blizini se nalazi još jedno mirilo izgrađeno od obrađenih kamenih ploča. Na njegovoj zaglavnoj ploči plitko je uklesan natpis u kvadratnom okviru, koji zbog djelovanja atmosferskih prilika više nije čitljiv. Na mirilima stanovnika od Otišine nalazi se jedan spomenik izgrađen od obrađenih kamenih ploča. Spomenici s natpisima i križevima postojali su na uništenom lokalitetu uz sjevernu stranu groblja, gdje su se sve donedavno nalazila mirila stanovnika zaseoka Jurjevići. Neke od tih spomenika snimila je etnologinja Olga Oštrić 1976. godine. Na jednom mirilu nalazio se natpis: U USPOMEN – L. ŽUPAN – K.U. 8 1876 – N. 13/4. Na drugom je bio uklesan križ i inicijali pokojnika.⁴⁷

⁴⁷ Fotografije se čuvaju u fototeci Zavičajnog muzeja u Obrovcu. Zahvaljujem se kustosici navedenog muzeja dr. sc. Marini Jurjević na ustupljenim informacijama.

Može se zaključiti da mjesta na kojima su mirila građena nisu slučajno odabrana jer se kod njihova smještaja uočavaju određene pravilnosti. Mirila su uvijek smještene na zajedničkom ili općinskom području, nikad nisu naknadno privatizirana i ograđena suhozidnim ogradama. Sva se mirila nalaze uz putove koji su povezivali naselja (zaseoke) u kojima su pokojnici živjeli i groblja na kojima su pokapani. U više je slučajeva uočeno da su mirila smještene na područjima koja se smatraju rubnim dijelom teritorija zajednice kojoj je pokojnik pripadao. Neki od najtipičnijih takvih lokaliteta velika su mirila od naselja Bogatnik, koja su sva smještene na predjelu Bilo, točno na graničnom području s naseljem Kaštel Žegarski u kojemu se nalazi groblje.⁴⁸ Sličan je slučaj s mirilima od naselja Golubić na predjelu Biljezi na graničnom području s Krupom u kojoj se groblje nalazi.⁴⁹ Mirila od nekoliko zaselaka Mitrovića iz Zelengrada smještene su u podnožju brda Glavica (498 m/nv) na graničnom području prema Medviđi u kojoj su se pokapali. Više je takvih primjera na području velikog naselja Kruševo, gdje su mirila postojala na čak deset lokaliteta. Mirila od zaseoka s predjela Bukovac nalazila su se na graničnom području s Kobljanima; mirila od naselja iz Ribnice nalazila su se na graničnom području s Donjim Poljem; mirila stanovnika Otišne nalazila su se na graničnom području s Donjim Poljem, a slično je i s mirilima od zaseoka Brajnovići, Župani iz Draga i mirila od pravoslavnih stanovnika koji su pokojnike pokapali u Obrovcu.⁵⁰ Mnogo sličnih primjera postoji i u drugim obrovačkim naseljima.

Katkad su zbog male udaljenosti između naselja i groblja mirila smještene odmah nadomak grobljima. Takvi su slučajevi zabilježeni na lokalitetima Jurjevića glavica u Kruševu, Špijunašica u Muškovicima i Žegarsko polje u Kaštelu Žegarskom. U ovim slučajevima još je izraženije nastojanje da se mirila što više udalje od stalnih naselja. Zanimljivo je i to što su mnoga mirila smještene na blagim padinama, točno na mjestima na kojima prestaje vizualna komunikacija prema naselju

⁴⁸ Bogatnik i Kaštel Žegarski kao samostalna naselja vode se tek od 1961. godine, kada su službeno određene i administrativne granice između njihova teritorija.

⁴⁹ Broj i položaj mirila u nekom naselju ovisio je o izgledu naselja i položaju groblja. Tako su zabilježeni slučajevi u kojima cijelo naselje ima samo jedna mirila, dok je u nekima bilo desetak ili više takvih mjesta. Zabilježen je slučaj u kojemu je ranije bilo više lokaliteta, na primjer u Bilišanima gdje je svaki zaseok imao svoja mirila smještene uz put kojim su išli prema groblju, a nakon izgradnje asfaltne ceste svi su počeli graditi mirila na istom mjestu (Katić, 2017: 244-245).

⁵⁰ Pravoslavno je stanovništvo većinom bilo nastanjeno u Gornjem Polju i obližnjem zaseoku Bubnjari, a mirila su im se nalazila uz stari put, otprilike na pola puta između središta Kruševa i Obrovca. Zanimljivo je da su se na istom mjestu nalazila i mirila stanovnika zaseoka Karlovac (Jurjevići u Karlovcu), koji su svoje pokojnike pokapali na mjesnom groblju u Kruševu.

u kojemu je pokojnik živio, a otvara se prema groblju i crkvi. Neki od najizrazitijih takvih primjera su mirila od Ribnice i Otišine u Kruševu, mirila zapadno od crkve sv. Petra i Pavla u Zelengradu (sl. 18.) i druga.

U stručnoj literaturi zabilježeno je nekoliko slučajeva u kojima su mirila bila sagrađena u blizini prapovijesnog tumula, poput lokaliteta Ljubotić kod Starigrada Paklenice (Katić, 2017: 86) ili mirila kod Kruščice u blizini kojih se nalazi tumul s vidljivom grobnom škrinjom, koja je imala istu orijentaciju kao i susjedna mirila (PleTERSki, 2010: 128-133). Nekoliko je takvih lokaliteta zabilježeno na obrovačkom području, od čega su dva smještena na području Kruševa. Prva su mirila naselja Ribnica koja se nalaze razmještena na 40 m udaljenosti od prapovijesnog kamenog tumula smještenog između uzvišenja Greda i Škrbina glavica. Još je izraženiji primjer mirila uz stare putove u neposrednoj blizini dvaju velikih kamenih tumula na lokalitetu Gromile u sjevernom podnožju Cvi-jine gradine. U oba su slučaja mirila i tumuli smješteni uz stare putove koji su korišteni tijekom prapovijesti, preko rimskog razdoblja pa sve do 20. stoljeća. Treći lokalitet je kameni tumul koji se nalazi na jugoistočnoj padini brda Gradina/Gradina Veselinovića u Golubću. Uz njegovu istočnu stranu sačuvana je manja skupina mirila koja su najvjerojatnije pripadala stanovnicima zaseoka Ravni Golubić.

Mirila, kao i sva druga mjesta povezana sa smrću, imala su posebno značenje u zajednici na čijem su se području nalazila. To su bila liminalna mjesta, granica između živih i mrtvih, povezana s dušama pokojnika i drugim nadnaravnim pojavama (Katić, 2017: 239). Svi autori koji su pisali o mirilima slažu se da su uz njih vezane duše pokojnika zbog čega su ta mjesta izazivala određeno strahopoštovanje (Katić, 2010: 239). To su glavni razlozi zbog kojih se prema mirilima dugo odnosilo sa strahopoštovanjem. Prolazak uz takva mjesta, posebno noću, zahtijevao je poseban oprez i nerijetko izazivao strah od nadnaravnog. U ranijim razdobljima mirila su smatrana svetim mjestima na kojima se nije smjelo obavljati neke druge, uobičajene radnje, ali s vremenom su izgubila svoje prvotno značenje i važnost. Već 30-ih godina prošlog stoljeća Ivan Krajač u prvom je radu o velebitskim mirilima zapisao da je taj običaj u *propadanju* (Krajač, 1934: 165).

Prestankom obavljanja prakse polaganja pokojnika i gradnje novih mirila i radikalnim promjenama koje su zahvatile seosko društvo na obrovačkom području u drugoj polovini 20. stoljeća, ovi su lokaliteti brzo pali u zaborav. M. Katić ističe da turizam, koji je izravno doveo do napuštanja velebitskih mirila, sad ih spašava i daje im novi oblik postojanja: "*Mirila postaju dio turističke ponude, njihova funkcija se mijenja, ali opstojnost je zajamčena unutar jedine industrije koja trenutačno funkcionira u Hrvatskoj.*" (Katić, 2017: 166). Mirila na obrovačkom području i dalje nisu uključena u turističku ponudu, kao što je to slučaj s velebitskim mirilima. Održavanje prakse gradnje mirila na nekim obrovačkim lokalitetima očito je jedan od načina očuvanja identiteta srpske zajednice koja je zbog ratnih prilika na obrovačkom području doživjela znatnu depopulaciju.

Zaključna razmatranja

U obrovačkom krajoliku nalazi se velik broj lokaliteta koji su posljednjih nekoliko stoljeća imali elemente svetosti zbog čaga su uvršteni u ovaj rad. Mnogi od njih u međuvremenu su izgubili svoje nekadašnje značenje, poput arheoloških lokaliteta *Crkvina*, starih groblja, osamljenih grobova i mnogobrojnih lokaliteta na kojima se nalaze materijalni ostaci običaja mirila ili počivala. Prestanak prakticiranja ovog običaja prije više desetljeća rezultirao je time da su ti lokaliteti postali nevažna i gotovo nepoznata mjesta kasnijim naraštajima, a u samo nekoliko obrovačkih naselja običaj se sačuvao ili je obnovljen u ponešto izmjenjenijem obliku.

Mjesna groblja, koja su se najčešće formirala uz najvažnije sakralne objekte, ubrajaju među najvažnija sveta mjesta obrovačkog područja, a mnoga od njih su zadržala ili čak povećala svoju važnost u nedavnoj prošlosti. Većina mjesnih groblja ima višestoljetni kontinuitet, a među njima se ističe mjesno groblje u Kruševu koje prema svemu sudeći ima neprekinut kontinuitet ukapanja dulji od tisuću godina, što je velika rijetkost na obrovačkom području. Posljednjih nekoliko godina izgrađena su dva nova groblja u Jasenicama i Gornjem Karinu na lokalitetima koji nisu povezani sa sakralnim objektima, što je u ranijem razdoblju bila rijetkost, a jedina iznimka jest groblje u Muškovicima. Ostala mjesta pokopa, poput napuštenih groblja, osamljenih grobova, mjesta privremene ukopa i slično s društvenim promjenama i načinom života s vremenom su izgubila svoje nekadašnje značenje i postupno iščezavaju iz sjećanja mjesnog stanovništva. Neka su grobna mjesta promjenom ideoloških i političkih uvjerenja nastalih početkom 90-ih godina prošlog stoljeća izgubila svoje nekadašnje značenje, poput spomen-kosturnica iz razdoblja NOB-a, a druga su, poput jama stratišta, prvi put ušla u javni prostor i zadobila mnogo veće značenje u odnosu na razdoblje prije toga.

Župne ili parohijske crkve smatraju se najsvetijim mjestima i simbolima mnogih obrovačkih naselja, a Franjevački samostan u Karinu i manastir Krupa najvažnijim duhovnim središtima vjernika obrovačkog kraja. Njihova se važnost dodatno povećala u razdoblju nakon Domovinskog rata, tijekom kojega su gotovo sve važnije sakralne građevine bile oštećene ili potpuno uništene. Nakon rata temeljito su obnovljeni gotovo svi samostani, crkve i kapelice, a iznimka je samo pravoslavna crkva sv. Nedjelje u Gornjem Karinu, koja je bila jedini sakralni objekt izgrađen na obrovačkom području u razdoblju SFRJ. Izgradnja crkve dovršena je 1985. godine, a potpuno je uništena miniranjem u ljeto 1996. godine. Obnovljene crkve i pripadajuća groblja za hrvatsko stanovništvo postali su simbol pobjede, povratka i novog života nakon progonstva, a za srpsku zajednicu, koja se većim dijelom iselila s obrovačkog područja, pravoslavne crkve s pripadajućim grobljima također se smatraju objektima od najveće važnosti za njihovu zajednicu.

Znatan broj crkava i samostana na obrovačkom području ima višestoljetni kontinuitet, a nekoliko ih se ubraja u crkve dugog trajanja, odnosno potvrđeno im je podrijetlo iz srednjeg vijeka. Najstarija crkva na širem obrovačkom području je ona sv. Juraja u Rovanjskoj iz 9. ili 10. stoljeća, a jedina koja je zadržala nepromijenjen srednjovjekovni izgled je crkva sv. Kuzma i Damjan u Kruševu, izgrađena u kasnom srednjem vijeku. Osmanska su osvajanja utjecala na prekidanje kontinuiteta mnogih sakralnih objekata na obrovačkom području, ali nakon završetka tog razdoblja mnogi su lokaliteti ponovno zadobili svoje nekadašnje značenje.

U razdoblju nakon završetka Domovinskog rata primjetna je povećana sakralizacija u obrovačkom krajoliku, koja se najčešće očituje u izgradnji kapelica i križeva. Ovi se objekti redovito grade u javnom prostoru, na vidljivim i frekventnim mjestima, najčešće uz putove koji se svakodnevno koriste. Mnogi od ovih objekata izgrađeni su kao spomen na događaje iz Domovinskog rata, poput povratka iz progonstva, sjećanja na ubijene civile ili poginule sudionike rata. Osim toga, izgradnja kapelica i križeva smatrala se izrazom slobode u odnosu na ranije razdoblje kada su ovi objekti na obrovačkom području bili nepoželjni.

Može se zaključiti da su stare crkve uz koje su formirana stoljetna groblja lokaliteti koji imaju najveće značenje za stanovništvo obrovačkog područja i uz manje sakralne objekte jedini lokaliteti na obrovačkom području koji se smatraju svetim mjestima. Promjenom društveno-gospodarskih prilika gotovo svi ostali lokaliteti koji su imali elemente svetosti u međuvremenu su izgubili nekadašnje značenje.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 120 (*Crussevo*), fol. V.

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 500 (*Xegar*), fol. I.

Hrvatska – Državni arhiv u Zadru, f. 6, *Mape Grimani*, kut. 163 (*Giasenizze e Castel Venier*), fol. V.

Elektronički izvori

URL 1, Izjava zadarskog nadbiskupa u povodu miniranja pravoslavne crkve, Informativna katolička agencija, Zadar, 24. 08. 1996. <https://ika.hkm.hr/novosti/izjava-zadarskog-nadbiskupa-u-povodu-miniranja-pravoslavne-crkve/#> (Posjećeno 25. 7. 2021.).

URL 2, http://zupe.zadarskanadbiskupija.hr/?page_id=1958 (Posjećeno 25. 7. 2021.).

URL 3, Siniša KLARICA, Obnovljena velebitska kapelica, *Zadarski list*, 05. 02. 2012. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/05022012/obnovljena-velebitska-kapelica> (Posjećeno 26. 7. 2021.).

URL 4, Velimir Brkić, Nekažnjeni zločini "U jednom danu ostali smo bez oca i majke, ujaka i ujne, tetke i rođaka", *Zadarski list*, 21. 12. 2020. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/21122020/nekaznjen-zlocin-u-jednom-danu-ostali-smo-bez-oca-i-majke-ujaka-i-ujne-tetke-i> (Posjećeno 26. 7. 2021.).

URL 5, Velimir Brkić, Osuđeni za mučki zločin kaznu nisu odslužili, *Zadarski list*, 02. 02. 2018. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/02022018/osu%C4%91eni-za-mu%C4%8Dki-zlo%C4%8Din-kaznu-nisu-odslu%C5%BEili> (Posjećeno 26. 7. 2021.).

URL 6, Ljiljana Jurjević, Kapelica sjećanja na stradale Zatonjane, *Zadarski list*, Zadar, 24. 01. 2014. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/24012014/kapelica-sjecanja-na-stradale-zatonjane> (Posjećeno 27. 6. 2021.).

URL 7, Boris Kupčak, Iznad jame su ih ubijali mitraljezom, *Zadarski list*, 17. 2. 2011. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/17022011/iznad-jame-su-ih-ubijali-mitraljezom> (posjećeno 26. 7. 2021.).

URL 8, Marin Dragičević, Teško ćemo ikad doznati što se točno dogodilo u zaseoku Pećica, *Dnevnik.hr*. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/tesko-da-ce-se-ikad-doznati-sto-se-tocno-dogodilo-u-zaseoku-pecica.html?fbclid=IwAR3QZ0fXAwfbAA-b1Qi6bo8dpMKalMdqZ4kvdJT6hgOBbguq4ZyA7AmASGA> (Posjećeno 12. 10. 2021.).

URL 9, Boris Kupčak, Končareva i Brajnovića jama kriju strašnu istinu, *Zadarski list*, 15. 02. 2011. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/15022011/koncareva-i-brajnovica-jama-kriju-strasnu-istinu> (Posjećeno 12. 4. 2021.).

Literatura

Andrović, I., 1909: *Po Ravnim kotarima i kršnoj Bukovici*, Zadar.

Alačević, J., 1879: Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, II (3), 39-42.

Bačić, S., 1995: *Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji*, Šibenik.

Bačić, S., 2000: *Franjevački samostan u Karinu*, (2. dopunjeno izdanje), Šibenik.

Balabanić, J., Tvrtković, N., Vuković, M., Čaleta, D., Kletečki, E., Štamol, V., Jalžić, B., Jalžić, V., 2007: *Prvo znanstveno putovanje Spiridiona Brusine: tragom mladog prirodoslovca obrovačkim krajem*, Obrovac – Zagreb.

Bianchi, C. F., 2011: *Kršćanski Zadar*, II., Zadar.

- Botica, I., 2011: *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Čolović, B., 2011: *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb.
- Dronjić, M., Katić, M., Kale, J., 2019: Etnološke osobitosti promatranog područja, u: *Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe*, ur. Katić, M., Sveučilište u Zadru, Zadar, 45-60. <https://morepress.unizd.hr/books/press/catalog/book/58>.
- Dubolnić Glavan, M., 2015: Rekognosciranje trase plinovoda na prostoru južnoga Velebita i Bukovice (grad Obrovac) tijekom 2009. godine, *Diadora*, 29, 23-52.
- Egić, O., 1987: *Narodnooslobodilački partizanski odred za sjevernu Dalmaciju*, Zadar.
- Genda, I., 2011: *Moja Medviđa*, Zagreb.
- Genda, I., 2021: *Sveti Josip u Obrovcu*, Zadar.
- Hrabak, B., 1988: Vlaška i uskočka kretanja u sjevernoj Dalmaciji u XVI. stoljeću, u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2, ur. Medini, J., Pekić, M., Petricioli, I., Benkovac, 107-258.
- Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava, 2001: *Vojna operacija "Oluja" i poslije: izvještaj*, Zagreb.
- Jurjević, M., Vrkić, Š., 2020: *Zelengrad: Crtice iz povijesti*, katalog izložbe, Obrovac.
- Jurjević, M., Baljkas, K., 2023: Prilog poznavanju naseljenosti Karina od prapovijesti do kraja ranog srednjeg vijeka, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 10, 9-58.
- Katić, M., 2010: Mirila: porijeklo i značenje, u: *Mirila : kulturni fenomen*, ur. Pleterski, A., Šantek, G. P., Ljubljana, 15-36.
- Katić, M., 2017: *Smrt u dalmatinskom zaleđu. Mirila od rituala do teatra*, Zagreb.
- Korenčić, M., 1979: *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, 54, Zagreb.
- Krajač, I., 1934: Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXIX (2), 161-168.
- Kulenović Ocelić, N., 2016: *Kulturna baština na prostoru općine Jasenice. Arheološki pregled terena na prostoru Općine Jasenice 2016. godine*, Zadar, (rukopis).
- Kulenović, N., 2019: Terenski pregled krške zaravni na području Jasenica i Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, 13, 253-287.
- Lučić, I., 2019: *Presvlačenje krša. Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*, Zagreb – Sarajevo.
- Matković, B., Pažanin, I., 2011: *Zločini i teror u Dalmaciji 1943. – 1948. Počinjeni od pripadnika NOV, OZN-e i UDB-e – dokumenti*, Zagreb, 2011.
- Mitrović, I., 2019: *Povijest Hrvata Krmpota, Medviđe i Zelengrada II*, Rijeka.
- Modrich, G., 1892: *La Dalmazia: romana – venete – moderna: note e ricordi di viaggio*, Torino.
- Pleterski, A., 2010: Prostor, običaji in spremembe na mirilih Kruščice in Korit, u: *Mirila: kulturni fenomen*, Pleterski G., Šantek P., Ljubljana, 127-152.
- Rukavina, A., 1979: *Velebitskom stazama. Putopisi i eseji*, Zagreb.

Savić, M., 2017: Arhitektura i slikarstvo pravoslavnih crkava u Bilišanima i Obrovcu, <https://chdrns.com/pdf/documents/Golubic-2017-Savic.pdf>.

Slobodna Dalmacija, 1959: J. Š., Preneseni posmrtni ostaci rodoljuba don Ante Adzije, *Slobodna Dalmacija*, XVI (6800), Split, 5. prosinca 1959., 2.

Slobodna Dalmacija, 1960: Z. Š., Kiša otkrila grobove, *Slobodna Dalmacija*, XVII, 4851, Split, 23. rujna 1960., 5.

Soldo, J. A., 1974: Franjevački samostan u Karinu, *Kačić – Zbornik Franjevačke Provincije Presvetog Otkupitelja*, 6, 5-38.

Šarlija, Z., 2011: *Jasenice nekada i sada. Pučka epska pjesma*, Zadar.

Veselinović, J., 2010: *Golubić (obrovački) kroz vijekove i danas*, Golubić.

Vinšćak, T., 2010: Velebitska mirila u kontekstu sakralne geografije južnog Velebita, u: *Mirila: kulturni fenomen*, ur. Pleterski, A., Šantek G. P., Ljubljana, 11-14.

Vrkić, Š. 2023: *Arheološki pristupi analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše Općine Obrovac*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.

Vrkić, Š., Kulenović, I., Kulenović Ocelić, N., 2018: *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2018. godine*, Zadar, (rukopis).

Vrkić, Š., Kulenović, I., Kulenović Ocelić, N., 2019: *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2019. godine*, Zadar, (rukopis).

Vrkić, Š., Kulenović, I., Kulenović, N., Igljić, S., 2020: *Stručno izvješće o arheološkom pregledu terena na prostoru Grada Obrovca i Općine Jasenice 2020. godine*, Zadar, (rukopis).

Vučić, J., 2010: Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Jure u Kruševu, *Diadora*, 24, 99-160.

MIRILA U KONTEKSTU GEOGRAFSKIH OBILJEŽLJA RAVNIH KOTARA I BUKOVICE

Ante Blaće, Lena Mirošević

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju
anblace@unizd.hr, lmirosev@unizd.hr

Sažetak

U radu su s geografskog stajališta analizirana mirila – materijalni ostaci prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom na području Ravnih kotara i Bukovice, odnosno Grada Benkovca i Grada Obrovca. Tri čimbenika (pristupa) uzeta su u razmatranju obilježlja mirila ovisno o tome nalaze li se na prostoru Kotara ili Bukovice: implikacija osnovnih prirodnogeografskih obilježlja, historijskogeografski razvoj i suvremeni religijski sastav stanovništva (katolici i pravoslavci). Istraživanje je pokazalo da je temeljna praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u kvantitativnom smislu bila izraženija i danas je još prisutna na prostoru Bukovice, dok je u Ravnim kotarima gotovo zamrla.

Uvod

Religija je jedna od najvažnijih kulturnih aktivnosti koje ljudi prakticiraju od prapovijesti i ukorijenjena je u gotovo svim društvenim zajednicama (Pacione, 2009). U tom kontekstu, a s obzirom na prostornu širinu vjerskih ponašanja i njihovo zauzimanje u društvenim interakcijama, geografija religija postaje sve važnije područje istraživanja. Takav odnos posebno je izražen u posljednjih dvadeset godina. Naime, obilježlja suvremenog društva su različitost, pokretljivost i komunikacija, koje utječu na nova sociogeografska preslojavanja u mnogim zemljama, a usporedno s time i na različita religijska ponašanja (Havlíček, 2014). Proučavanje odnosa između geografije i religije obuhvaćeno je različitim pristupima od kojih je najvažnija prostorna perspektiva. S obzirom na predmet proučavanja mogu se okupiti u tri smjera: studije o utjecaju religija, prostorno-geografske studije i prostorne studije vjerskih fenomena (Stoddard i Prorok, 2003). Studije o utjecaju religije te vjerskih uvjerenja i ponašanja usmjerene su prema proučavanju religije i njezinih utjecaja na prostor odnosno na kreiranje kulturnog krajolika. Prostorno-geografske studije uglavnom sadržavaju statističko-kartografske analize odnosno kartografske prikaze prostorne rasprostranjenosti vjerskih pripadnosti na određenim područjima. Najveći dio publikacija odnosi se na vjerske fenomene odnosno religijske prostorne varijacije. Razlog tomu je to što su teme poput *svetih mjesta* i *smjerova* inherentno geografske i stoga zauzimaju važno mjesto u geografiji religija. Zapravo, s obzirom na društvenu važnost religijskih praksi, dok god geografija objašnjava način organizacije prostora, jasno je da će postojati i potreba za analizom religije odnosno religijskih aktivnosti i njezinih utjecaja na prostor.

U ovom radu proučavanje je usmjereno prema jednom vidu religijske aktivnosti i materijalnom odrazu takve prakse u krajoliku. Naime, materijalni tragovi u krajoliku dokaz su povezanosti zajednice s prostorom kroz koji su komemorirane određene vrijednosti zajednice i tako evociraju osjećaj za prostor i osjećaj pripadnosti (Zelinsky, 1980; Claval 1993; Crang 1998; Mitchell 2000; Norton 2006). Jedan od tih materijalnih elemenata su dimenzijama mali, ali simbolički važni kameni spomenici kojima se obilježavaju mjesta odmaranja s pokojnikom u različitim područjima Primorske Hrvatske (Glavičić, 1981; Trošelj, 1992; Faber, 1995; Katić, 2010; Vinšćak, 2010; Katić, 2012; Katić, 2017). Lokalni stanovnici koji su sudjelovali na pogrebu zaustavili bi se na jednom dijelu puta prema groblju i u spomen na pokojnika, koristeći se kamenom koji bi ondje pronašli, sagradili jednostavni spomenik. Lijes s pokojnikom polegnuo bi se na tlo, jedan kamen stavljao se uz vrh lijesa (glavu), a jedan uz dno lijesa (noge) i tako bi ga se izmjerilo (*izmirilo*) od čega dolazi i jedan od naziva za spomenik – mirilo, a upotrebljavaju se još i bilig, počivalo i dr. (Katić, 2017).

Cilj je istraživanja prepoznati pozicioniranje i konfiguraciju te male religiozne infrastrukture u istraživanom prostoru s obzirom na fizičkogeografska i društvenogeografska obilježja prostora. Geografskih istraživanja tog fenomena gotovo da i nije bilo, samo ih jedan nedavni rad (Mirošević i dr., 2016) razmatra, i to ponajviše s historijskogeografskog aspekta. Interes etnologa i antropologa za mirila počeo je potkraj 19. st., a intenzivirao se tijekom 80-ih godina prošlog stoljeća i posljednjih petnaestak godina. Posebno se to odnosi na znanstveno djelovanje Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru i njegovu suradnju s drugim institucijama u Hrvatskoj i inozemstvu te drugih znanstvenika (Glavičić, 1980; Trošelj, 1992; Faber, 1995; Katić, 2010; Pleterski, 2010; Katić 2011a, Katić 2011b, Katić, 2012; Trošelj, 2013; Katić, 2017).

Budući da je krajolik područje koje čine (prirodne i antropogene) sastavnice i procesi (Antrop, 2000), jasno je da u analizi krajolika odnosno njegovih strukturnih obilježja treba uzeti u obzir utjecaj okoliša i povijesni aspekt, tj. međudjelovanje čovjeka i okoliša.

Područje istraživanja

Ravni kotari i Bukovica subregionalne su cjeline središnjeg dijela Primorske Hrvatske čija geografska obilježja zasad nisu bila mnogo zastupljena u znanstvenim istraživanjima. Uglavnom je riječ o razmatranju pojedinih naselja (npr. Kalogjera, 1987; Kos, 1987; Čuka i Pejdo 2009, Magaš; 2000; Magaš 2009; Čuka i dr. 2012) ili preglednih radova o područjima Zadarske županije i (Primorske) Hrvatske (*Geografija SR Hrvatske*, 1974; Magaš, 2013; Faričić i Marelić, 2014) koji se ujedno djelomično osvrću i na Kotare i Bukovicu. Ipak, prije desetak godina provedena su istraživanja prostornog obuhvata i razvoja krajolika tog prostora (Blaće, 2014b; Blaće, 2015) kao dopuna dotadašnjim spoznajama. Dakle, za prostorni obuhvat Ravnih kotara korišten je rad A. Blaće (2014b), a područje Bukovice je približno određeno za potrebe ovog rada na temelju ranijeg istraživanja L. Kosa (1987) (Sl. 1.). Međutim, naglasak je stavljen na područje dviju upravno-teritorijalnih jedinica lokalne razine – Grada Benkovca i Grada Obrovca zbog toga što su dosadašnja etnografska istraživanja prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom upravo tu bila najizraženija (Katić, 2017). Također, podaci o religijskoj strukturi stanovništva analizirani su na razini naselja koja administrativno pripadaju Gradu Benkovcu i Gradu Obrovcu. Prema tome, iako u naslovu rada stoje toponimi Ravni kotari i Bukovica, analizom je obuhvaćen onaj dio geografskih subregija koji pripada spomenutim jedinicama lokalne samouprave. Prema teritorijalnoj organizaciji Katoličke Crkve u Hrvatskoj navedeni prostor najvećim dijelom pripada Zadarskoj nadbiskupiji.

sl. 1. Ravni kotari i Bukovica

Izvor: izrađeno prema Kos, 1987; *Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske*, 2011; Blaće, 2014b

Mirila – specifična pojavnost kao posljedica međudjelovanja čovjeka i prirodnog okoliša

U najširem smislu, Ravni kotari prostiru se između rijeke Krke na jugoistoku, Bukovice na sjeveru i Jadranskog mora na zapadu i jugozapadu (Blaće, 2014b). To je zaravnjeno do blago valovito područje uglavnom do 200 m nadmorske visine. Veći dio ravnokotarskog terena izgrađen je od propusnih krednih vapnenaca i vapnenačkih breča te djelomično propusnih dolomita i laporovitih vapnenaca, a manji dio od nepropusnih klastita (Fritz, 1978). Ukupne površine klastičnih sedimenata, tj. flišnih naslaga eocenske starosti činjenih od lapora, pješčenjaka i konglomerata, su oko 270 km² (Fritz, 1978). Te naslage su predisponirale Kotare kao potencijalno vrijedan poljodjelski prostor. Morfostrukturno, Kotare čine nizovi vapnenačko-dolomitnih uzvisina i flišnih udolina dinarskog pravca pružanja. Uzvisine i udoline uglavnom se poklapaju s geološkim strukturama, tj. nizom antiklinala i sinklinala različitih kutova nagiba slojeva i mjestimično sekundarno boranim (Surić, 2009). Naknadnim tektonskim pokretima i diferenciranom erozijom nekadašnje su zone taloženja sedimenata mjestimično izdignute, a karbonatne jezgre antiklinala zaravnjene ili udubljene (Faričić i Marelić, 2014).

Klimatsko-vegetacijski gledano, priobalni dio Ravnih kotara s pravom sredozemnom klimom (Csa prema Köppenovoj klimatskoj klasifikaciji) eumediteransko je područje izvornih, a danas degradiranih zajednica hrasta crnike (*Orno-Quercetum ilicis*). Zaobalje obilježava umjereno topla vlažna klima s vrućim ljetima (Cfa) te ograničene šumske površine hrasta medunca i bijeloga graba (*Quercus-Carpinetum orientalis*) s raširenim submediteranskim suhim travnjacima (Šegota i Filipčić, 1996; Trinajstić, 2011).

Bukovica (s Pozrmanjem) dio je sjevernodalmatinskog zaobalja između Ravnih kotara na jugu, Sjevernodalmatinske krške zaravni na istoku i južne padine Velebita na sjeveru. Riječ je o krškom pobrđu, tj. sredogorju (Orljak) građenom od vapnenačkih breča, konglomerata i flišolikih pojava u sklopu liburnijskih naslaga eocenske i oligocenske starosti (Magaš, 2013). Klima je submediteranska s izvornim zajednicama hrasta medunca s bijelim grabom. Geografsko ime Bukovica možda potječe od bukve (*Fagus sylvatica*) (Kos, 1987), ali šumske zajednice tog prostora danas su gotovo potpuno degradirane. Zastupljena su skeletna tla na laporima i vapnencima, a rjeđe crvenice (Kalogjera, 1987).

Prirodnogeografska obilježlja Bukovice odredila su gospodarski razvoj prostora kao ekstenzivnog i stočarskog, i to ponajprije transhumantnog oblika s obzirom na blizinu Ravnih kotara, Velebita i Dinare. Tisućljetna ispaša od prapovijesti koja je pojačana tijekom 19. i prve polovice 20. st. negativno je utjecala na biljni pokrov potpuno ga degradirajući (Peričić, 2006). Na ogoljivanje

terena utjecali su vjetar i voda jer nije bilo vegetacije koja bi usporila njihovu erozivnu snagu. Prirodnu reforestaciju otežava i bura koja se obrušava niz padine Velebita.

S obzirom na navedene razlike u prirodnogeografskim obilježljima Ravnih kotara i Bukovice, posebno geomorfološkim i pedogeografskim, može se primijetiti da su povoljniji uvjeti za nastanak mirila bili (i danas su) na području Bukovice. Veća energija reljefa i raznovrsniji krški oblici, veće površine ogoljenog terena, manje obradivog zemljišta i veća dostupnost stijenske mase na području Bukovice omogućili su lokalnom stanovništvu podizanje brojnijih spomenika na mjestima odmaranja s pokojnikom. Razlike u prirodnogeografskim obilježjima utjecale su i na izgradnju prometnica. Više krivina i prometnice s većim nagibima (i to one koje pripadaju skupini kapilarne prometne infrastrukture) u Bukovici posljedično su dovele do duljeg putovanja i između dviju točaka među kojima je zračna udaljenost mala, a k tomu, pješaćenje takvim putovima zah-tijevalo je veći fizički napor. Obilježjima terena prilagođavali su se i stambeni objekti, a o njima je ovisilo i oblikovanje naselja. Tradicionalno, ravnokotarska naselja razvijala su se na karbonatnim prisojnim stranama padina, a flišne zone korištene su za zemljoradnju. Od druge polovine 20. st. taj se model napušta i naselja se šire na nekadašnje obradive površine. Ravnokotarska sela, izvorno u više zaselaka, danas su uglavnom okupljena, nizna naselja koja su se širila gradnjom stambenih objekata uz važnije prometne komunikacije. Naselja u Bukovici su raštrkana, s više manjih zaseoka koji su oblikovani oko većih ili manjih dolaca s plodnim zemljištem. Bukovičko stanovništvo uglavnom se bavilo ekstenzivnim pašnjačkim stočarstvom što je uvjetovalo nisku gustoću naseljenosti i veliku mobilnost. To je jedan od razloga zbog kojeg je na prostoru Grada Benkovca (koji se većinom prostire na području Kotara) gotovo svako naselje imalo samo jedno mirilo, a u naseljima Grada Obrovca (Bukovica) svaki zaseok imao je svoje mirilo, tj. u jednom naselju moglo je biti i više lokaliteta s mirilima.

Historijskogeografski kontekst pojavnosti mirila

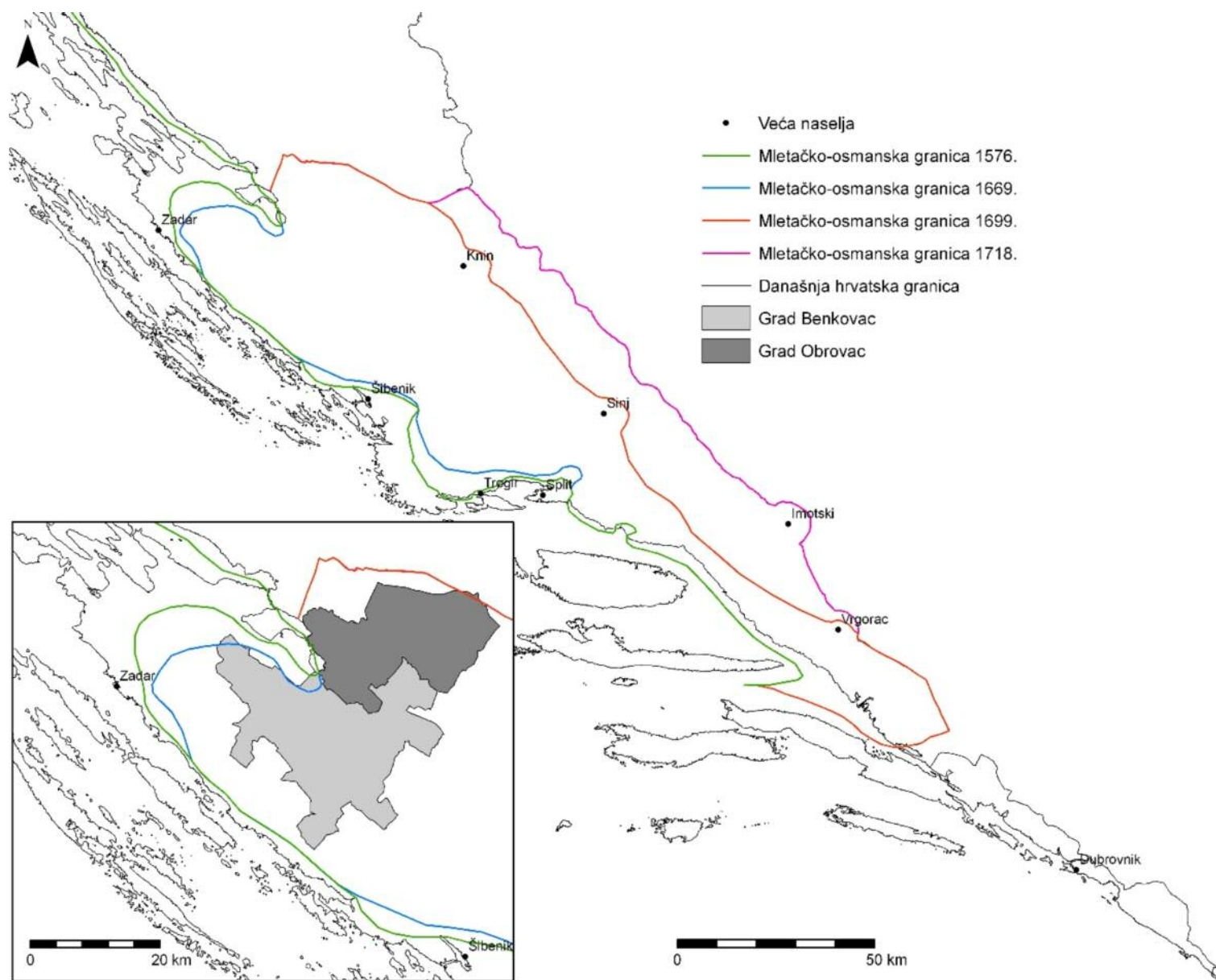
Za naseljenost središnjeg prostora zaobalja istočnog Jadrana odnosno Ravnih kotara i Bukovice važno je razdoblje 16. stoljeća jer je tada prostor današnje Hrvatske obilježila trilateralna konfrontacija Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Ona je zamijenila dotadašnji bilateralan sukob Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i Mletačke Republike prouzročen težnjom objiju sila da zagospodare istočnom obalom Jadrana. Od 1409. godine Venecija je postupno zavladala fragmentiranim obalnim prostorom od Istre preko Dalmacije do Boke kotorske. Habsburška Monarhija upravljala je zapadnim dijelom Hrvatske, uključujući središnji dio Istre te obalu

od Rijeke do Karlobaga, a Osmanlijsko Carstvo upravljalo je najvećim dijelom istočne Hrvatske, istočnim dijelovima Gorske Hrvatske te dalmatinskim zaobaljem (Pavličević, 1996). Neovisna je bila samo mala Dubrovačka Republika od Pelješca do Boke kotorske, a izvan Hrvatske u 16. st. bio je najveći dio poluotoka Istre nad kojom su se izmjenjivali različiti suvereniteti (mletački, austrijski, akvilejski) te južne Baranje koja je tada u cijelosti bila dio Ugarske (Faričić i dr., 2012).

U takvim složenim političkim okolnostima koji su zahvatili prostor Hrvatske istraživani prostor ustrojen je kao pogranični prostor triju imperijalnih sila te je postao specifičan ambijent za socijalne interakcije. U tome je zasigurno od velike važnosti bio geostrateški položaj i geografski profil istraživanog prostora. Dolaskom Osmanlija u neposredno zaobalje Zadra višestoljetni funkcionalni integrirani geografski profil otoci – Zadar – Ravni kotari i Bukovica – Velebit je prekinut, a sustav veza kojim se stoljećima stvarala uzajamnost narušen. Osmanlijsko zauzimanje istraživanog prostora započelo je osvajanjem pojedinih utvrda (Obrovac, 1527., Benkovac, Nadin i Vrana, 1538.) u zadarskom zaobalju, a tijekom Ciparskog rata (1570. – 1573.) osmanlijske snage svele su mletački posjed tog dijela Dalmacije na gradove Novigrad, Zadar, Nin i Biograd s uskim gradskim zaobalnim područjima i otocima. Razgraničenje između mletačke i osmanlijske strane utvrđeno je 1576. godine (Anzulović, 1998) kojim su Osmanlije zapravo osvojile cijeli prostor Bukovice i gotovo cjelokupan prostor Ravnih kotara (Sl. 2.).

Novo oblikovanje razgraničenja slijedilo je u Bečkom ratu (1683. – 1699.) u kojem su Habsburška Monarhija i Mletačka Republika kao saveznice uspjele osvojiti pojas osmanlijskih utvrda. Tako se mletački teritorij proširio na prostor Ravnih kotara i Bukovice te se uspostavlja trojna habsburško-mletačko-osmanlijska granica (*Triplex Confinium*, 1699.) u području između izvora rijeke Zrmanje i Knina, na Medviđoj glavici sjeverozapadno od Knina (Kovačević, 1973). U idućim mletačko-osmanlijsko-habsburškim ratovima (1716. – 1718. i 1737. – 1739.) nastavljeno je smanjivanje teritorijalnog obuhvata Osmanskog Carstva na prostoru Hrvatske, a time i pomicanja tromeđe dublje u nekadašnji osmanlijski prostor. Stečeno područje Mlečani su nazvali „nova“ i „najnovija stečevina“ (*acquisto nuovo, acquisto nuovissimo*) organizirajući ga kao krajinu prema Osmanlijama (Sl. 2.). U konačnici je razgraničenje 1795. godine utvrdilo povijesne granice Hrvatske prema Bosni koje se nisu znatno mijenjale u budućnosti (Kovačević, 1973).

sl. 2. Mletačko-osmanska granica na području Južne Hrvatske 1576. – 1718.

Izvor: izrađeno prema: *Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske*, 2011; Blaće, 2014a

Osmanlijska prisutnost više od stoljeća i pol na prostoru zaobalja presjekla je stoljetnu gospodarsku komunikaciju između stanovništva priobalja i otočja sa zaobaljem. U takvim okolnostima položaj stanovništva komuna i zaobalja još se više pogoršao, a česti ratovi na prostoru zaobalja utjecali su na iseljavanje stanovništva. Do 16. stoljeća prostor Ravnih kotara i Bukovice naseljavalo je pretežno hrvatsko katoličko stanovništvo, a zbog osmanlijskih osvajanja napustilo je područja pogođena ratnim zbivanjima i iselilo se u priobalne gradove, ali i dalje na otoke, područje Istre te prema regijama Marche, Abruzzo i Molise na području današnje Italije (Mayhew, 2008). U razdobljima mira, prognano stanovništvo nastojalo se vratiti u svoja naselja (Franov-Živković, 2012.).

U napuštene gradove i utvrde dolazilo je *vlaško* katoličko i pravoslavno stanovništvo koje je živjelo u blizini pograničnog prostora, prelazeći na mletačku stranu. Novopridošlo stanovništvo bilo je od iznimne važnosti za daljnji obrambeni sustav mletačkih posjeda jer doseljavanjem stanovništva organiziran je krajiški sustav obrane (Soldo, 2005), tj. dodjeljivanje zemljišta u zamjenu za vojničku službu. Tako je uz cijelu habsburšku i mletačku granicu s Osmanlijama u zaobalju postupno oblikovan obrambeni krajiški teritorij. Doseljenje *vlaškog* stanovništva unijelo je neizbježne promjene u zemljišne imovinsko-pravne odnose. Naime, cilj mletačke vlade bio je zadržati novopridošlo stanovništvo (dviju kršćanskih denominacija – rimokatoličke i pravoslavne) dodjeljujući im zemlju, koji su zauzvrat, uz porezne obveznike postajali i stalni vojni obveznici u sustavu mletačke obrane. Međutim, treba istaknuti da su uz mletački i habsburški obrambeni krajiški teritorijalni ustroj na prostoru zaobalja i Osmanlije imale praksu uređenja pograničnih sandžaka sa sustavom utvrda i u taj su prostor također naseljavali *vlaško* stanovništvo (Buzov, 1993)¹.

¹ Vlasi su posebna skupina sociokulturnog i etničkog identiteta stanovništva, a u historijskogeografskoj baštini zabilježeni su kao *Vlachi, Olachi, Morlachi, Morolaci, Vallachi, Murlachi, Volachi, Eflaken* itd., te se u određenim oblicima taj naziv zadržao i danas (Mirdita, 2007). Za razumijevanje povijesne etnokulturne slike hrvatskoga društvenog prostora potrebno je razlikovati dvije osnovne skupine *vlaškog* stanovništva, a to su: balkanska i pohrvaćena starosjedilačka. Starosjedilačka skupina *vlaškog* stanovništva počela se oblikovati od kraja 5. stoljeća kada na prostor istočne obale Jadrana, u sklopu velike seobe naroda, dolazi germansko, a zatim slavensko stanovništvo koje je potisnulo dio romaniziranoga starosjedilačkog stanovništva u planinska područja. Vrlo malo povijesnih izvora spominje njihov daljnji razvoj tijekom ranoga i razvijenog srednjeg vijeka. Tek se u 14. stoljeću pojavljuju u pisanim izvorima kao dobro organizirane stočarske zajednice. Drugu skupinu činili su balkanski Vlasi čije su migracije započele zbog osmanlijskog osvajanja i sustava kolonizacije na osvojenim područjima koje je pratilo dinamiku osmanlijskih osvajanja u Europi. Tako je došlo do postupnog prelijevanja stanovništva od crnomorske obale do istočne obale Jadrana (Mayhew, 2008).

Takva složena historijsko-politička organizacija hrvatskog prostora u kombinaciji sa specifičnom topografijom i konfiguracijom prostora proizvela je kulturološke osebujnosti zaobalja. Jedna od njih je pogrebni običaj odnosno gradnja *mirila* koji dosad nigdje nije zabilježen u uskom kopnenom obalnom pojasu ili na otočnom prostoru istočnog Jadrana. Ako se promotri prostorna dinamika protezanja habsburško-mletačko-osmanlijske granice sa zabilježenim lokalitetima s *mirilima* na prostoru Ravnih kotara i Bukovice, ne može se zanemariti činjenica da se taj običaj odnosno praksa građenja *mirila* širio upravo na prostoru koje je naseljavalo *vlaško* stanovništvo. Da je običaj bio starijeg podrijetla i da nije došao s Vlasima, bilo bi očekivano da su *mirila* bila i na otocima s obzirom na to da je taj prostor bio jedno od glavnih imigracijskih odredišta stanovništva koje je živjelo u zaobalju prije dolaska Vlaha. Međutim, ako se analizira prijepis o razgraničenju između mletačke i turske vlasti 1576., čiji detaljan sadržaj navodi I. Anzulović (1998), nameće se novo pitanje o podrijetlu *mirila*. Naime, I. Anzulović definirajući toponime duž mletačko-osmanlijskog razgraničenja navodi i toponim *Kukaljića mirila* (*Cucagliza mirila*) između današnjeg Paljuva, Novigrada i Pridrage. Već sama prisutnost toponima u dokumentu iz 1576. otvara nekoliko pitanja. Podrazumijeva li korištenje (a onda i bilježenje) kulturnog toponima *Kukaljića mirila* dulju prisutnost *mirila* u prostoru? U tom slučaju posmrtni običaj obilježavanja pokojnika je dugovječnija praksa prisutna prije razgraničenja, a osobito prije doseljenja novopridošloga stanovništva. Naime, Ravni kotari i Bukovica od 16. do 18. stoljeća bili su ustrojeni kao pogranični prostor, a stanovništvo je doseljeno u nekoliko migracijskih valova. Za vrijeme širenja osmanlijske vlasti na ove prostore naseljeno je stanovništvo iz već osvojenih područja, odnosno iz Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Nakon protjerivanja Osmanlija, *vlaško* stanovništvo je naseljavano i iz dubljeg zaobalja, odnosno iz Like, Hercegovine i Bosne (Rimac i Mladineo, 2009). Uzimajući u obzir prethodno navedene tvrdnje, teško je sa sigurnošću utvrditi podrijetlo običaja *mirila*.

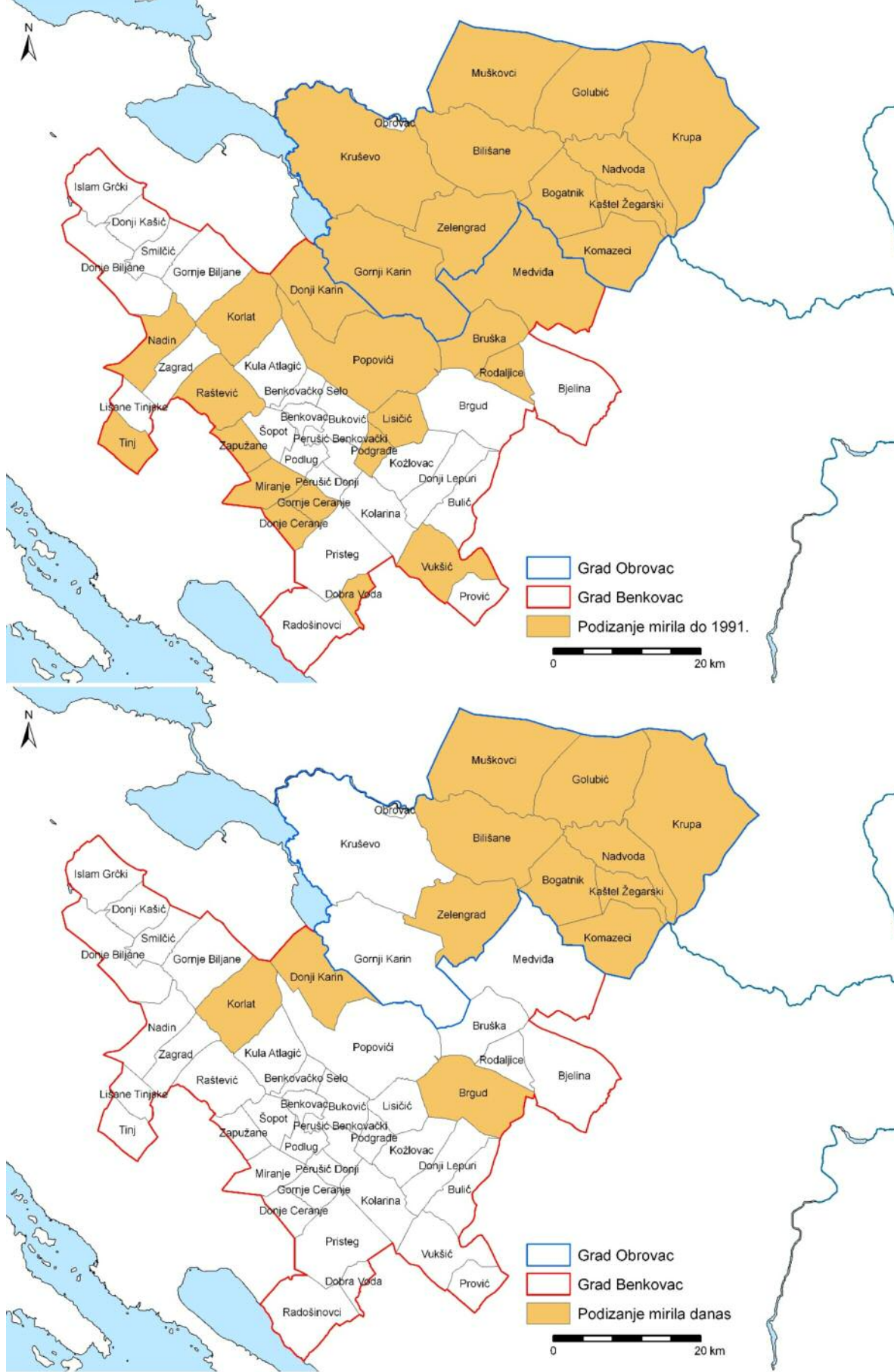
Nakon mletačkih osvajanja dalmatinskoga zaobalja od sredine 17. do početka 18. st. dolazi do upravne i političke organizacije mletačke vlasti. Takvo je stanje potrajalo do kraja 18. st., kada je u kontekstu političko-vojnih operacija u Europi Napoleonova Francuska ukinula Mletačku Republiku (1797). Mletački posjed na istočnoj obali Jadrana najprije je došao pod habsburšku upravu (1797. – 1805.), potom pod francusku vlast (1806. – 1813.). Nakon Napoleonovih uzastopnih poraza tijekom 1812. i 1813. godine istočna obala Jadrana ponovno je došla pod Habsburšku Monarhiju. Time je započela druga austrijska uprava (1815. – 1918.) nad hrvatskim zemljama u sklopu koje je nekadašnji mletački posjed bio ustrojen kao Kraljevina Dalmacija. Prostor Ravnih kotara i Bukovice ponovno je integriran sa susjednim otočnim i priobalnim pojasom, međutim navedene povijesno-političke okolnosti ostavile su traga u načinu i organizaciji života na tom prostoru. Zadržana je *dvojnost* dalmatinskoga prostora koji se u društvenom i agrarno-pravnom smislu naslijeđenom od mletačke uprave dijelio na obalu (s otocima) i zaobalje. U konačnici, takva kulturno-povijesna i

ekonomska diferencijacija prostora i stanovništva zadržana je sve do 60-ih godina prošlog stoljeća kada razvojem industrije i turizma na obali dolazi do litoralizacije, odnosno znatnijeg preseljenja stanovništva iz zaobalja prema uskom obalnom pojasu. Intenzivan razvoj gospodarskih aktivnosti i naseljenosti na obali rezultirali su gašenjem stoljetnih sela i zaseoka u zaobalju. Gubitak stanovništva, ali i bolja prometna povezanost zaobalja s priobaljem, nametnuli su novi način života, a time i prekinuli običaj višesatnog nošenja pokojnika poljskim putovima i drugim lokalnim prometnicama do groblja odnosno gradnju *mirila* (Katić, 2012).

Suvremeni aspekt razmatranja mirila – promjene religijske strukture stanovništva Grada Benkovca i Grada Obrovca

Jedan od aspekata istraživanja mirila je onaj koji se razmatra u kontekstu suvremene pojavnosti prakse gradnje mirila. Kako je navedeno, takva praksa uvelike se napušta od sredine 20. stoljeća, ali istraživanja su potvrdila da je ona još uvijek na pojedinim područjima prisutna (Sl. 3.). Naime, etnografskim istraživanjima utvrđeno je da se među pravoslavnim stanovništvom običaj podizanja mirila zadržao do danas, a da je u katoličkog stanovništva taj običaj uglavnom nestao (Katić, 2017). U tom pogledu analizirana je religijska struktura stanovništva, i to odnosa pripadnika katoličke (rimokatoličke) i pravoslavne (srpske pravoslavne) crkve po naseljima u sastavu Grada Benkovca i Grada Obrovca. U Tablici 1. prikazana je religijska struktura stanovništva uz napomenu da podaci za 2001. i 2011., s obzirom na metodologiju popisa, posebno dio koji se odnosi na brojčano male zajednice, nisu dostupni za sva naselja.

sl. 3. Podizanje mirila u naseljima Grada Benkovca i Grada Obrovca do 1991. i danas

Izvor: izrađeno na temelju: Tab. 1, Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske, 2011.

Vidljive su veće promjene odnosa katoličkog i pravoslavnog stanovništva između 1991. i 2011. U Gradu Benkovcu do 1991., s obzirom na religijsku pripadnost stanovnika, 18 naselja bilo je većinom katoličko, a 21 većinom pravoslavno, dok je na prostoru cijelog Grada bilo dvaput više pravoslavnog nego katoličkog stanovništva. Popisima iz 2001. i 2011. utvrđena je prevaga katoličkog stanovništva (85 – 90 %) prema pravoslavnom (7 – 17 %) dok je broj većinom katoličkih naselja porastao na 31, a pravoslavnih se smanjio na osam. Na području Grada Obrovca samo je jedno naselje (od ukupno 12) 1991. bilo većinom katoličko, dok ih je 2011. bilo četiri. S obzirom na to da su katolička naselja ujedno i ona s najvećim brojem stanovnika, ukupni udio katolika u Gradu Obrovcu je s 21 % 1991. porastao na 65 %, 2011., a udio pravoslavaca smanjio se sa 75 na 31 %. Uzrok takvih promjena u demografskoj strukturi bio je Domovinski rat, tj. okupacija Bukovice i većine Ravnih kotara od 1991. do 1995. tijekom agresije na Hrvatsku. Najprije je većina hrvatskog (ujedno velikom većinom katoličkog) stanovništva bila prisiljena napustiti svoje domove, a tek ih se dio vratio nakon oslobođenja tih prostora u vojno-redarstvenoj akciji Oluja. S Olujom se većina srpskog (ujedno velikom većinom pravoslavnog) stanovništva iselila s tog područja. Glavna demografska posljedica ratnih događaja bio je pad ukupnog broja stanovnika, a promijenjena je i biološka i ekonomska struktura stanovništva. Od 2001. do 2011. udio pravoslavnog stanovništva porastao je oko dva i pol puta i u Gradu Benkovcu i u Gradu Obrovcu zbog povratka dijela srpskog stanovništva.

Usporedbom udjela katoličkog i pravoslavnog stanovništva po naseljima 1991. i 2011. i spoznajama o obilježavanju mjesta odmaranja s pokojnikom nekad i danas (Katić, 2012; Katić, 2017) može se zaključiti da je praksa većinom ostala sačuvana u većinski pravoslavnim naseljima, a u katoličkim naseljima nije. Zbog toga je i uočljiva razlika između naselja Grada Obrovca gdje običaj gradnje i dalje postoji u odnosu na naselja Grada Benkovca u kojima se mirila gotovo uopće više ne podižu. Cjelovitog objašnjenja zamiranja tog običaja nema. Vjerojatno su to brojne društveno-gospodarske promjene koje su se dogodile u drugoj polovici 20. st. i koje su utjecale na promjene u načinu života i običajima seoskog stanovništva. Drugi razlog je to što su katolički svećenici koji su obavljali službu u naseljima Grada Benkovca i Grada Obrovca uglavnom nastojali ukinuti praksu obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom smatrajući je pravoslavnim (srpskim) običajem (Katić, 2017). Prema saznanjima, još se u samo jednom većinski katoličkom naselju (Korlat – Grad Benkovac) danas podižu mirila, u svim ostalim naseljima u kojima običaj još postoji prevladava pravoslavno stanovništvo.

Tab. 1. Udjeli (%) katoličkog i pravoslavnog stanovništva u ukupnom stanovništvu naselja Grada Benkovaca i Grada Obrovca 1991., 2001. i 2011. i podizanje mirila do 1991. i danas

Grad Naselje	1991.		Običaj podizanja mirila do 1991.	2001.		2011.		Običaj podizanja mirila danas
	Kat. stan.	Prav. stan.		Kat. stan.	Prav. stan.	Kat. stan.	Prav. stan.	
Grad Benkovac	33,9	61,6		89,9	7,7	84,2	17,0	
Benkovac	17,5	66,9	ne	87,5	9,5	88,2	9,4	ne
Benkovačko Selo	0,8	97,3	ne	88,0	11,3	88,6	9,9	ne
Bjelina ²	10,7	88,3	ne	80,0	20,0	-	-	ne
Brgud ^{1,2}	0,3	98,9	ne	-	-	-	-	da
Bruška	89,3	10,5	da	97,6	0,0	99,1	-	ne
Buković	0,0	98,0	ne	78,0	19,8	66,5	32,3	ne
Bulić ²	85,7	10,0	ne	98,3	0,0	98,6	-	ne
Dobra Voda	99,4	0,0	da	99,1	0,0	100,0	0,0	ne
Donje Biljane	0,3	96,4	ne	61,5	38,5	15,7	83,3	ne
Donje Ceranje ²	6,4	91,9	da	34,9	65,1	-	-	ne
Donji Karin	0,8	98,2	da	45,5	42,6	29,3	64,4	da
Donji Kašić ^{1,2}	0,3	98,8	ne	-	-	-	-	ne
Donji Lepuri	88,6	9,9	ne	98,7	0,0	100,0	0,0	ne
Gornje Biljane	0,1	95,8	ne	50,8	39,0	69,4	30,6	ne
Gornje Ceranje ²	11,7	83,9	da	85,2	14,8	-	-	ne
Islam Grčki	8,5	85,1	ne	87,0	6,5	42,7	54,0	ne
Kolarina ²	0,0	96,4	ne	0,0	100,0	-	-	ne
Korlat	54,5	42,9	da	97,3	1,9	93,2	5,9	da
Kožlovac ^{1,2}	0,0	98,1	ne	-	-	-	-	ne
Kula Atlagić	4,7	92,3	ne	43,7	39,7	20,7	78,3	ne
Lisičić ²	94,8	0,4	da	98,5	0,0	99,2	-	ne

Lišane Tinjske ²	4,8	84,8	ne	93,3	0,0	-	-	ne
Medviđa	57,1	40,8	da	98,0	0,0	100,0	0,0	ne
Miranje	0,6	97,5	da	81,4	18,6	81,2	17,8	ne
Nadin ²	97,3	1,8	da	98,4	0,0	99,5	-	ne
Perušić Benkovački ²	72,9	26,6	ne	99,0	0,0	99,3	-	ne
Perušić Donji ^{2,3}	-	-	ne	-	-	99,2	-	ne
Podgrađe ^{2,4}	-	-	da	100,0	0,0	-	-	ne
Podlug ²	81,8	16,5	ne	96,0	0,0	94,4	-	ne
Popovići ²	78,5	19,9	da	98,1	0,0	98,6	-	ne
Pristeg	55,1	42,0	ne	97,8	1,6	92,4	7,3	ne
Prović ²	42,5	55,8	ne	96,4	0,0	-	-	ne
Radošinovci	77,2	20,9	ne	98,1	0,0	98,3	-	ne
Rašević	51,9	46,1	da	86,4	5,2	93,2	5,3	ne
Rodaljice ²	98,8	0,0	da	100,0	0,0	-	-	ne
Smilčić	29,3	65,2	ne	86,0	11,6	80,6	17,3	ne
Šopot	69,3	27,7	ne	96,7	0,0	94,0	5,7	ne
Tinj	81,8	16,0	da	95,6	4,0	97,2	2,1	ne
Vukšić ²	81,7	15,1	da	98,7	0,0	97,5	-	ne
Zagrad ²	37,8	60,8	ne	73,8	22,3	-	-	ne
Zapužane ²	0,0	96,9	da	0,0	92,0	-	-	ne
Grad Obrovac	20,7	75,2		84,2	12,7	64,7	31,3	
Bilišane ²	0,1	98,4	da	0,0	93,1	-	95,5	da
Bogatnik ²	0,0	100,0	da	0,0	98,6	-	99,2	da
Golubić	0,2	99,6	da	0,0	97,2	0,0	100,0	da
Gornji Karin	0,3	97,1	da	93,1	3,8	79,2	12,7	ne
Kaštel Žegarski ²	1,0	98,5	da	15,1	79,2	-	95,6	da
Komazeci ^{1,2}	0,0	100,0	da	-	-	-	-	da
Krupa ²	0,2	99,5	da	0,0	91,2	-	97,6	da
Kruševo	92,5	6,1	da	96,9	0,5	94,1	2,3	ne
Muškovci ²	0,4	98,7	da	0,0	100,0	-	96,0	da

Nadvoda	0,0	95,2	da	8,0	84,0	0,0	100,0	da
Obrovac	16,0	68,2	ne	90,3	6,3	82,0	15,0	ne
Zelengrad ²	10,4	88,5	da	95,5	0,0	-	-	da

Napomene:

Prostorni obuhvati Grada Benkovca i Grada Obrovca određeni su prema današnjim administrativnim granicama što znači da neka naselja koja su im pripadala do 1992., kad je izvršena promjena upravno-teritorijalnog ustroja, nisu uključena u tablicu.

¹ Popisom stanovnika iz 2001. određeno je da će kod naselja s manje od 10 stanovnika biti raspoloživ podatak samo za ukupno stanovništvo, a ne i pripadnost pojedinim vjerama (*Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Stanovništvo prema vjeri, po naseljima*, CD-ROM, Državni zavod za statistiku).

² Popisom stanovnika iz 2011. određeno je da će kod naselja s manje od 100 stanovnika biti raspoloživ podatak samo za ukupno stanovništvo, a ne i pripadnost pojedinim vjerama. Također, ako je broj pripadnika pojedine vjere bio manji od 10 ili nula, onda je taj podatak ostao nedostupan (*Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Stanovništvo prema vjeri po naseljima*, Državni zavod za statistiku).

³ Naselje Perušić Donji nastalo je izdvajanjem iz naselja Perušić Benkovački nakon 2001. pa za njega nema podataka o vjerskoj strukturi 1991.

⁴ Naselje Podgrađe nastalo je izdvajanjem iz naselja Lisičić nakon 1991. pa za njega nema podataka o vjerskoj strukturi 1991.

Izvor: izrađeno prema: Katić, 2017; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, Knjiga 1, Knjiga 3, Republika Hrvatska Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Stanovništvo prema vjeri, po naseljima*, CD-ROM, Državni zavod za statistiku, *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Stanovništvo prema vjeri po naseljima*, Državni zavod za statistiku.

Zaključak

Mirila su rezultat složenog međudjelovanja čovjeka i okoliša pod utjecajem tradicijskih vjerskih praksi. Specifična su zbog toga što su obujmom mali, ali značenjem veliki spomenici iz kojih se iščitavaju različita društvena, prirodna, politička i druga obilježlja prostora u kojima su nastala. Značenje i funkcija *mirila* mijenjali su se u odnosu na prostorno-vremenski okvir, stoga su *mirila* odnosno običaj rezultat specifičnog razvoja u određenom povijesnom i geografskom kontekstu. U ovom radu pokušalo se istražiti mirila Ravnih kotara i Bukovice u ovisnosti o prirodno-geografskim, historijskogeografskim i demografskim obilježjima tih dviju cjelina središnjeg dijela Primorske Hrvatske. Namjera je bila kroz fenomen mirila proučiti dinamične procese u odnosu čovjeka i krajolika u zadarskom zaobalju. Tako je materijalna ostavština jednog vremena činila podlogu u prepoznavanju i razumijevanju modela djelovanja čovjeka na prirodno okruženje i obratno, kao i na simbolično značenje krajolika proizašlo iz te interakcije. Iako je ostvaren napredak u shvaćanju pojavnosti i prostornog rasporeda mirila, i dalje ostaju dijelom nepoznat fenomen koji je ponajprije uvjetovan čovjekovom kulturom, a manje geografijom prostora.

Izvori

- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, Knjiga 1, Knjiga 3, Republika Hrvatska Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Stanovništvo prema vjeri, po naseljima*, CD-ROM, Državni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine, Stanovništvo prema vjeri po naseljima*, Državni zavod za statistiku.
- Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske*, Državna geodetska uprava, Zagreb, 2011.

Literatura

- Antrop, M., 2000: Geography and landscape science, *Belgian Journal of Geography. Belgeo special issue. 29th International Geographical Congress*, 1 (4), 9-35.

- Anzulović, I., 1998: Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. nakon Ciparskog rata, *Zadarska smotra*, 47 (1-3), 53-150.
- Blaće, A., 2014a: Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's *Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta... Annales, Series Historia et Sociologia*, 24 (2), 239-252.
- Blaće, A., 2014b: Prilog poznavanju regionalne strukture Primorske Hrvatske – regionalizacija ravnokotarskog prostora, *Geoadria*, 19 (1), 129-145.
- Blaće, A., 2015: *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Zagreb.
- Buzov, S., 1993: Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata, *Povijesni prilozi*, 12, 1-38.
- Claval, P. 1993: *An Introduction to Regional Geography* (translated by Ian Thompson), Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Crang, M. 1998: *Cultural Geography*, London and New York, Routledge.
- Čuka, A., Graovac Matassi V., Lončar, N., 2012: Historijsko-geografske promjene u društveno-gospodarskom vrjednovanju ruralnih prostora Ravnih kotara – primjer Nadinskog područja (Hrvatska), *Annales, Series historia et sociologia*, 22 (1), 1-14.
- Čuka, A., Pejdo, A., 2009: Društveno geografska preobrazba ruralnog krajolika Ravnih kotara u drugoj polovici 20. stoljeća, u: *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, ur. Begonja, Z., Bralić, A., Diklić, M., Faričić, J., Obad, S., Oršolić, T., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Sveučilište u Zadru, Zagreb-Zadar, 444-463.
- Faber, A., 1995: Život velebitskog stočara i njegov odnos prema smrti (Razmatranja uz mirila). *Senjski zbornik*, 22 (1), 157-169. <https://hrcak.srce.hr/72187>
- Faričić, J., Magaš, D., Mirošević, L., 2012: Geographical Names on Mercator's Maps of Croatia, *The Cartographic Journal*, 49 (2), 125-134.
- Faričić, J., Marelić, T., 2014: Prirodno-geografske osnove razvitka Zadarske županije, u: *Potencijali društveno-gospodarskog razvitka Zadarske županije*, ur. Faričić, J., Sveučilište u Zadru, Zadarska županija, Grad Zadar, Hrvatska gospodarska komora – Županijska komora Zadar, Zadar, 44-61.
- Franov-Živković, G., 2012: *Društvena slika ugljanskih sela od 15. do 18. stoljeća prema podacima iz glagoljskih vrela*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Fritz, F., 1978: Hidrogeologija Ravnih kotara i Bukovice, *Krš Jugoslavije*, 10 (1), 1-43.
- Glavičić, A., 1981: Mirila i počivala na Velebitu (I), *Senjski zbornik*, 8 (1), 197-210.
- Havlíček, T. (2014): Development and transformation of the religious landscape in Prague after the fall of communism, *Prace Geograficzne*, 137, 51-67.

- Kalogjera, A., 1987: Prirodnogeografska osnova i stanovništvo benkovačke mikroregije, u: *Benkovački kraj kroz vjekove, zbornik 1*, ur. Medini, J., Petricioli, I., Pekić, M., Narodni list, Novinsko-izdavačka djelatnost, Benkovac, 37-55.
- Katić, M., 2010: Mirila – porijeklo i značenje, u: *Mirila, kulturni fenomen*, ur. Pleterski, A., Šantek, G. P., ZRC SAZU, Ljubljana, 15-31.
- Katić, M., 2011a: Kamen i duša, u: *Perunovo koplje*, ur. Pleterski, A., Vinščak, T., ZRC SAZU, Ljubljana, 133-147.
- Katić, M., 2011b: Mirila – tombstones of Dalmatian hinterland, u: *Visions about Museology and Ethnology*, ur. Nenov, N., Faber publisher, Rouse regional museum of history: Rouse, 135-169.
- Katić, M., 2012: Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, *Studia Mythologica Slavica*, 15, 117-133.
- Katić, M., 2017: *Smrt u dalmatinskom zaleđu: Mirila od rituala do teatra*. Naklada Ljevak, Zagreb.
- Kos, L., 1987: Bukovica i Ravni kotari, Historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje, u: *Benkovački kraj kroz vjekove, zbornik 1*, ur. Medini, J., Petricioli, I., Pekić, M., Narodni list, Novinsko-izdavačka djelatnost, Benkovac, 65-82.
- Kovačević, E., 1973: *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Svjetlost, Sarajevo.
- Magaš, D., 2000: Osnovne geografske i demogeografske značajke Privlake, u: *Privlaka, zbornik radova*, ur. Kolanović, J., Matica hrvatska Privlaka, Poglavarstvo općine Privlaka, Zagreb, 10-40.
- Magaš, D., 2009: Geografski čimbenici nastanka i razvoja neolitskog naselja Crno Vrilo, u: *Crno Vrilo 2*, ur. Marijanović, B., Sveučilište u Zadru, Zadar, 7-22.
- Magaš, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Meridijani, Zadar.
- Mayhew, T., 2008: *Behind Zadar, Zara's Contado Between Ottoman and Venetian Rules 1645-1718*, doktorska disertacija, Sveučilište u Padovi, Padova.
- Mirdita, Z., 2007: Vlasi, polinomičan narod, *Povijesni prilozi* 33, 249-269.
- Mirošević, L., Katić, M., Faričić, J., 2016: Sacred records in the landscape: the *mirila* of the Dalmatian hinterland, *Landscape Research*, 41 (8), 868-879.
- Mitchell, D. 2000: *Cultural Geography: A Critical Introduction*, Oxford Blackwell Publishers.
- Norton, W. 2006: *Cultural Geography - environments, landscapes, identities, inequalities*, Oxford University Press, Canada.
- Pacione, M. 2009: The Geography of Religious Affiliation in Glasgow, *Journal of Cultural Geography*, 26 (3), 369-391.
- Pavličević, D., 1996: A review of the historical development of the Republic of Croatia, *GeoJournal*, 38 (4), 381-391.

- Peričić, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48, 569-596.
- Pleterski, A., 2010: Uvod v mirila, u: *Mirila, kulturni fenomen*, ur. Pleterski, A., Šantek, G. P., ZRC SAZU, Ljubljana, 9-10.
- Riđanović, J., Rogić, V., Roglić, J., Stražičić, N., Šegota, T., 1974: *Geografija SR Hrvatske, Knjiga VI: Južno hrvatsko primorje*, ur. Friganović, M., Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Rimac, M., Mladineo, G., 2009: *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, prvi dio, Donji kotar, Državni arhiv u Zadru, Zadar.
- Soldo, J. A., 2005: *Grimanijev zakon. Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*, Golden marketing, Zagreb.
- Stoddard, R. H., Prorok, C. V. 2003: *Geography of Religion and Belief Systems*, u: *Geography in America at the Dawn of the 21st Century*, ur. Cort J. Willmott and Gary Gaile), Oxford University Press, 48, 759-767,
- Šegota, T., Filipčić, A., 1996: *Klimatologija za geografe*, Školska knjiga, Zagreb.
- Trinajstić, I., 2011: Fitogeografska raščlanjenost biljnog pokrova, u: *Šume hrvatskog Sredozemlja*, ur. Matić, S., Akademija šumskih znanosti, Hrvatske šume, Hrvatsko šumarsko društvo, Zagreb, 182-192.
- Trošelj, M. 1992: Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik*, 19 (1), 69–72.
- Trošelj, M., 2013: Južnovelebitska mirila – od istraživanja profesora Ante Glavičića do danas, *Senjski zbornik*, 40 (1), 611-629.
- Vinšćak, T., 2010: Velebitska mirila u kontekstu sakralne geografije južnog Velebita, u: *Mirila, kulturni fenomen*, ur. Pleterski, A., Šantek, G. P., ZRC SAZU, Ljubljana, 11-14.
- Zelinsky, W. 1980: North America's Vernacular Regions, *Annals of the Association of American Geographers*, 70 (1), 1-16.

UTJECAJ GEOGRAFSKIH OBILJEŽJA PROSTORA NA KULTURNE PRAKSE STANOVNIŠTVA – PRIMJER MIRILA NA PODRUČJU JUŽNOG VELEBITA

Ana Škarica, Lena Mirošević

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju
lmirosev@unizd.hr

Sažetak

Geografska obilježja južnovelebitskog prostora, prije svega reljefna i klimatska, uvelike su utjecala na kulturne prakse stanovništva sjevernodalmatinskog područja. S obzirom na vertikalnu rasčlanjenost reljefa prostor južnog Velebita obilježava prisutnost mediteranske klime u nižim predjelima te planinske na njegovim najvišim dijelovima. Klimatska, morfološka i pedogeografska obilježja utjecala su na tisućljetnu prostornu organizaciju života odnosno valorizaciju planinskih područja, osobito pašnjačkih površina na višim zonama. U tom kontekstu predmet istraživanja rada su mirila, odnosno lokaliteti mirila i njihov prostorni raspored u odnosu na stalna i privremena boravišta na prostoru južnog Velebita.

Ključne riječi: mirila, stočarstvo, pastirski stanovi, južni Velebit

Uvod

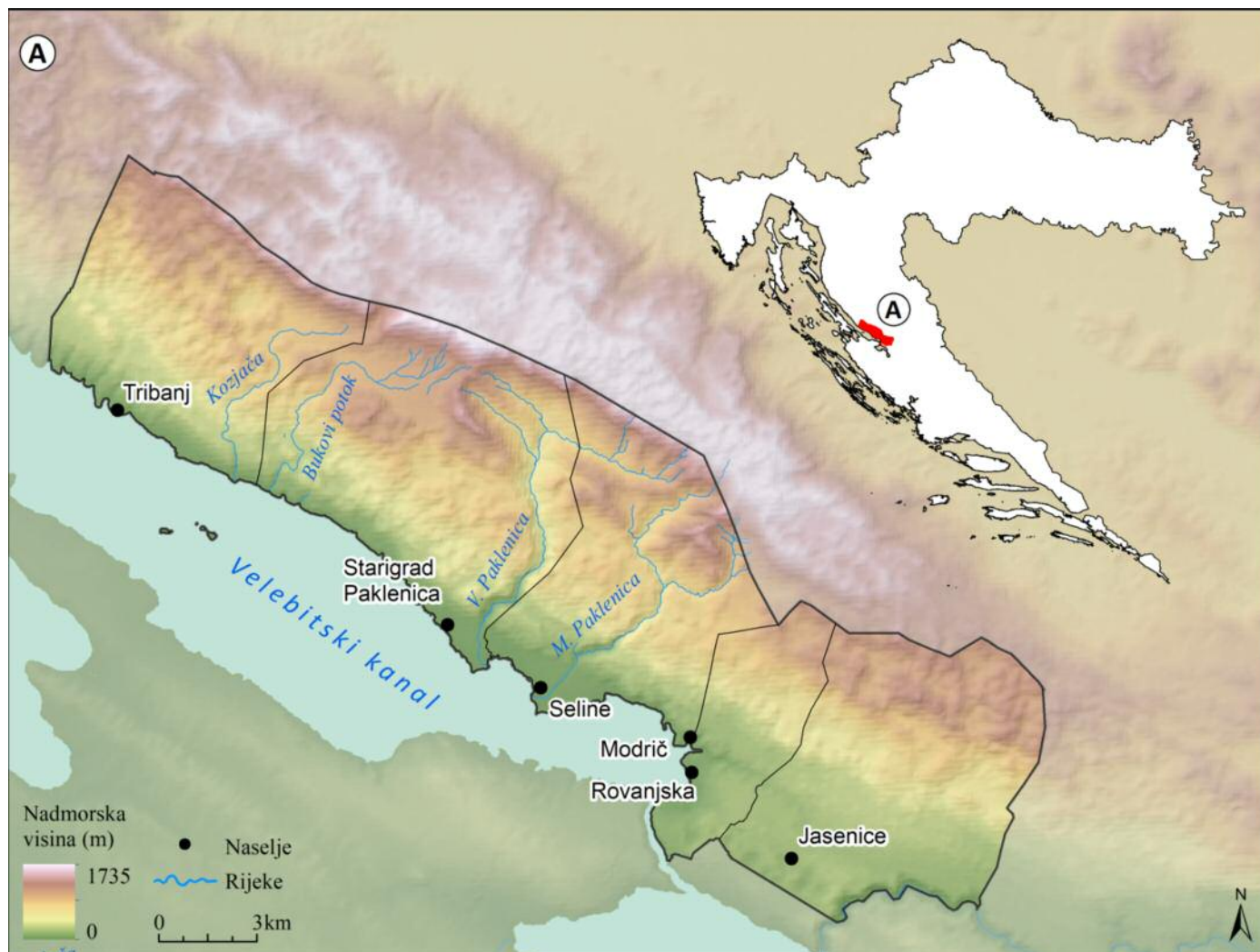
Prostor Južnog velebitskog podgorja dio je primorsko-podgorskog pojasa odnosno južni dio velebitske primorske padine. Takav reljefni pojas krškog masiva Velebita s nedavno oblikovanim obalnim rubom prirodna je zona dodira priobalja i zaobalja koja je, naposljetku, utjecala na prostornu organizaciju i gospodarski razvoj promatranog prostora. Morfostrukturni elementi Velebita, osobito pogodne visoravni, imali su najveću važnost za transhumantno stočarstvo (Magaš, 2013.). Lokalno stočarsko stanovništvo bilo je primorano na sezonsko migriranje zbog ispaše stoke. Ovisno o godišnjem dobu i potrebama vezanim uz stočarstvo, podgorsko stanovništvo selilo se u krajeve viših nadmorskih visina gdje su imali svoje ljetne nastambe, a u zimskim bi se razdobljima vraćali u niže reljefne pojaseve. Pri takvim sezonskim migracijama često su se događale smrti daleko od crkve i groblja, a tijelo pokojnika moralo se nositi nepristupačnim i strmim stazama do najbližeg mjesta pokapanja. Naporan put kroz krški teren zahtijevao je odmor pogrebne povorke na točno predviđenim mjestima. Upravo na tim mjestima odmaranja nastaju mirila, gdje bi se – kao što i sam naziv govori – (od)mjerila duljina pokojnikova tijela polaganjem kamenja. Tijelo bi se, tradicionalno, položilo na tlo gdje je predviđena izrada mirila te bi se postavila samo dva kamena, jedan iznad glave i jedan ispod nogu. Naknadno se prostor između postavljenih kamena popunjavao ravnim kamenim pločama kako bi se potpuno formiralo mirilo pokojnika. Ti materijalni spomenici nastali su kao rezultat nekadašnjeg posmrtnog običaja, a danas ih nalazimo na prostoru srednjeg i južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara, ali i šire, odnosno brojne inačice ovog običaja prisutne su u Finskoj, Švedskoj, Estoniji, Irskoj i dr. (Glavičić, 1980; Trošelj, 1992; Faber, 1995; Vinščak, 2010; Katić, 2012, 2017). Cilj je rada definirati prostorni raspored mirila na području južnog Velebita. S obzirom na prirodno-geografska obilježja i prostorni raspored naseljenosti promatranog prostora autor nastoji utvrditi korelaciju između prirodnih i društvenih osobitosti južnog Velebita koji su utjecali na posmrtni običaj mirila.

Prostorni obuhvat istraživanja i metodologija rada

Gorski hrbat – masiv Velebita koji se pruža se od sjeverozapada (prijevoj Vratnik) do krajnjeg jugoistoka (izvor rijeke Zrmanje) s obzirom na morfološka i strukturna obilježja najčešće se dijeli na sjeverni, srednji, južni i jugoistočni dio (Marković i dr., 2016.). Južni Velebit zasebna je homogena cjelina koja se prostire od Baških Oštarija na cesti Gospić – Karlobag do prijvoja Mali Alan na cesti Lovinac – Obrovac (Pelivan, 2003.). Takav prostorni opseg istraživanja obuhvaća mjesne odbore

Starigrad Paklenica, Seline, Tribanj, Jasenice i Rovanjaska, odnosno primorska naselja podvelebit-skog kanala s njihovim zaobalnim, tj. planinskim prostorom (Slika 1.).

sl. 1. Prostorni obuhvat istraživanja

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik

Navedena naselja Zadarske županije teritorijalno se nalaze u sastavu dviju općina. Općini Starigrad pripadaju mjesni odbori Tribanj, Starigrad Paklenica te Seline, a Općini Jasenice mjesni odbori Jasenice, Maslenica, Rovanjska i Zaton Obrovački sa svojim naseljima i zaseocima. U kontekstu upravno-teritorijalne podjele posebnu pozornost privlači naselje Modrič koje južnim dijelom pripada Općini Jasenice, odnosno mjesnom odboru Rovanjska, a sjevernim Općini Starigrad, tj. mjesnom odboru Seline. Administrativno-katastarska granica (Slika 1.) prolazi kroz naselje Seline te dijeli naselje na dva dijela, tj. na dvije župe. Stoga je stanovništvo naseljeno u sjevernom dijelu naselja gravitiralo groblju u Selinama, a stanovništvo južnog dijela svoje je umrle pokapalo na groblju u Rovanjskoj. Terenskim radom na području istraživanja prikupljeni su podatci o lokacijama mirila i planinskih zaseoka. Na temelju prikupljenih podataka izrađeni su kartografski prikazi s prostornim rasporedom lokaliteta mirila odnosno napravljeno je georeferenciranje lokaliteta mirila s pomoću GPS-a, te kartografskih izvora (Hrvatska osnovna karta 1954. – 2009., Turističko-planinarski zemljovid NP Paklenica, 2014., Smandova planinarska karta južni Velebit I., III., 2018. i Nacionalni park Paklenica, 2015). U procesu izrade kartografskih prikaza korišteni su besplatno dostupni globalni digitalni izvori podataka poput EU-DEM, u prostornoj rezoluciji od 25 m te slojevi u vektorskom zapisu s portala Geofabrike.

Prirodna i društveno-geografska obilježja Južnog Velebita

Prostor cijelog Velebita, pa tako i južnog, poznat je po svojoj reljefnoj raznolikosti. Geomorfološki, južni Velebit može se podijeliti u dvije cjeline. Na sjeverozapadnom dijelu nastavljaju se reljefna obilježja sjevernog i srednjeg Velebita. Na tom dijelu oblikovana su dva niza vrhova, jedan prema zapadu ili primorju, a drugi prema istoku ili Lici. Između njih prostire se velik broj udolina i ponikava, od kojih valja istaknuti Jelovu ruju, Šugarsko korito i Struge. Struge se u nekadašnjim spisima spominju kao *Štirovac*, a taj toponim stočari s primorske strane Velebita prenijeli su na pašnjak podno Svetog brda. Do Struga vodi put iz Starigrada Paklenice preko kanjona Velike Paklenice i prijevoja Buljme. Krška zavala Struge prostire se između vrhova Višerujna (1632 m n/v) i Badnja (1638 m n/v), a pogodno je mjesto za ispašu jer se tu nalazi i Velika ruja kao izvor opskrbe vodom. Kada bi Velika ruja presušila, stočari su se koristili Babinim jezerom smještenim istočno podno Babina vrha (1738 m n/v) i izvor (Smrčevac) (Marković, 1980).

Na primorskoj strani nalaze se dva niza zaravni i terasa što je karakteristično za cijelu primorsku stranu. S takozvane ličke strane južni Velebit ima drukčiji reljef na kojem se ističe rasjed podno najviših vrhova. Na preostalom dijelu južnog Velebita reljef je znatno drukčiji. Prema

jugoistoku dva niza vrhova u konačnici se spajaju i čine planinsko bilo s najvišim vrhovima tog dijela Velebita: Vaganski vrh (1757 m n/v) i Sveto brdo (1753 m n/v) (Lončar i dr., 2022).

Veliko i Malo Rujno čine najveće polje u kršu na Velebitu. Nalaze se na oko 900 m nadmorske visine, najveća duljina je oko 8 km, a najširi dio je oko 1 km (Pelivan, 2003). Uz rub polja Velikog Rujna smješteni su bili ljetni pastirski stanovi gdje su boravile stočarske obitelji u toplijem dijelu godine. Osim brige o stadu, obitelji su se bavile i poljoprivredom, a to je omogućavalo plodno tlo Velikog Rujna i dovoljna količina oborina, pa nije bilo velikih suša kao u podnožju. Tlo se intenzivno obrađivalo sve do Drugog svjetskog rata, a najviše se sadio krumpir (Faber, 2000). Putovi koji vode do Velikog Rujna i oni kojim su se koristili stočari upotrebljavaju se i danas. Iz Starigrada Paklenice postojala su dva puta kojim su se kretali: jedan je išao iz smjera kanjona Velike Paklenice – Dom – Stražbenica – Veliko Rujno, a drugi iz zaseoka Milovci na primorju Starigrada Paklenice – Krčevine – Veliki Vaganac – Šikića glavica – Veliko Rujno.

Prirodne zanimljivosti južnog Velebita svakako su fluviodenudacijski geomorfološki oblici parka, tj. kanjoni Velike i Male Paklenice. Strme padine kanjona oblikovane su korozivnim i erozivnim djelovanjem bujičnih tokova koji se spuštaju od najviših dijelova Velebita prema moru. Najatraktivniji dio čini predio strmog pada potoka nizvodno od Anića luke gdje se strmi kukovi uzdižu odmah iznad potoka i čine najuži dio kanjona u području između Anića luke i parkirališta. Kanjon Velike Paklenice dug je 14 km, a širok 500 – 800 m. U najužem dijelu kanjon je širok samo 50 m. Kanjon Male Paklenice skromnijih je razmjera i bujica što njime teče znatno je slabija. Dug je 12 km, a širok 400 – 500 m. (URL 1).

Prijelaz između kanjona Velike i Male Paklenice čini izrazito nepristupačan krški prostor kamenjara i kukova. Za središnji dio parka reprezentativan je reljefni kompleks Borovnika i Crnog vrha, a u njegovoj se blizini nalaze udolinska proširenja Malih i Velikih Močila. Velika Močila reljefno su vrlo zanimljiva zdjelasta udolina na visini od 850 m n/v, okružena Crnim vrhom (1110 m n/v), Škiljinom kosom (1 015 m n/v) i Zelenim brigom (842 m n/v). Velika i Mala Močila krške su uvale s pašnjacima kojima su se nekoć koristili stočari iz Selina (Jurline, Šikići) i tu su imali svoje ljetne stanove (Marković, 1980).

Istočni dio Nacionalnog parka Paklenica geomorfološki je izrazito diferenciran i nepristupačan. Prema istoku ta nepristupačna, teško prohodna zona prelazi u područje blažih formi u predjelu Malog i Velikog Libinja koje čine krške zaravni s mnogobrojnim ponikvama čija su dna uglavnom bila obrađivana. Stočari iz Selina i okolice imali su stanove na tim pašnjacima, dok su ostali stočari imali samo pravo prolaska. Na sjevernoj strani Libinja nalazi se ruševina kapelice svetog Ivana (Marković, 1980). Upravo kod kapelice granica je prema pašnjaku Dušice, odnosno jednom dijelu trodijelnog pašnjaka Sveto brdo – Dušice – Štirovac. Pašnjak Dušice najveći je i najbogatiji dio toga trodijelnog pašnjaka, a smješten je u zavalu na južnoj strani Svetog brda. Pašnjak

Sveto brdo nalazi se između Solila, Vlašskog grada i vrha Sveto brdo, a najmanji dio tog pašnjaka je Štirovac koji je na jugozapadnoj strani Svetog brda na visini od oko 1400 m n/v.

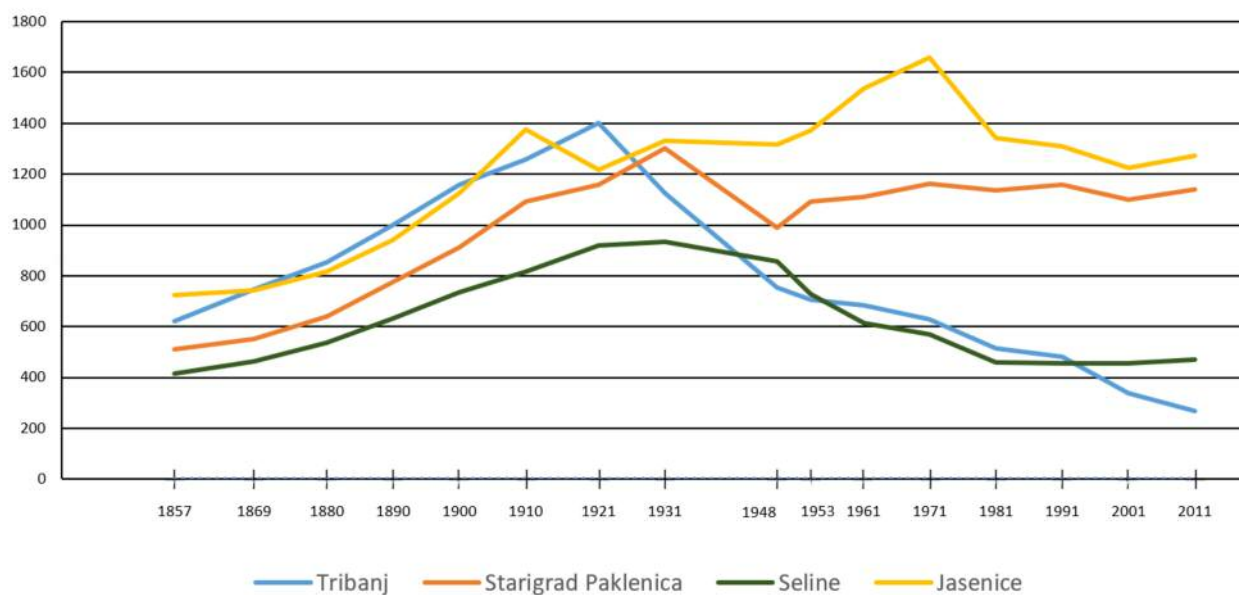
Vršno područje Nacionalnog parka Paklenica čini uski greben Velebita, širok od 1 do 3 km. Tu se nalazi najviši vrh Velebita – Vaganski vrh. Geološke osobitosti Nacionalnog parka vide se u području Bojinca, Vidakovog kuka i na platou između obaju kanjona. To je područje mnogobrojnih oblika krškog reljefa, kao što su škrape, kamenice, pukotine i špilje. Ujedno je to i područje najviših vrhova Velebita, tj. jugoistočno od Nacionalnog parka Paklenica nalaze se najviši vrhovi velebitskog masiva Vaganski vrh – Sveto brdo u duljini od desetak kilometara. Vaganski vrh uzdiže se iznad unutrašnjeg dijela Velebita, a prema jugoistoku ima nekoliko vrhova koji su viši od 1700 m. To su Segestin (1715 m n/v), Brundo (1716 m n/v), Malovan (1704 m n/v) i Sveto brdo (1753 m n/v). Od Vaganskog vrha prema sjeverozapadu nekoliko je vrhova viših od 1700 m. To su Babin vrh (1744 m n/v) i Zoranićev vrh (1712 m n/v). Tu se nalaze i dva jezera: Babino jezero i Malovansko jezero (Pelivan, 1999; Lončar i dr., 2022).

Geografska i prometna izoliranost utjecale su na socijalnu (ne)izloženost zajednica tijekom prošlosti, to jest vanjski utjecaji nisu intenzivno utjecali na civilizacijske tekovine stanovništva ovog kraja. Kao posljedica toga običaji su se znatno dulje zadržali kroz prošlost, a neki i do danas, odnosno način života vrlo se sporo mijenjao. Kroz tu prizmu može se promatrati i fenomen mirila – materijalni tragovi nekadašnjeg običaja koji je bio prisutan uz obred pokapanja.

Život društvenih zajednica u dinamičnom ritmu na sjeveroistočnoj jadranskoj obali zbivao se još od prapovijesti s etnički raznorodnim narodima pri čemu etnička slika nije bila jedinstvena ni nepromjenjiva. U kasnom brončanom dobu ili u prijelaznom razdoblju iz brončanog u željezno doba mogu se izdvojiti četiri kulturne skupine duž sjeveroistočne jadranske obale: praistarska (poluotok Istra), praliburnska (od rijeke Raše do rijeke Krke), pradalmatinska (od rijeke Krke do rijeke Neretve) i skupina na Južnom primorju (od rijeke Neretve do Albanije). Prostori naseljavanja uglavnom se podudaraju s kasnijim kulturnim skupinama u željeznom dobu (Batović, 2002.). U zaobalnom prostoru koji su naseljavali Liburni bili su Japodi. U predrimsko doba granicu Liburnije prema Japodima činio je velebitski greben. Za Japode i Liburne, uz pomorstvo kod Liburna, glavna djelatnost njihova gospodarstva bilo je stočarstvo, i to transhumantno (Batović, 1987; Čače, 2007). Međutim, to je zahtijevalo i postavljanje određenih pravnih definicija koje su uvjetovale početak stočarstva na Velebitu kao nastanak dogovora između tadašnjih etničkih zajednica, ponajprije onih koji se odnose na prostor ispaše i izvora vode. Pastoralna tradicija transhumantnog oblika prisutna još od Liburna i Japoda zadržana je u osnovnim crtama do kraja 20. stoljeća. Takav model s obzirom na geografska obilježja prostora bio je prihvatljiv način organizacije života i novim valovima doseljenog stanovništva. Osobito su se pritom isticali Morlaci (Vlasi) čije su glavne stočarske zone bile Velebit, Dinara i Biokovo. Geografski promatrano ta su područja u stočarskom smislu bila

vrednovana i od Liburna, Japoda, Delmata i Ardijejaca (Šarić, 2007). Njihov način života imao je obilježlja polunomadске organizacije, odnosno sastojao se od sezonskog kretanja radi ispaše, a bio je vezan uglavnom uz ista područja ispaše (katuni). Izgradnjom Jadranske magistrale (1965.) ubrzan je gospodarski razvoj obalnog dijela Hrvatske. Dotad pretežito agrarno društvo priobalja doživjelo je snažnu preobrazbu usmjeravajući se prema sekundarnim, tercijarnim ili kvartarnim djelatnostima. Novi industrijski i turistički zamah priobalnih gradova i naselja privukao je i stanovnike velebitskog prostora koji su se spustili prema moru u potrazi za novim zanimanjima. To je utjecalo i na priobalna naselja, osobito na naselje Starigrad (Slika 3.). U tom kontekstu važno je proglašenje Nacionalnog parka Paklenica 1949. godine te sve veće usmjerenje stanovništva prema tercijarnim djelatnostima, ponajprije turizmu. Uz razvoj turističkih djelatnosti na obali dodatni udarac pastoralnom načinu života bio je i Zakon o zabrani uzgoja koza (1954.) koji nije u potpunosti zabranio stočarstvo, ali je svakako utjecao na jednu granu stočarstva i dodatno osnažio procese deagrarizacije i deruralizacije tijekom 20. stoljeća (Rukavina, 1970; Bušljeta, 2010; Husanović-Pejnović, 2010.).

sl. 2. Kretanje ukupnog broja stanovnika naselja Tribanj, Starigrad Paklenica, Seline i Jasenice u razdoblju 1857. – 2011.

Izvor: URL 3., 4. i 5.

Mirila kao pokazatelj nekadašnjeg načina života velebitskih Podgoraca

Sezonsko odnosno transhumantno stočarstvo kao dominantan oblik organizacije života stanovništva na području cijelog Velebita utjecao je na način i ponašanje Podgoraca. Zbog ljetne ispaše kućanstva iz primorja selila su se na Velebit gdje su imali svoje ljetne nastambe (pastirske stanove). Tako je svaka obitelj uz primorsko imala i svoje kućanstvo na primorskoj padini Velebita, a neke su imale i dva ili više ljetnih stanova na različitim nadmorskim visinama. Većina zimskih sela Podgoraca, tzv. podi nalazila se na visoravnima na oko 800 m, a neka i na visinama od 1000 – 1200 m nadmorske visine. Početkom proljeća počinjala bi seoba, odnosno u proljetnom razdoblju upotrebljavali su stanove na nižim nadmorskim visinama, a s dolaskom ljeta stočari su se selili na više nadmorske visine gdje bi boravili do rujna (Belaj, 2004; Bušljeta i dr., 2013). Uz stanove, ako je to pružala pedološka osnova, bavili su se i poljoprivredom. Kako je već istaknuto, takva organizacija života obilježena sezonskom cirkulacijom ljudi uvelike je utjecala na način života zajednice iz čega je proizašao posmrtni običaj gradnje / postavljanja mirila. Mirila su suhozidni kameni spomenici ruralne umjetnosti kojima se obilježavalo mjesto posljednjega pokojnikova *upočivanja* na zemlji i posljednjeg opraštanja sa Suncem prije ukopa na groblju (Trošelj, 2013.). Posmrtni običaj započinjao je polaganjem pokojnika na nosila. Nosila su uglavnom bila izrađivana od jele ili bukve, a primjer takvih nosila danas se može naći u crkvi u mjestu Ljubotić, smještenom iznad naselja Tribanj Kruščica uz Jadransku magistralu (Slika 3.). Prije nego li se postavilo pokojnika na nosila, omatalo ga se plahtom odnosno ručno izrađenom prostirkom, uglavnom ispletenom od vune. Pokojnika se na nosilima nosilo u položaju da *gleda* prema istoku, tj. izlazećem Suncu. Tako položenog pokojnika dvoje ili više ljudi, ovisno o duljini puta, naizmjenično je

sl. 3. Nosila iz crkve sv. Antuna Padovanskog, Ljubotić

Izvor: terensko istraživanje

nosilo prije izlaska Sunca do najbliže župne crkve u podnožju velebitske padine gdje je naposljetku i bio pokopan na mjesnom groblju.

Na putu do mjesnog groblja pogrebna povorka mogla je zastati i odmoriti se samo na mjestu gdje će se pokojniku postaviti mirilo i nigdje više. Lokacije stajanja bile su već poznate, odnosno riječ je o grupiranim rodbinskim lokalitetima mirila, bez spolnog odvajanja, gdje se donesenog umrlog člana položilo. Tada bi se prema duljini tijela pokojnika *odredila mjera* odnosno postavljao se okomito kamen uz glavu pokojnika, te uz noge pokojnika. Nekoliko dana poslije ukopa rodbina preminulog vraćala se na lokalitet mirila kako bi *sagradila mirilo*. Tada bi postavljali dva okomita kamena u pravilu jedan veći uz glavu (uzglavnica) i jedan manji uz noge (podnožnica ili donožnica). Između tih dvaju okomito postavljenih kamena postavljale su se horizontalno ravne kamene ploče cijelom duljinom označenog pokojnikova tijela. Položaj kod većine mirila bio je u smjeru istok – zapad, odnosno kamen uz glavu usmjeren je prema Suncu predstavljajući tako posljednji ispraćaj pokojnikove duše sa zemaljskog svijeta. Izgled ili arhitektonsko rješenje mirila ovisilo je o imućnosti pokojnikove obitelji, te klesarskom znanju, tehnikama i maštovitosti umjetnika. Glavni konstrukcijski element bio je kamen uz glavu u različitim oblicima i s različitim varijantama ukrašavanja (Trošelj, 2010).

Položaj i lokacija mirila promatranog prostora uvjetovani su prije svega dijelom godine, odnosno godišnjim dobom kada bi nastupila smrt, tj. ukop. Ovisno o tome, mirila su smještena na putu između zimskih stanova i groblja u podnožju ili na putu između ljetnih stanova i groblja u podvelebitskim naseljima uz more. U skladu s tim, ona najudaljenija, od nekoliko sati hoda, bila su mirila koja su se nalazila na dionicama puta iz ljetnih staništa. Na većini promatranih lokacija uočava se određena pravilnost postavljanja mirila na otprilike polovici puta između staništa i groblja. Također, lokacije mirila bile su određene uobičajenim komunikacijskim rutama uz putove kojima se lokalno stanovništvo koristilo, i to na čistinama s nesmetanim pogledom na Sunce i obližnja naselja (Trošelj, 2013). Takav smještaj uvjetovan je prirodnim, geološkim i geomorfološkim obilježjima južnog Velebita.

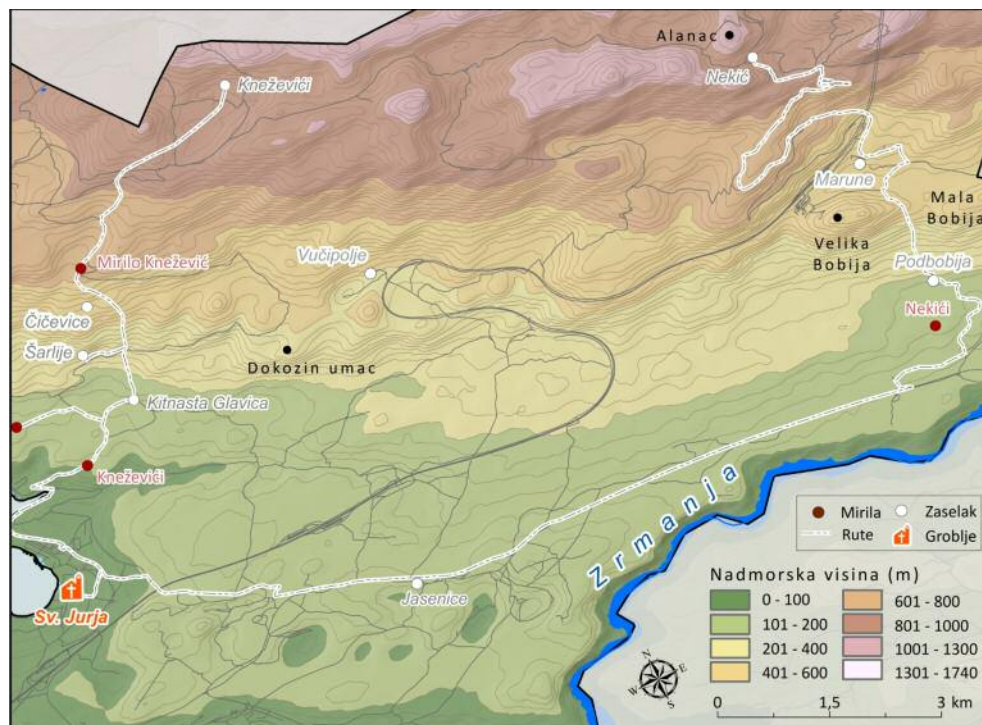
Mirila se u nekim slučajevima mogu dovesti u poveznicu s *počivalima*. To su bila odmarališta stočarskog selilačkog stanovništva pri vođenju blaga na ispašu ili odmarališta pri nošenju tereta. Nije potvrđeno jesu li se navedena počivala postavljala nakon izrade mirila, ili su se mirila izrađivala naknadno uz počivala kako bi se oni koji pokojnika nose imali gdje odmoriti prije nego što nastave put, a i kako bi pastiri pri ispaši mogli posjetiti mirila svojih pokojnika (Glavičić, 1980).

Pregled mirila po naseljima promatranog područja

Lokaliteti mirila na području Jasenica

Na podnožju južnog Velebita nalazi se Općina Jasenice uokvirena kanjonom rijeke Zrmanje i južnom padinom Velebita. U reljefu prevladavaju karbonatne naslage, osobito vapnenci pa je riječ o izrazito krškom krajoliku od ogoljelog vegetacijom do krša s primjesama trava i niskoga grmlja te degradirane šumske vegetacije. Svakako, najvećim dijelom biljni pokrov rezultat je utjecaja snažne bure sa sjevera. Klimatski, pedološki i morfološki uvjeti terena utjecali su na slabu naseljenost prostora, i to uglavnom podno planinskih uzvisina na zaravnima. U području Jasenica istoimeno je naselje i nekoliko zaseoka (Rupine, Nadbrina, Bobija, Meki Doci, Vučipolje i Zelenikovac).

sl. 4. Prikaz naselja Jasenice s pripadajućim mirilima i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

U brdskom predjelu Jaseničkog dijela odnosno iznad ceste Jasenice – Zaton Obrovački, a podno Velike Bobije (Lemić, 2013; 2014) nalaze se zaseoci Gornji i Donji Nekići (porodice Nekić). Na zaravni podno zaseoka Donjih Nekića (Podbobija) nalazi se lokalitet mirila Nekići (Slika 4.). Iznad mirila sjevernije pružaju se vrhovi Velike (584 m n/v) i Male Bobije (510 m n/v), a s istočne strane prostiru se Tulove grede, stjenoviti greben krškog područja s izrazito strmim padinama. Lokalitet mirila Nekići nalazi se uz stari pastirski put koji vodi prema Rovanjskoj, a s desne strane puta suhozidnom je tehnikom ograđen teren namijenjen za čuvanje stoke (Slika 5.). Praksa je nalagala nošenje pokojnika do mirila, a zatim prema Rovanjskoj do crkve svetog Jurja, odnosno do mjesnog groblja. Lokalitet mirila Nekići čini 12 mirila orijentacije sjeveroistok – jugozapad, sukladno s pravcem pružanja puta (Slika 5.). Najveći broj mirila izgrađen je od kamenih ploča različitih oblika i veličina bez posebnih uklesanih motiva ili epigrafije. Zbog lošeg održavanja lokalnih putova mirila su potpuno obrasla vegetacijom.

sl. 5. Panoramski prikaz mirila Nekići (Tulove grede u pozadini desno), Jasenice

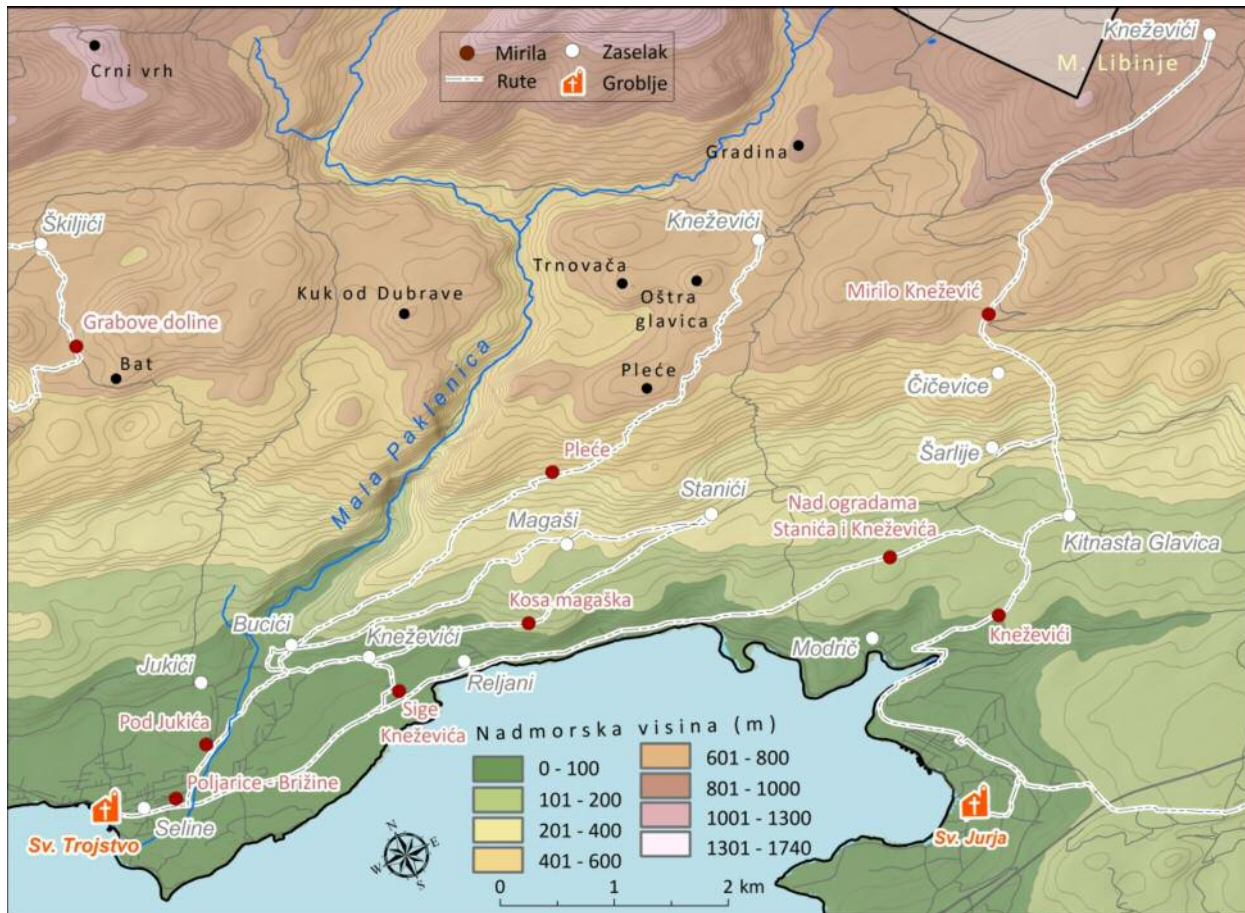
Izvor: terensko istraživanje

Lokaliteti mirila na području Rovanjске i Modriča

Područje Rovanjске, uključuje istoimenu morsku uvalu koja se prostire od naselja Rovanjске s juga do Selina na sjeveru, a nalazi se na krajnjem jugoistočnom dijelu Podvelebitskog kanala. Područje Rovanjске i Modriča primjer je tipičnog krškog priobalnog pojasa s izvorima, vruljama i povremenim tokovima. Najpoznatije su dvije vrulje, Modrić i Zečica, te stalan priobalni izvor Vrilo Velebit. Svakako je najvažniji speleološki objekt špilja Modrič (Dubolnić, 2006). Iznad Modriča

nalaze se najviši vrh Velebita, Vaganski vrh visok 1757 m, te visoravni Sveto brdo, Debelo brdo, Babin vrh i dr. Velebitski teren Modriča do 300 m n/v je kameniti prostor s vegetacijom niskog raslinja (makijom, travama i livadama). U tom prostoru smješteni su zaseoci Kitnjasta glavica, Šarlije i Stanići. Na višim nadmorskim visinama iznad 300 m n/v prevladavaju šumske vegetacije (bjelogorice hrasta medunca i graba) s dvije velike zaravni, Veliko i Malo Libinje. U prošlosti su te zaravni služile za ispašu stoke tijekom ljetnih mjeseci. Na njima su stan Kneževića te zaseok Čičevice (Slika 6).

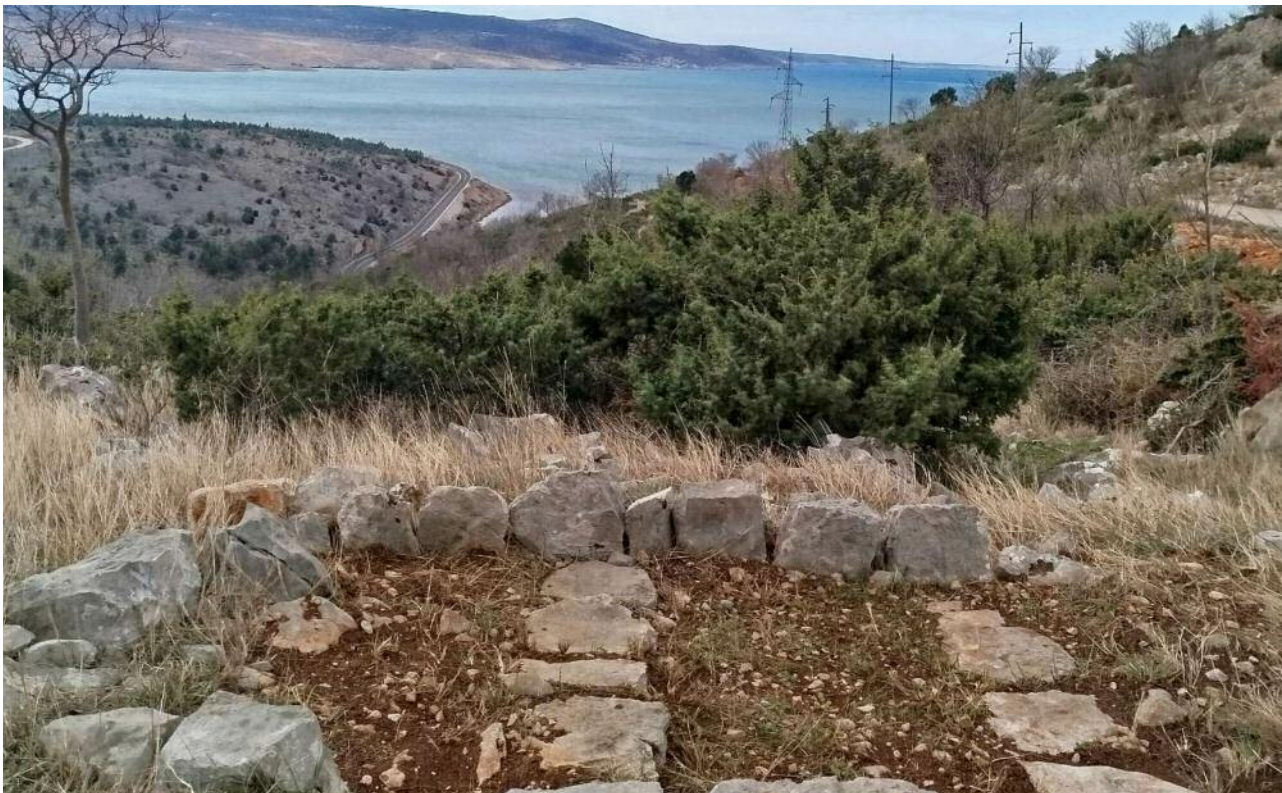
sl. 6. Prikaz zaseoka Modrič s pripadajućim mirilima i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

Stanovništvo Modriča i okolnih zaseoka svoje pokojnike pokapalo je na dvama mjesnim grobljima ovisno o udaljenosti između mjesta boravišta i mjesnog groblja. Tako je lokalno stanovništvo istočnije smještenih zaseoka pokapalo svoje pokojnike u Rovanjskoj, dok su zaseoci smješteni zapadnije gravitirali mjesnom groblju u Selinama. Na tim relacijama nalazili su se putovi odnosno mirila. Takav jedan je lokalitet mirila koji se nalazi na 92 m n/v (Slika 7.), a pripadao je porodici Šarlije. Lokalitet sadržava desetak većih i manjih mirila koja su uglavnom neukrašena i neisklesana.

sl. 7. Lokalitet mirila Kneževići, Modrič

Izvor: terensko istraživanje

Drugi lokalitet je mirilo Knežević (Slika 8.) s Malog Libinja koje se nalazi iznad zaseoka Čičevice. Lokacija mirila je na livadi, uz stari pastirski put.

sl. 8. Mirilo Knežević, Debeli kuk

Izvor: terensko istraživanje

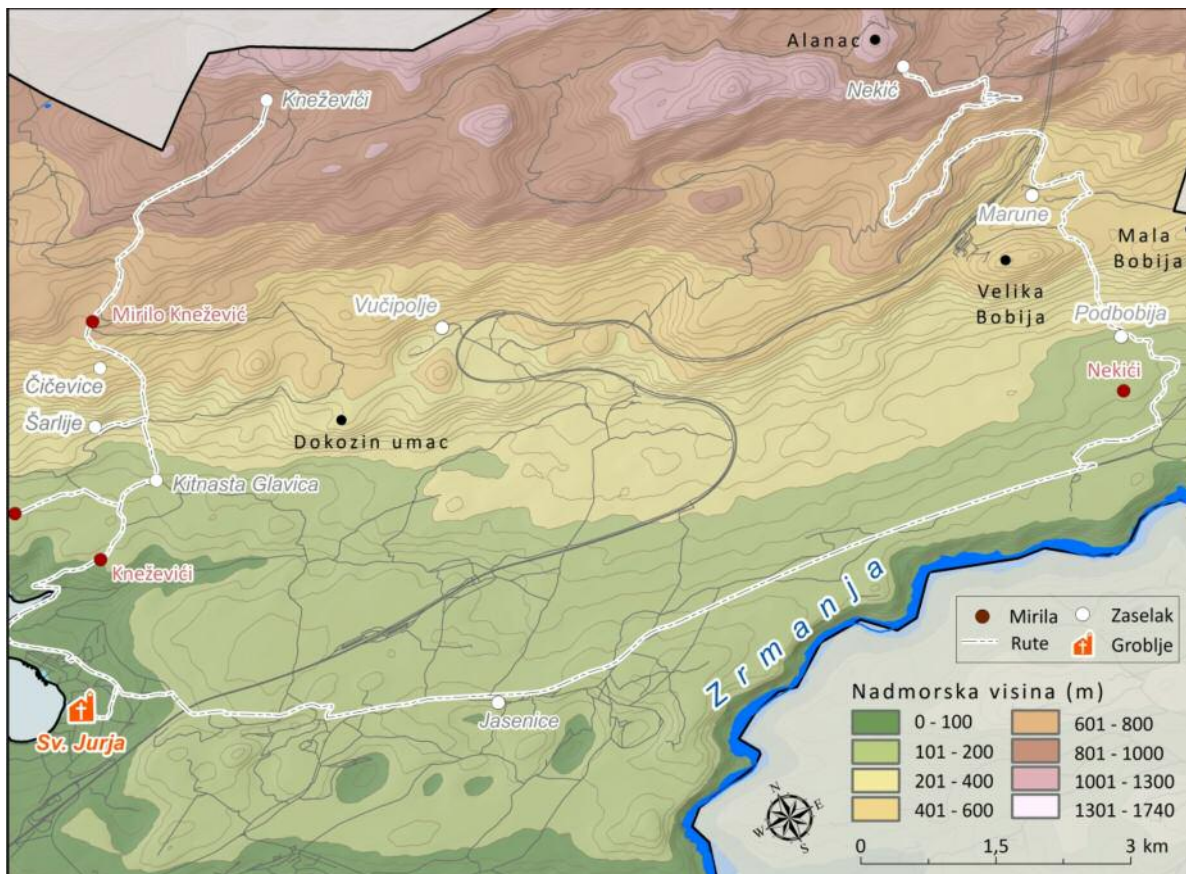
Treći lokalitet mirila Nad ogradama Stanića i Kneževića nalazi se u zapadnom dijelu, uz obje strane puta prema Selinama. Lokalitet mirila sastoji se od petnaest mirila raštrkanih uz obje strane puta. Pokojnici porodice Kneževića s Kitnjaste glavice kojima su ta mirila i pripadala bili su pokapani u Selinama, sve do Drugog svjetskog rata, otkad su se počeli pokapati u Rovanjskoj.

Lokaliteti mirila na području Selina

Mjesni odbor odnosno naselje Seline nalazi se između Modriča i Starigrada Paklenice. Naselje je smješteno uz Jadransku magistralu te pripada Pakleničkoj rivijeri. Od prirodnih znamenitosti ističe se kanjon Male Paklenice koji se pruža s istočne strane naselja i zajedno s kanjonom

Velike Paklenice pripada Nacionalnom parku Paklenica. Upravo taj kanjon, usječen u vapnenačku podlogu, drugi je vodotok po veličini u nacionalom parku i imao je važnu ulogu pri formiranju i smještaju naselja. Zbog erozije nagomilale su se velike količine erozivnog materijala u podnožju odnosno na samom kraju ušća i oblikovana je zaravan na kojoj se formiralo naselje (Pelivan, 1999.). Smještaj naselja, ali i zaseoka na obali utjecao je i na geografski raspored mirila. U skladu s time, najveći broj lokaliteta mirila nalazi se na području niže nadmorske visine (Slika 9.) i u okolini mjesnog groblja te su ujedno i lakše dostupni.

sl. 9. Prikaz naselja Seline s pripadajućim mirilima i putovima

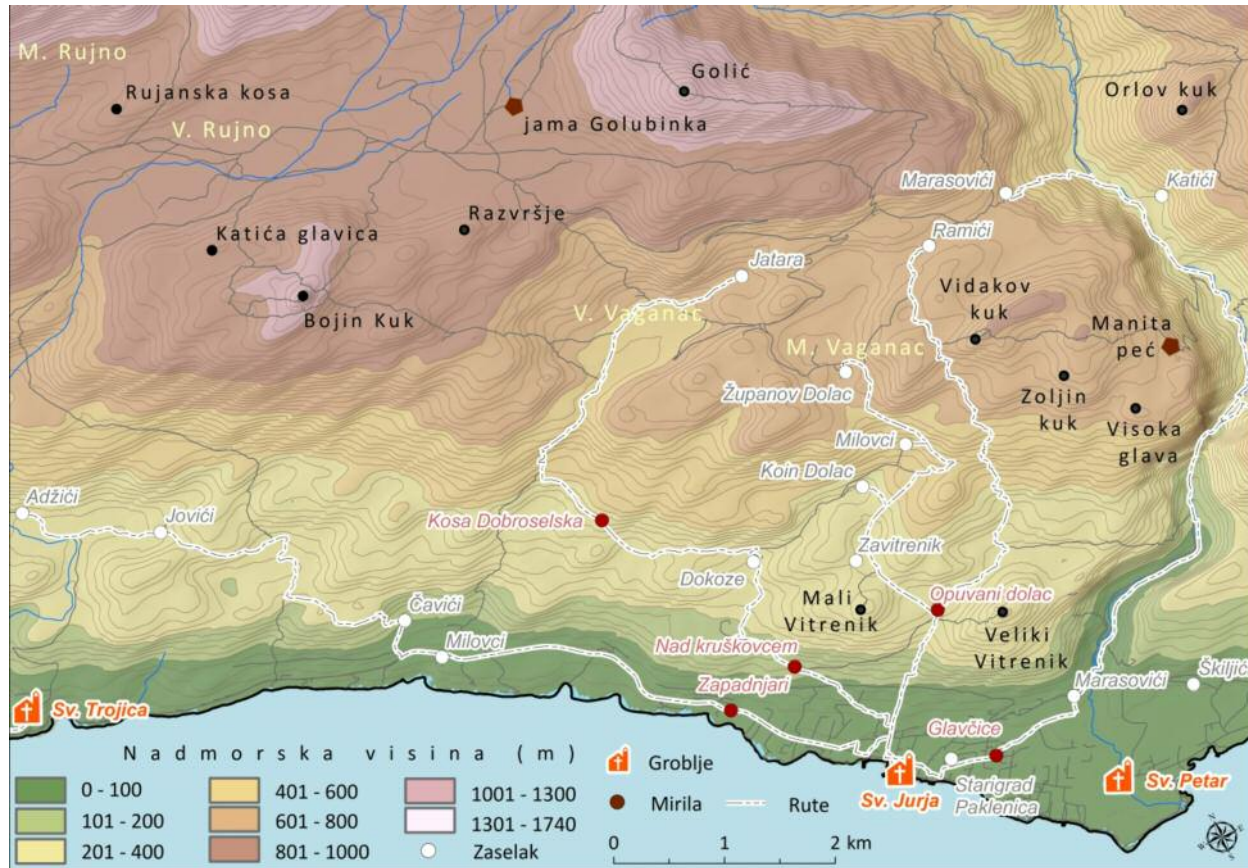
Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

Iznimka su tri lokaliteta, a to su: mirila s Grabovih dolina (porodice Jurlina), mirila Kosa Magaška (porodica Stanića i Magaša) te mirila Pleće (porodica Kneževići s Libinja). U pogledu udaljenosti mirila i mjesnog groblja zanimljiva je pozicija lokaliteta mirila podno Grabovih dolina jer se ne nalaze na pola puta između zaseoka i mjesta pokapanja što je uobičajeno za većinu lokaliteta. Suprotno uobičajenoj praksi gradnje lokalitet mirila s Grabovih dolina nalazi se samo desetak minuta pješaćenja od zaseoka prema groblju. Na svim lokalitetima mirila nalaze se različiti motivi uklesani na kamenima, a najučestaliji je motiv kršćanskog križa. Nažalost, i u ovom prostoru brojni lokaliteti, prema zapisima Mirjane Trošelj (1984), potpuno su zarasli ili uništeni procesom urbanizacije i izgradnjom brojnih objekata na tim područjima poput mirila na Zukvi, Jabukovac, te mirila Samardžića, Poljarice – Brižine.

Lokaliteti mirila na području Starigrada Paklenice

Naselje Starigrad Paklenica smješteno je na obali Velebitskog kanala te kroz njega prolazi Jadranska magistrala. Lokalno stanovništvo tradicionalno se bavilo stočarstvom, a glavna područja za ispašu bila su Velika Močila, Mala Močila i Ogradica. Stanove na višim nadmorskim visinama lokalno stanovništvo postupno je počelo napuštati nakon proglašenja prostora zaštićenim, a dodatno je bilo potaknuto i izgradnjom Jadranske magistrale. Porodice koje su imale stalne stanove unutar Parka bile su: Parići, Ramići, Marasovići, Škiljići, Jurline, Katići, Kneževići i dr. Danas više nema stalnih stanovnika, a posljednji koji su napustili svoju kuću bili su Ramići (Josip i Marija) koji su ostali živjeti na Velebitu sve do smrti (2017).

sl. 10. Prikaz naselja Starigrad Paklenica s pripadajućim mirilima i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

Na promatranom prostoru nalazi se pet lokaliteta s uglavnom očuvanim mirilima (Slika 10.), a jedan lokalitet potpuno je uništen (Mirila Šikića) tijekom izgradnje Jadranske magistrale. Najveći lokalitet na cijelom južnom Velebitu bio je Mirila Zapadnjara (Slika 11.) koji je također većim dijelom uništen zbog komunalne i infrastrukturne izgradnje Starigrada Paklenice.

sl. 11. Mirila Zapadnjara, Starigrad Paklenica

Izvor: terensko istraživanje

Na vidikovcu iznad Starigrada Paklenice na makadamskoj cesti prema Velikom Rujnu nalazi se lokalitet Mirila nad Kruškovcem (Slika 12.). Na blago uzdignutom terenu, površine veće od stotinu četvornih metara, s kojeg se pruža pogled na Starigrad Paklenicu i Velebitski kanal pedeset je očuvanih mirila. Lokalitet sadržava bogato ukrašena mirila, a posebno su isklesani i kameni uz noge, i to ne samo jednostavnim motivima, nego kompleksnijim uradcima majstora klesara koji se inače pronalaze samo na kamenima uz glavu. Također, može se uočiti i prostorni raspored odnosno grupacija mirila prema porodicama Katalinići, Dokoze, Ercezi i Bušljete.

sl. 12. Mirila nad Kruškovcem, Starigrad Paklenica

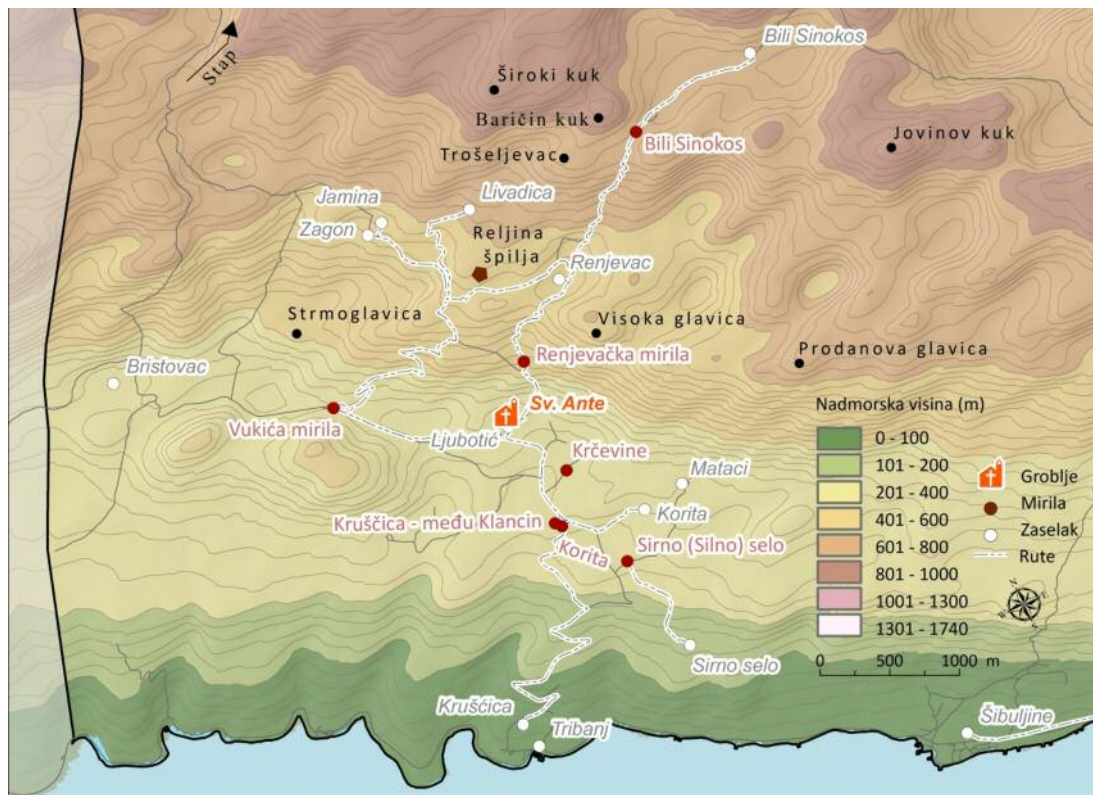
Izvor: terensko istraživanje

Istočno od mirila nad Kruškovcem lokalitet je mirila Opuvani dolac. Nalazi se na raskrižju putova, na čistini između Velikog (433 m n/v) i Malog Vitrenika (410 m n/v), a čini ga gotovo stotinu mirila. Najudaljenija i najsjevernija je skupina mirila Kosa Dobroselska na visini 360 m n/v na putu prema Velikom Rujnu iz smjera Starigrada Paklenice. Lokalitete čini deset mirila smještenih uz put na prijevoju. Pripadali su obitelji Koić (zaseok Jatara i Veliki Vaganac) što se može iščitati iz natpisa imena pokojnika na kamenu uz glavu. Posljednja skupina mirila naselja Starigrada Paklenice jest lokalitet Glavčice koji čini 15 mirila pravilno raspoređenih između kuća, ali odijeljenih pregradbenim zidom. Mirila su pripadala obiteljima Parići, Ramići i Marasovići s Velike Paklenice.

Lokalitet mirila na području Tribnja

Tribanj je najzapadnije naselje koje administrativno-teritorijalno pripada Zadarskoj županiji. Iz tog podvelebitskog naselja cesta vodi prema Ljubotiću, planinskom zaseoku, udaljenom oko 3,5 km od mora i Jadranske magistrale. Sve do druge polovine dvadesetog stoljeća Ljubotić je bio naseljen prostor o čemu svjedoče brojne danas napuštene kuće i stari pastirski putovi. Ljubotićki kraj tipičan je velebitski krški krajolik bogat kamenjarom i oskudan biljnim zajednicama. U odnosu na prethodno navedene lokalitete na prostoru Velebita lokaliteti na području Tribnja su uređeni i kroz njih vodi poučna staza (2006) (Lukač i dr., 2007).

sl. 13. Prikaz naselja Tribanj s pripadajućim mirilima i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

Jugoistočno od Ljubotića nalaze se mirila Sirnog Sela koji je nastanjivala porodica Trošelj. Mirila su bila građena na pola puta između ljubotićkog groblja i naselja Ljubotić (Slika 13.). Ukrašena su jednostavnim motivima poput kršćanskih križeva, imenima, godinom smrti pokojnika ili kombinacijama navedenog. Lokalitet se sastoji od 30 mirila raspoređenih u nekoliko skupina prema obiteljskoj pripadnosti (Slika 14.). Na takvo grupiranje članova iste obitelji upućuju skupine mirila koje čine duža mirila, tj. odraslih osoba, i manja mirila odnosno mirila osoba mlađe životne dobi.

sl. 14. Mirila Sirnog sela, Ljubotić

Izvor: terensko istraživanje

Od lokaliteta mirila Sirnog sela, sjeverozapadno prema crkvi u Ljubotiću, s desne strane ceste smještena su mirila Korita, a pripadala su porodici Mataka. Nalaze se na otprilike polovini puta prema groblju na čistini i blago uzvišenom terenu. Na lokalitetu se nalazi 20 raštrkanih mirila. U blizini, sjeverno od mirila Korita, nalaze se mirila Kruščica – među Klancin, a pripadala su porodicama Trošelj i Sjauš iz Kruščice. Mirila su izgrađena na blagoj uzvisini s obje strane starog puta. Pojedina mirila naknadno su bila uređivana odnosno održavana. Tako je uzglavnica izrađena kao kamena ploča, podnice izliveno u betonu, a uklesani elementi naknadno su podebljani ili obojeni crnom bojom (Slika 15.).

sl. 15. Mirilo Kruščica – među Klancin,
Ljubotić

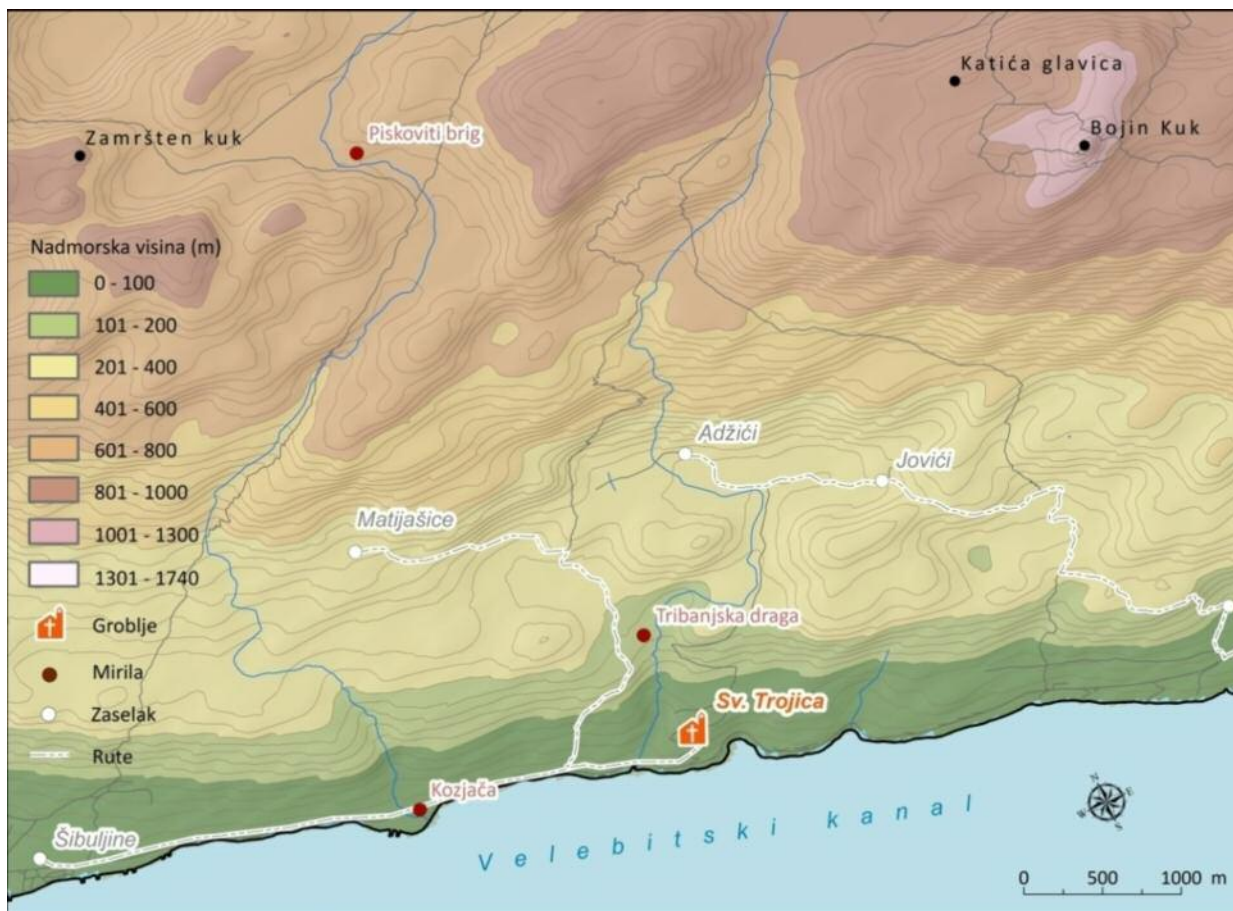

Izvor: terensko istraživanje

Sjeverozapadno od mirila Kruščica – među Klancin te jugoistočno od groblja u Ljubotiću, nalazi se lokalitet mirila Krčevine. Smješten je kod zaseoka Krčevine, uz kuće koje pripadaju porodici Gornji Mataci, a čini ga 15 mirila. Prema kazivanju stanovnika Krčevine, tradicionalni način nošenja pokojnika do groblja prekinut je izgradnjom ceste koja vodi sve do groblja (1980.), a posljednje mirilo izgrađeno je 1982. godine.

Preostali lokaliteti mirila koja pripadaju nizu *ljubotićkih mirila* malo su udaljeniji, a to su Vukićeva i Renjevačka mirila (Slika 13.). Lokalitet Vukićeva mirila nalazi se sjeverozapadno od groblja, na visini od otprilike 330 m n/v, uz planinarski markirani put koji danas vodi prema Stapu. Osim toga, mirila su i na mjestu gdje makadamska cesta spaja zaseoke Renjevac na istoku i Lukovac na zapadu, a uz njih prolazi i stari put koji je spajao planinske zaseoke Bristovac i Livadica s Ljubotićem. Mirila su smještena s obje strane puta. U literaturi se još nazivaju i mirila Rastovci prema istoimenoj dolini jugoistočno od lokaliteta. Lokalitet je među najbrojnijim mirilima Velebita jer ga čini 200 mirila. Pripadala su porodicama iz navedenih zaseoka Bristovac (Vukići) i Livadica (Njegovani i Zubčići). Od ornamentike prisutni su uobičajeni elementi poput jednostavnog znaka križa, imena ili inicijala pokojnika s godinom smrti. Također, može se primijetiti njihova međusobna prostorna grupacija tako da su odvojena ili ograđena kamenjem.

sl. 16. Prikaz naselja Tribanj Šibuljina s pripadajućim mirilima i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

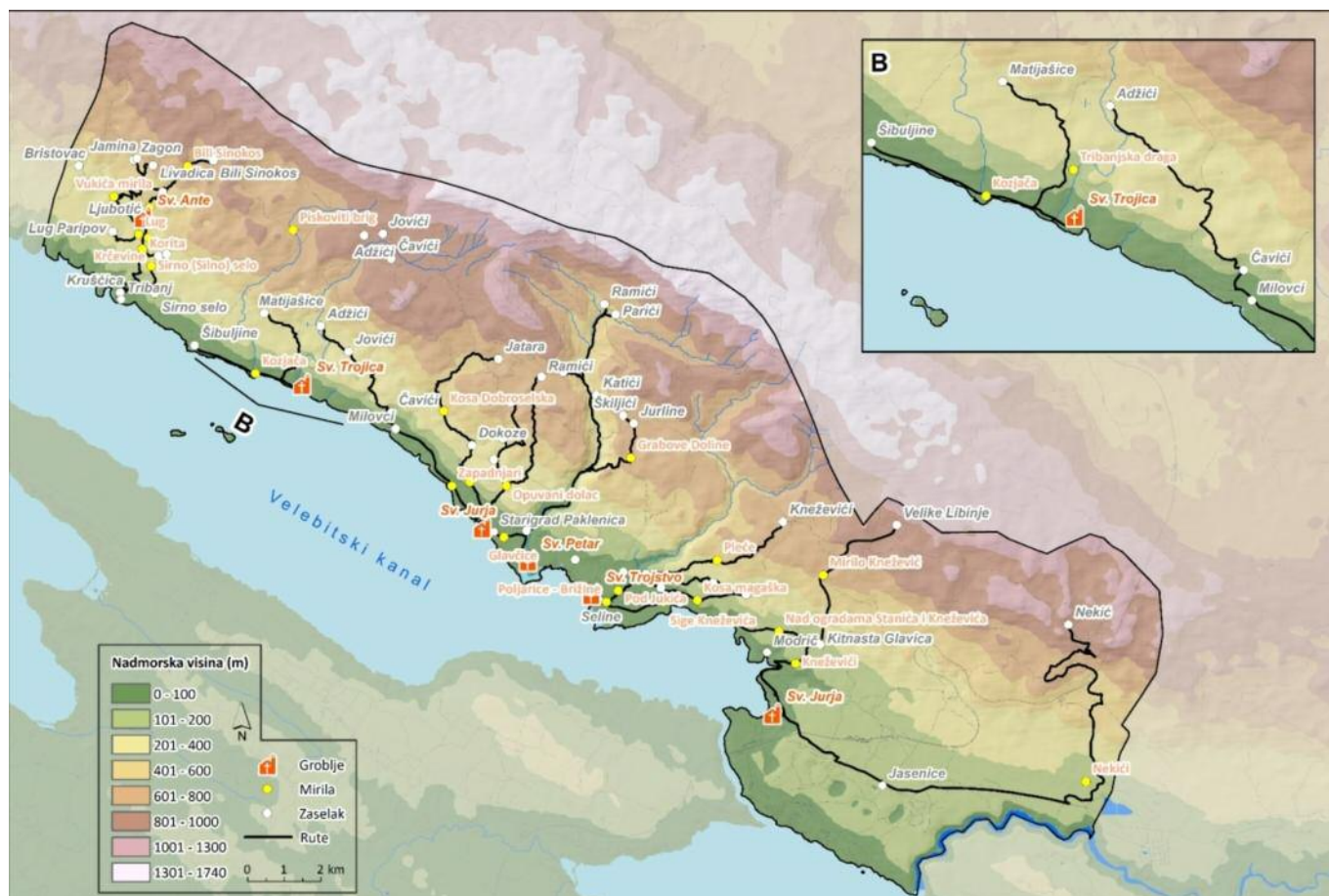
U južnom dijelu naselja Tribanj, uz Jadransku magistralu, na samom rtu Kozjača, nalaze se mirila Kozjača. Ta mirila pripadaju zaseoku Tribanj Šibuljina, odnosno porodicama: Marinković, Štrbe, Lukić, Poljak i Babac. Mirila su smještena uz put podno magistrale (s obje strane puta), i to na polovici puta između Tribnja Šibuljine i groblju kod crkve Svete Trojice (Slika 16). Na uzglavnici je uočena isklesana vjerska poruka „Boga pomilova“ karakteristična za mirila Tribnja. Mirila su slabo očuvana, pretežno obrasla travom i niskim raslinjem, te uništena. Preostala mirila naselja

Tribanj su Tribanjska draga i Piskoviti brig. Lokalitet Piskoviti brig je iznad presušenog potoka Kozjača, istočno od Zamrštenog kuka, a nalazi se na putu prema Malom Rujnu iz smjera Tribnja Šibuljine (uz put Zavrata – Malo Rujno). M. Trošelj (2011) navodi kako su mirila na tom lokalitetu nastala kao posljedica smrtnosti Podgoraca od kolere dok su boravili na Rujnu za vrijeme ljetne ispaše. Budući da je velika udaljenost od Rujna do Groblja u podnožju Velebita, umrle su pokapali na Velebitu na nekadašnjem groblju Grebine. Međutim, ni navedeno groblje ni lokalitet mirila koje je autorica snimila 1980. godine više ne postoje. Lokalitet Tribanjska draga najjužniji je lokalitet mirila za naselje Tribanj, a nalazi se zapadno od Bukova potoka. Mirila su pripadala porodici Poljak u zaseoku Matijašica smještenom sjeverozapadno od lokaliteta. Umrli su se pokapali na groblju kod crkve Svete Trojice južno od mirila.

Zaključak

Prirodno-geografska obilježja južnovelebitskog prostora utjecala su na naseljenost odnosno na prostornu organizaciju i gospodarski razvoj promatranog prostora. U skladu s klimatskim, morfološkim i pedogeografskim obilježjima prostora stanovništvo je bilo usmjereno na valorizaciju planinskih područja, osobito pašnjačkih površina na višim zonama. Sukladno s time, pastoralna tradicija i način života velebitskih zajednica utjecali su na pogrebni obrazac. Taj tradicijski obrazac naposljetku je rezultirao kulturnom ekspresijom – mirilima, tj. kamenim konstrukcijama koje su izrađivane kao dio posmrtnog rituala. Životna svakodnevnica stanovnika Velebita sastojala se od sezonskih kretanja i boravka između stalnih naselja na primorskom podnožju Velebita i *poda* na višim nadmorskim visinama. Rezultati terenskog istraživanja lokaliteta mirila uputili su na to da su lokaliteti mirila smješteni uglavnom na polovici puta između stalnih ili sezonskih boravišta i mjesta pokapanja (Slika 17). Takav prostorni raspored lokaliteta mirila upućuje na isprepletenost prirodnih i društvenih osobitosti južnog Velebita koji su utjecali na posmrtni običaj mirila.

sl. 17. Prikaz promatranog područja s lokalitetima mirila, stalnim i privremenim boravištima, mjesnim crkvama i putovima

Izvor: izrađeno na temelju: Središnji registar prostornih jedinica (SRPJ), EU-DEM, Geofabrik, terensko istraživanje (GPS)

Izvori:

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Delatnost, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga X, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974.

Bjelić, D., Schwabe, R. (2014): Nacionalni park Paklenica, turističko-planinarski zemljovid, 1:25 000, Hrvatska gorska služba spašavanja.

Nežmah, T. (2015): Nacionalni park Paklenica, planinarska karta, III. dopunjeno izdanje, 1:25 000, Astroida.

Smerke, Z. (2018): Južni Velebit I, IV. dopunjeno izdanje, planinarsko-turistički zemljovid, 1:25 000, Smand.

Smerke, Z. (2018): Južni Velebit III, planinarsko-turistički zemljovid, 1:30 000, Smand.

Internetski izvori podataka:

URL 1, <https://np-paklenica.hr/hr/park-hr/prirodna-ba%C5%A1tina/geomorfolo%C5%A1ke-osobitosti>, 30. 9. 2020.

URL 2, Hrvatska osnovna karta – mrežna usluga pregleda za anonimne korisnike (WMS), Geoportal DGU, 24. 10. 2020.

URL 3, <https://www.dzs.hr/>, 10. 2. 2021.

URL 4, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb, www.dzs.hr, 10. 2. 2021.

URL 5, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Državni zavod za statistiku, Zagreb, www.dzs.hr, 10. 2. 2021.

URL 6, Geofabrik, <https://www.geofabrik.de/>, 30. 9. 2020.

URL 7, SRPJ – Središnji registar prostornih jedinica, (2015): Državna geodetska uprava. URL: <http://geoportal.dgu.hr/>, 30. 9. 2020.

URL 8, https://www.zadarska-zupanija.hr/images/dokumenti/41/EZO_Mala%20Paklenica.pdf, 10. 11. 2020.

Literatura:

- Batović, Š. (1987): Liburnska kultura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 5, 339-390.
- Batović, Š. (2002): *Jadranska zona, U osvit povijesti (od starijega kamenog doba do Liburna)*, Zbornik odabranih radova, I, Matica hrvatska Zadar, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 191-412.
- Belaj, V. (2004): Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza, *Studia ethnologica Croatica*, 16/1, 5 – 31.
- Bušljeta, A. (2010): *Deruralizacija južnog Velebita – aspekti života velebitskih Podgoraca u prvoj polovini 20. stoljeća*, prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, 37/1, 397 – 427.
- Bušljeta, A., Brlić, I., Šimunić, N. (2013): Stočarenje južnovelebitskih Podgoraca i Ličana – višestoljetni suživot čovjeka i krša, *Čovjek i krš*, 33/46, 5 – 24.
- Čače, S. (2007): Aserija i njeno zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5/5, 39 – 81.
- Dubolnić, M. (2006): Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 48, 1 – 55.
- Faber, A. (1995): Život velebitskog stočara i njegov odnos prema smrti. (Razmatranja uz mirila), *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 22/1, 157-170.
- Faber, A. (2000): Život na velebitskoj visoravni u pretpovijesno doba Veliko Rujno, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 27/1, 15 – 43.
- Glavičić, A. (1980): Mirila i počivala na Velebitu, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 8/1, 197 – 210.
- Husanović-Pejnović, D. (2010): Demografski razvoj Podvelebitskog primorja u uvjetima periferije, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 37/1, 119 – 141.
- Katić, M. (2012): Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, *Studia Mythologica Slavica*, 15, 117 – 133.
- Katić, M. (2017): *Smrt u dalmatinskom zaleđu: Mirila od rituala do teatra*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Lemić, A. (2013): *Sela i stanovi na Velebitu: svjedočanstva života od nestanka do nestanka*, Ogranak Matice hrvatske, Gospić.
- Lemić, A. (2014): Velebit i trag čovjeka, *Hrvatska revija* 1, 58 – 65.
- Lončar, N., Kalcina, L., Domazetović, F. (2022): Analiza prostorne distribucije i morfometrijskih obilježja speleoloških objekata na prostoru Nacionalnog parka Paklenica, u: Uglešić, A., Šikić, Z., Tomić, M. (ur.), *Starigrad – Paklenica*, Sveučilište u Zadru, Općina Starigrad, 24.-39.

Lukač, G., Vujčić-Karlo, S., Božičević, S., Marasović, Z. (2007): *Vodič kroz prirodnu i kulturnu baštinu Nacionalnog parka Paklenica*, Javna ustanova Nacionalni park Paklenica, Starigrad Paklenica.

Magaš, D. (2013): *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju; Zadar, Meridijani; Samobor.

Marković, M. (1980): Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 48, 5 – 139.

Marković, J., Bočić, N., Pahernik, M. (2016): Prostorni raspored i gustoća ponikava jugoistočnog Velebita, *Geoadria*, 21/1, 1-28.

Pelivan, A. (1999): Velebit, *Ekološki glasnik*, Donja Lomnica.

Pelivan, A. (2003): Po putovima i stazama Velebita: Velebit – Nacionalni parkovi i Park prirode, *Ekološki glasnik*, Donja Lomnica.

Rukavina, A. (1970): Privreda ličke i primorske strane Velebita, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 4/1, 99 – 124.

Šarić, M. (2007): Ekohistorijski osvrt na planine i morlački svijet, *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, ur. J. Belamarić, M. Grčić, Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 221 – 233.

Trošelj, M. (1984): Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Selina (II), *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 10 – 11/1, 59 – 72.

Trošelj, M. (1992): Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 19/1, str. 69 – 72.

Trošelj, M. (2011): Mitske predaje i legende južnovelebitskog Podgorja, *Studia Mythologica Slavica*, 14, 345 – 370.

Trošelj, M. (2013): Južnovelebitska mirila – od istraživanja profesora Ante Glavičića do danas, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 40/1, 611 – 629.

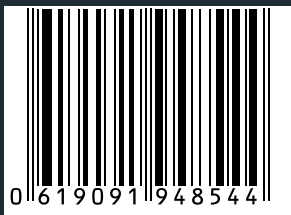
Trošelj, M., Zanki, J. (2012): *Mirila*, Turistička zajednica općine Starigrad, Starigrad.

Vinšćak, T. (2010): Velebitska mirila u kontekstu sakralne geografije južnog Velebita, u: A. Pleterški, G. P. Šantek (Ur.), *Mirila, Kulturni fenomen*, Ljubljana, 11-15.

"Mirila" - počivalište od obrađenog kamena, Kruševo, Jelka Radauš Ribarić, 1974

U realizaciji ove publikacije sudjelovao je veliki broj ljudi i institucija, od kojih neki nisu navedeni imenom. Stoga ćemo iskoristiti ovu priliku da im uputimo riječi zahvale. Posebno zahvaljujemo konzervatorici Lepi Petri iz Konzervatorskog odjela u Zadru, Ministarstva kulture i medija, na velikoj pomoći tijekom terenskih istraživanja. Zahvaljujemo i Etnografskom muzeju u Zagrebu na ustupanju fotografija iz njihovih dokumentacijskih fondova. Veliku zahvalnost dugujemo i svim recenzentima, kako cjelokupne publikacije, tako i pojedinih radova.

Cijena 30,00€

Sveučilište u Zadru
University of Zadar
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Zavičajni
Muzej
Benkovac

Pučko
otvoreno
učilište
Obrovac

mp morepress
morepress@unizad.hr